

134
Çorum Belediyesi Kültür Yayınları

ÇORUM: ŞEHİR, TARİH VE KÜLTÜR

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Zekeriya IŞIK

Dr. Öğr. Üyesi

Mehmet Ali BOZKUŞ - Hakan YAZAR

1. BASKI

**ÇORUM:
ŞEHİR, TARİH VE KÜLTÜR**

EDİTÖRLER

PROF. DR. ZEKERİYA IŞIK

DR. ÖĞR. ÜYESİ

MEHMET ALİ BOZKUŞ - HAKAN YAZAR

Birinci Baskı

Aralık 2025

Bu kitabın bütün hakları Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu gereğince yazarına aittir. İzinsiz çoğaltılamaz, ticari amaçla kullanılamaz. Ancak sanatsal amaçlı etkinliklerle tanıtım amaçlı kullanımlarda yazar, yapıt adı belirtilerek alıntı yapılabilir.

Baskı Cilt

Salmat Basım Yayım Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
Büyük Sanayi 1. Cadde 95/1 İskitler/Altındağ/ANKARA
Tel: (+90-312) 341 10 20 www.salmat.com.tr
Sertifika No: 47771

Grafik Tasarım

Bir Medya Grafik Tasarım Ltd. Şti.
Yeniyol Mh. Gazi 12. Sk. No:12/B Merkez / Çorum
www.birmedya.net

ISBN: 978-625-98945-8-4

Yayına Hazırlayan

Çorum Belediyesi Kent Arşivi

İsteme Adresi

Çorum Belediyesi Kent Arşivi
Kunduzhan Mah. Farabi Cad. No:22 Çorum Belediyesi B Blok
Zemin Kat No:20 ÇORUM
Tel: 0364 319 1759

Çorum Belediyesi

Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü

Bu Eser Çorum Belediyesi'nin Kültür Yayınıdır.

PARA İLE SATILMAZ

ÖNSÖZ

Anadolu binlerce yıldır medeniyetlerin doğuşuna ve gelişimine ev sahipliği yapmış kadim bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın tam kalbinde yer alan Çorum şehri, Hatti ve Hititlerden tevarüs eden zengin bir mirasın üzerinde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu miras XI. yüzyılda Türkler tarafından devralınmış ve Danışmendiye Vilayeti'nin bir parçası haline getirilen şehrimiz, Türkmen akınlarıyla Türk Yurdu haline gelmiş; özellikle şehre adını veren “Çorumlu” oymağının bölgeye yerleşmesiyle kalıcı bir kimlik kazanmıştır.

Osmanlı idaresine geçişle birlikte Çorum, gerçek manada bir Osmanlı şehircilik estetiği ve iktisadi düzeni ile buluşmuştur. 1456 tarihli ilk tahrirlerdeki az sayıda mahalleden oluşan mütevazı doku, 16. yüzyıla gelindiğinde klasik bir Osmanlı şehri hüviyetine bürünmüş; nüfus ve mahalle sayısı hızla artarak gelişimini sürdürmüştür.

Şehrimizin fiziki ve sosyal topografyasını şekillendiren ise Ahilik ruhuyla harmanlanmış esnaf zümresi olmuştur. Debbağlardan sofçulara, kuyumculardan zahire tacirlerine kadar onlarca esnaf grubu kentin çarşılarını ve pazarlarını canlı bir yaşam merkezi haline getirmiştir. Şehrin manevi mimarisini ve sosyal yönünü ise vakıf müesseselerimiz örmüştür.

Cami, medrese, çeşme ve köprü vakıflarıyla kurulan bu sistem yardımlaşma kültürünün en somut nişanesi olmuştur. Çorum'un bir Osmanlı şehri olarak tekâmülü, bugün elimizde olan somut arşiv belgeleriyle okunabilmektedir.

Elinizdeki bu eser, Hitit Üniversitesi öğretim üyelerinin akademik titizliğiyle bir araya getirilen birbirinden kıymetli çalışmalardan oluşmaktadır. Biz de Çorum Belediyesi olarak kültürel belediyeçilik çalışmaları kapsamında bu kıymetli eseri neşrediyoruz. Eserdeki çalışmalar Hititler döneminden başlayarak, Roma-Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemini kapsamakta, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. “*Çorum: Şehir, Tarih ve Kültür*” başlıklı bu kitap, Çorum şehrinin hafızasını canlı tutmakta, kadim uygarlıkların yaşadığı coğrafyamızın kültürel birikimini akademisyenlerin ve ilgililerin dikkatine sunmaktadır.

Çorum Belediyesi olarak, şehrimizin tarihi ve kültürel mirasını gelecek nesillere aktarmak, sanat ve kültüre dair üretimi yaygınlaştırmak, yerel kimliği güçlendirmek adına etkin, çok yönlü çalışmalar yürütüyoruz. Kültürel belediyeçilik alanında yaptığımız çalışma ve faaliyetleri sadece etkinlik düzenlemekle sınırlı tutmuyoruz. Şehrimiz tarih ve kültürüne dair

yayınlar, dijital dönüşüm, uluslararası projeler, sahne sanatları, müzik, tarih ve arşiv çalışmalarını kapsayan geniş bir perspektifle ele alıyoruz. Bu çalışmalar, kentin geçmişiyle bugünü arasında sağlam bir köprü oluştururken, geleceğin kültürel hafızasını inşa etmektedir.

Çorum: Şehir, Tarih ve Kültür adıyla yayımladığımız bu eserin hazırlanmasında emeği geçen Hitit Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Zekeriya Işık'a, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Bozkuş'a ve Dr. Öğr. Üyesi Hakan Yazar'a teşekkür ediyorum. Şehrimizin entelektüel iklimini zenginleştiren herkese şükranlarımı sunuyorum.

Dr. Halil İbrahim Aşgın

Çorum Belediye Başkanı

SUNUŞ

2006 yılında kurulan Hitit Üniversitesi, ülkemizin ve bölgemizin gelişimine katkı sağlamak misyonuyla bilimsel çalışmalar yürütmektedir. Üniversitemiz öncülüğünde sürdürülen tarih, arkeoloji ve kültür araştırmaları bu kapsamda son derece önemli bir rol oynamaktadır. Adını Anadolu'nun en kadim ve köklü uygarlıklarının birinden alan üniversitemiz, tarihin en eski devirlerinden günümüze kadar Çorum ve çevresini araştırmayı, ürettiği bilgiyi ve bilimsel çalışmaları dünyanın her köşesindeki akademisyenlerle paylaşmayı kendisine görev edinmektedir. Bu doğrultuda kurulduğu günden itibaren çalışmaya devam eden Hitit Üniversitesi, farklı alanlarda sempozyumlar, çalıştaylar ve konferanslar tertiplemiştir. Alanında uzman akademisyenlerin katılımıyla düzenlenen bu faaliyetlerin ilgililere ulaşması için büyük çaba harcayan üniversitemiz bu etkinliklerin tamamını öğrencilerin ve kamunun erişimine açık gerçekleştirmiş, salona gelemeyenler için canlı yayınlar düzenlemiştir. Son olarak da söz konusu çalışmaların kalıcı hale gelerek akademisyenlerin ve ilgililerin erişebilmesi için kitap, bildiri veya makale formatında yayınlanmasını son derece önemsemiştir.

Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü öncülüğünde düzenlenerek hem üniversitemizin farklı bölümlerinden hem de ülkemizin köklü üniversitelerinden katılımcıların iştirakiyle düzenlenen “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Çalıştayı” şehrimizin kadim geçmişini araştıran akademisyenlerle öğrencilerimizi ve halkı bir araya getirmiştir. Elinizde tuttuğunuz *Çorum: Şehir, Tarih ve Kültür* kitabı Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Çalıştayı’nda sunulan bildirilere yeni makalelerin eklenmesiyle hazırlanmıştır. Onbir makalenin derlenmesiyle hazırlanan bu eser, Çorum’da bir asrı aşan süredir devam eden kazı faaliyetleriyle başlamakta, Roma-Bizans dönemlerinde Çorum çevresinin askeri ve ticari önemini ele alan çalışmalarla devam etmektedir. Osmanlı döneminde Çorum’daki Türkmen aşiretleri, yerleşme ve iskân gibi konular, şehrin kültür hayatında önemli bir yeri olan Hıdırlık, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e şehirdeki esnaf grupları ve halk inançları gibi hepsi birbirinden kıymetli araştırmalar kronolojik bir sıralamayla okuyucunun ilgisine sunulmaktadır.

Çorum: Şehir, Tarih ve Kültür kitabı şehrimizin köklü geçmişi ve zengin kültürünü gün yüzüne çıkarırken sonraki çalışmaların da daha sağlam bir akademik temelde yapılmasına katkı sunacaktır.

Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK

Hitit Üniversitesi Rektörü

EDİTÖRDEN

Anadolu coğrafyası, binlerce yıllık insanlık tarihinin en canlı tanıklarından biri olarak, medeniyetlerin doğuşuna, yükselişine ve dönüşümüne ev sahipliği yapmıştır. Bu kadim coğrafyanın tam kalbinde yer alan Çorum; Hititler'den Roma'ya, Bizans'tan Selçuklu'ya, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan tarihsel sürekliliğiyle, yalnızca bölgesel değil, evrensel tarih açısından da müstesna bir konuma sahiptir. Elinizdeki bu eser, *Çorum: Şehir, Tarih ve Kültür* başlığı altında, şehrin tarih öncesi devirlerinden modern Türkiye'ye uzanan serüvenini çok katmanlı bir bakış açısıyla ele almayı hedeflemektedir. Bu derleme, esasen 13 Mayıs 2025 tarihinde Hitit Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Çalıştayı" kapsamında sunulan tebliğlerin ve sonrasında bu akademik birikime eklenen kıymetli çalışmaların bir araya getirilmesiyle vücut bulmuştur.

Tarih boyunca farklı kültürleri bünyesinde harmanlayan Çorum, özellikle Osmanlı Devleti döneminde sancak ve kaza statüsünde yönetilerek idari, sosyal ve iktisadi bir merkez hüviyeti kazanmıştır. Şehrin bu çok yönlü yapısı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan ticari ve ekonomik gelişmelerle daha da belirginleşmiş; Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte ise modernleşme sürecine hızla adapte olan bir kent görünümü ortaya çıkmıştır. Bu kitapta yer alan makaleler, söz konusu tarihsel dönüşümü başta tarih olmak üzere, arkeoloji, sanat tarihi, halk bilimi ve kent morfolojisi gibi farklı disiplinlerin penceresinden okuyucuya sunmaktadır.

Eserin kapsamı, Çorum'un antik çağlardaki stratejik öneminden başlamaktadır. Kızılırmak Havzası'nın sunduğu coğrafi avantajlar, Çorum'u antik dünyanın sınırları, savaşları ve kültürleri içerisinde kilit bir noktaya taşımıştır. Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa'ya ev sahipliği yapmasının yanı sıra, Frig, Med, Pers, Helenistik, Galat ve Roma dönemlerinde de bölge, askeri ve ticari yolların kavşağında yer almıştır. Özellikle Roma - Bizans dönemlerinde, doğu-batı ve kuzey-güney eksenli yol ağlarının merkezinde bulunması, kentin morfolojik gelişimini doğrudan etkilemiş; Euchaita (Avkat/Beyözü) gibi merkezlerin dinsel ve idari bir üs olarak parlamasına zemin hazırlamıştır. Yine bu bağlamda Çorum'da bir asrı aşan süredir yapılan arkeolojik kazılar kitapta kapsamlı olarak incelenmiştir. Charles Texier ve William John Hamilton gibi gezginlerin öncü yüzey araştırmalarıyla başlayan sürecin, Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türk Tarih Kurumu öncülüğünde nasıl sistematik ve kurumsal bir kimlik kazanma süreci detaylarıyla ele alınmıştır. Çalışmada Alaca Höyük ve Hattuşa kazılarının yanı sıra Şapinuva'daki idari yapıdan Resuloğlu'ndaki ölü gömme adetlerine, Eskiypar'daki kültür katmanlarından Örükaya'daki Roma barajına kadar uzanan bulgularla bunların Anadolu kültür tarihine katkılarını bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyulmaktadır.

Anadolu'nun Türkleşme süreci ve Osmanlı idari yapısının teşekkülü, eserin önemli odak noktalarından biridir. 11. yüzyıldan itibaren Türkmen akınlarıyla tanışan bölge, Danişmendliler ve Selçuklular devrinde “Danişmendiye Vilayeti”nin bir parçası olmuş, ardından İlhanlılar, çeşitli beylikler ve Osmanlı idaresine girmiştir. Çorum Sancağı'nda konargöçer Türkmen, Moğol ve Tatar unsurların varlığı, bölgenin demografik ve kültürel dokusunu şekillendirmiş; “divan”, “bölük” ve “cemaat” gibi idari terimler, bu göçebe geçmişin izlerini günümüze taşımıştır. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde, Celali İsyanları, iklim değişiklikleri ve idari krizler, Çorum kırsalında ciddi bir nüfus erimesine ve iskân hareketliliğine yol açmıştır. Avarız defterlerine yansıyan veriler, bu dönemde köy sayılarında yaşanan düşüşü ve kırsaldan merkeze doğru gerçekleşen göç dalgalarını somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

Osmanlı Klasik Döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına kadarki süreçte Çorum'daki esnaf grupları da bu kitabın temel konularından birisi olmuştur. Bu doğrultuda esnafların şehrin sosyo-ekonomik yapısındaki rolü ve genel nüfusun içerisindeki oranı 1456 tarihli Çorum'un en eski tahrir defterlerinden başlayarak 1928 tarihli Büyük Ticaret Salmâmesi verilerine kadar karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Araştırma bu yönüyle, Çorum'un geçmişinde son derece mühim bir rol oynayan esnafları ve Ahilik geleneğinin güçlü izlerini gözler önüne sermekte, şehrin fiziki görünümünün ve topografyasının şekillenmesinde esnafların etkilerine değinmektedir.

Kitap, Çorum'un sosyal ve iktisadi tarihine mikro ölçekte ışık tutan çalışmalarıyla da dikkat çekmektedir. Tanzimat dönemi Çorum'unda bir mahalle örneği olarak ele alınan Cami-i Kebir Mahallesi, dönemin gündelik hayat pratiklerini, meslek gruplarını, gelir dağılımını ve maddi kültürünü gözler önüne sermektedir. Temettüat ve tereke kayıtları üzerinden yapılan okumalar, mahalle sakinlerinin zanaat ve ticaretle iç içe geçmiş ekonomik yapısını, ev eşyalarından giyim kuşamlarına kadar uzanan yaşam standartlarını detaylandırarak okuyucuların dikkatine sunmaktadır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde vakıf müessesesi ve dini yapıların geçirdiği dönüşüm de eserde geniş yer bulmaktadır. 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarında, Çorum merkez kazasında kurulan cami, çeşme ve köprü vakıfları, dönemin sosyal yardımlaşma ağlarını ve dini hizmetlerin finansmanını anlamak adına kritik veriler sunmaktadır. Özellikle para vakıflarının işleyişi ve Evkaf Nezareti'nin taşradaki denetim mekanizmaları, bu dönemin kurumsal tarihine dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Benzer şekilde, Hıdrellez kültürünün ve Hıdırlık mevkilerinin kent hafızasındaki yeri, Çorum Hıdırlığı özelinde irdelenmiştir. Suheyb-i Rumi, Kerebi Gazi ve Ubeyd Gazi gibi sahabelere atfedilen türbelerin bulunduğu bu alanın, 19. yüzyılda geçirdiği mimari ve işlevsel dönüşüm, arşiv belgeleri ışığında aydınlatılmıştır.

Cumhuriyet dönemi, Çorum'un demografik yapısının yeniden şekillendiği bir evredir. Atatürk döneminde Balkanlar'dan, özellikle Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin Çorum'a iskânı, ulus-devlet inşası ve nüfus politikaları bağlamında ele alınmıştır. 1936-1938 yılları arasında gerçekleşen bu göç hareketleri, genç Cumhuriyet'in tarımsal üretimi artırma ve demografik kayıpları telafi etme stratejisinin bir parçası olarak Alaca, Mecitözü, İskilip ve Sungurlu gibi ilçelerin sosyal dokusunu zenginleştirmiştir.

Son olarak, Çorum halk kültürünün derinliklerine inen çalışmalar, somut olmayan kültürel mirasın korunması adına büyük önem taşımaktadır. Yöre halkının kolektif belleğinde yaşayan kutsal ağaç anlatıları, doğa ile kutsal arasındaki ilişkiyi, "dalını bile vermez" gibi tabular üzerinden şekillenen koruma mekanizmalarını ve bu inançların toplumsal işlevlerini ortaya koymaktadır. Bu anlatılar, modernleşme ve kentleşme ile zayıflayan doğa-insan bağının, geleneksel kültürde nasıl güçlü bir etik zemine oturduğunu göstermesi bakımından manidardır.

Hitit Üniversitesi Tarih Bölümü öncülüğünde düzenlenen "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Çalıştayı"nın bir ürünü olan bu eser, Çorum'un tarihsel mirasını bütüncül bir yaklaşımla ele alarak, yerel tarih çalışmalarına yeni bir soluk getirmeyi amaçlamaktadır. Şehrin idari yapısından sosyal hayatına, mimari dokusundan kültürel değerlerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan bu yazılar, hem akademik camia hem de tarih meraklıları için bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Eserin, Çorum'un kültürel mirasının korunması, tarih bilincinin genç kuşaklara aktarılması ve şehrin turizm potansiyelinin bilimsel verilerle desteklenmesi noktasında önemli katkılar sağlayacağına inanıyoruz.

Bu vesileyle, çalıştayın düzenlenmesinde maddi ve manevi katkıları olan başta; Hitit Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ali Osman Öztürk'e ve Çorum Belediye Başkanı Dr. Halil İbrahim Aşgın'a teşekkürü borç biliriz. Aynı şekilde çalıştayın organizasyonunda emeği geçen Hitit Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinin yanı sıra her oturumu ilgiyle takip eden öğrencilerimize ve tarih meraklılarına teşekkür ederiz. Bildirileriyle ve yazılarıyla bu kitaba katkı sağlayan tüm araştırmacılara şükranlarımızı sunarız. Çorum'un zengin tarihine açılan bu pencerenin, yeni araştırmalara ilham vermesi dileğiyle...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
SUNUŞ.....	v
EDİTÖRDEN.....	vi
Önder İPEK	
Arkeolojik Keşiflerin İzinde: Geçmişten Günümüze Çorum Kazıları.....	3
Kudret SEZGİN	
Antik Çağın Sınırları, Savaşları ve Kùltürleri İçerisinde Çorum'un Yeri.....	43
Esra KESKİN	
Kent Morfolojisi Bağlamında Çorum İlinin Gelişimi.....	61
Üçler BULDUK	
Çorum Sancağı'nda Konargöçerler.....	75
Murat ALANDAĞLI	
XVII. Yüzyılda Çorum Merkez Kazası'nda Nüfus ve İskân	89
İlhan ŞAHİN	
Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Çorum Esnafı.....	113
Hümeýra KARABIYIK	
Tanzimat Dönemi Çorum Kentinde Câmî-i Kebir Mahallesi	133
Mehmet ÇANLI	
Çorum Vakıfları ve Denetimi (1877-1908).....	157

Fatma AKIN - Rabia OZAN

Hıdırellez Kültürü, Hıdırlıklar ve XIX. Yüzyılda Çorum Hıdırlığı 177

Hatice YILDIRIM - İsa YILDIRIM

Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin Çorum’da İskânı (1936-1938)..... 201

Altuğ ORTAKÇI

Çorum Halk Kültüründe Kutsal Ağaç Anlatıları..... 223

Arkeolojik Keşiflerin İzinde: Geçmişten Günümüze Çorum Kazıları

Önder İpek*

Giriş

Çorum ve çevresi, Anadolu'nun merkezinde yer alan çok katmanlı yerleşim geleneği ve zengin kültürel mirasının açığa çıkarıldığı disiplinler arası arkeolojik çalışmaların yapıldığı bölge olarak öne çıkmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yüzey araştırmalarıyla başlayan bu çabalar, 20. yüzyılda sistematik kazı yöntemlerinin benimsendiği bir sürece evrilmiş; stratigrafik sondaj, jeofizik prospeksiyon ve paleo-çevre analizleri gibi yenilikçi teknikler aracılığıyla bölgenin doğa ve insan etkileşimi bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiştir. Saha verileri, sosyo-ekonomik yapılanmadan dinsel motiflere, kentsel örgütlenmeden üretim teknolojilerine kadar geniş bir yelpazede tarihsel serüveni aydınlatmaktadır. Tipolojik ve sembolik analizlerin desteklediği malzeme kültürü incelemeleri, Anadolu, erken döneme ait altyapı ve ticaret ağlarını kavramamıza olanak tanırken, epigrafik çözümler ise bürokratik aygıtla dinsel ritüeller arasındaki dinamik ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Geçmişten günümüze, teknolojinin gelişimi ile birlikte kazı süreçlerinin de kayda değer şekilde ilerlediği görülmektedir. Modern cihaz ve yöntemlerin kullanımı, kazı verilerinin yorumlanmasında bilimsel metodolojilere dayalı titiz ölçütler sunmanın yanı sıra, kültürel mirasın korunmasına yönelik sürdürülebilir yönetim stratejilerinin geliştirilmesi için de sağlam bir temel oluşturmaktadır. Bu çalışma, Çorum'un Anadolu arkeolojisindeki merkezi rolünü vurgulayarak, geçmişten günümüze uzanan kazı geleneğinin hem akademik hem de toplumsal boyutlarını bütüncül bir açıdan ele almakta ve geleceğe dönük araştırmalar için öneriler sunmaktadır.

Çorum, Anadolu'nun en önemli arkeolojik alanlarından biri olarak, özellikle Hitit uygarlığına ev sahipliği yapmasıyla bilinmektedir. Kentin konumu, iklimi ve çevresel koşulları, tarih boyunca burada yerleşimlerin kurulmasını ve gelişmesini etkilemiştir. Çorum, Türkiye'nin Karadeniz ve İç

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum/TÜRKİYE. onderipek@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0001-1820-6341.

Anadolu bölgeleri arasında bir geçiş alanında yer almaktadır. Kuzeyde Samsun, doğuda Amasya ve Tokat, güneyde Yozgat ve Kırıkkale, batıda ise Çankırı ile çevrili olan Çorum, bu konumu itibarıyla tarih boyunca önemli bir kavşak noktası olmuştur. Bölge, genellikle dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olmakla birlikte, tarıma elverişli geniş ovalara da sahiptir. Bu özellik, tarihsel süreçte bölgedeki yerleşimler açısından belirleyici olmuş (**Harita**) ve Çorum'un önemli bir tarımsal üretim merkezi olmasını sağlamıştır.

Çorum topraklarını besleyen en önemli akarsularından biri Kızılırmak'tır. Bu nehir tarih boyunca yerleşimlerin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Özellikle Alaca Höyük, Boğazköy-Hattuşa ve Ortaköy-Şapinuva gibi önemli arkeolojik alanların su kaynaklarına yakın konumlanmış olması, bu durumun en somut kanıtlarından biridir. Çorum'un iklimsel özellikleri de bölgedeki yerleşimlerin sürdürülebilirliğini etkilemiş ve özellikle tarımsal üretim açısından belirleyici olmuştur. Tarih öncesi ve antik dönemlerde bölgedeki iklim koşulları, insanların yerleşim yerlerini seçerken dikkate aldığı nedenlerden biridir. Hattuşa gibi büyük bir kentin su kaynaklarına yakın konumlanması, bu dönemde suyun yaşamsal önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bölgedeki iklim değişiklikleri ve doğal afetler, tarih boyunca yerleşimlerin terk edilmesine ya da yeniden inşa edilmesine yol açmıştır.

Çorum, tarih boyunca önemli şehirleşme süreçlerine tanıklık etmiştir. Özellikle Hitit Dönemi'nde Hattuşa, titizlikle planlanmış bir başkent olarak inşa edilmiştir. Kentin surlarla çevrili olması, kapılarının belirli yönlere açılması ve dini/ törensel alanlarla kamusal alanların ayrılması, dönemin gelişmiş şehir planlaması anlayışını gözler önüne sermektedir.

Boğazköy-Hattuşa/ Hattuşa

Hitit medeniyetinin başkenti Hattuşa, Çorum ili sınırları içerisinde, Boğazkale İlçesi'nde yer almaktadır. Hattuşa, Türkiye'nin UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan önemli arkeolojik alanlarından biridir. Burada keşfedilen çivi yazılı tablet arşivi de UNESCO Dünya Belleği listesine dâhil edilmiştir. Hititler ve başkent Hattuşa, Yakındoğu'daki diğer büyük medeniyetlerin aksine, 19. yüzyılın ortalarına kadar bilim dünyasında bilinmemekteydi. 1834 yılında Fransız araştırmacı Charles Texier'in gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları, bölgenin arkeolojik önemini ortaya koymuş ve bilim dünyasında büyük yankı uyandırmıştır (Klengel, 1999, s. 7). Hitit medeniyeti henüz tanınmadığından, ilk aşamada bu bölgenin Roma Dönemi'nde Galatia bölgesinin merkezi olarak bilinen Tavium olabileceği düşünülmüştür. 19. yüzyıl boyunca birçok seyyah ve araştırmacı Boğazköy'e gelerek bölge üzerinde incelemeler yapmıştır. Şehrin ilk planları C. Texier ve C. Humann tarafından çizilmiş; G. Perrot tarafından Boğazköy ve Yazılıkaya'nın ilk fotoğrafları çekilmiştir. Ayrıca, D. Mordtmann, E. Barth ve E. Chantre, bölgede küçük çaplı sondaj kazıları gerçekleştirmiştir. Arkeolojik

bulguların yanı sıra, İstanbul'da yeni kurulan Müze-i Hümayun'a, Boğazköy'den götürülen bazı çivi yazılı tabletler, MÖ 14. yüzyıla tarihlenen Tell el-Amarna arşivindeki metinlerle benzerlik göstermekteydi (Seeher vd. 2012, s. 13). Bunun yanı sıra, Yazılıkaya'daki kabartmalar, o zamana kadar bilinen hiçbir kültürel örneğe benzememekteydi. Bu buluntular, Boğazköy'de özgün ve gelişmiş bir uygarlığın varlığına işaret etmekteydi. 1906 yılında Theodor Makridi ve Hugo Winckler tarafından gerçekleştirilen kazılar, bu bölgenin Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa olduğunu kesin olarak ortaya koymuştur. Kazılarda ele geçen Akadça çivi yazılı tabletler, Hititlerin siyasi, idari ve dini yapısına ilişkin önemli bilgiler sağlamıştır. Hitit medeniyetinin keşfi, bilim dünyasında büyük bir heyecan yaratmış ve 1915 yılında Çek dilbilimci Bedřich Hrozný tarafından Hititçenin Hint-Avrupa dil ailesine mensup olduğunun tespit edilmesi, Hititlere yönelik akademik ilgiyi daha da artırmıştır. Böylece, Hititler tarih sahnesindeki yerini almış ve Yakındoğu arkeolojisinde önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir (Seeher vd. 2012, s. 13-14).

Hitit başkenti Hattuşa'da gerçekleştirilen ilk kazı çalışmaları, 1905 yılında Osman Hamdi Bey'in talimatıyla, Alman Asurolog Hugo Winckler ve Theodor Makridi Bey'in Boğazköy'de yürüttüğü kısa süreli araştırmalarla başlamıştır. 1906 yılında ise Alman Şark Cemiyeti ve özel sponsorlardan sağlanan bütçe ile kentte daha kapsamlı kazılar başlatılmıştır. Bu çalışmalar özellikle bir önceki yıl yüzeyde çivi yazılı tabletlerin bulunduğu Büyükkale ve önündeki sırt üzerinde yoğunlaşmış ve burada yaklaşık 2500 tablet keşfedilmiştir. Bu tabletlerden elde edilen bilgiler, Hititlerin başkentinin Hattuşa olduğu gerçeğini ilk kez ortaya koymuştur. Büyük keşfin ardından, 1907 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü, Otto Puchstein başkanlığında mimar Heinrich Kohl, mimar Daniel Krencker, arkeolog Ludwig Curtius ve Erich Puchstein'dan oluşan bir ekibi bölgeye göndermiştir (Seeher vd. 2012, s. 23-24). Bu dönemde daha çok tapınaklar, surlar ve sur kapılarına odaklanan mimari ağırlıklı bir çalışma yürütülmüştür (Puchstein, 1912, s. 3-4) (**Resim-1**). Theodor Makridi Bey ise çeşitli alanlarda yerleşmenin yapısını anlamak ve daha fazla tablet bulmak amacıyla kazılar gerçekleştirmiştir.

Çalışmalara verilen birkaç yıl aradan sonra, 1911 yılında kazı çalışmaları yeniden başlatılmıştır. Ancak, 1912 yılında bölgede ortaya çıkan salgın hastalıklar, 1913'te Hugo Winckler'in ölümü ve 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle çalışmalar tamamen durdurulmuştur. 1912 yılı, birinci dönem kazılarının son yılı olmuştur (Seeher vd. 2012, s. 63) (**Resim-2**). Kazılar sırasında ele geçen çivi yazılı tabletlerin çoğu, o dönemde Hitit dili henüz çözülmediği için okunamamıştır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınan bu tabletler, birkaç dilbilimci tarafından incelenmiş ve nihayet 1915 yılında Çek dilbilimci Bedřich Hrozný, Hititçeyi çözmeyi başarmıştır. Bu önemli keşif sayesinde, binlerce yıl boyunca kayıp olan bir bilgi kaynağı yeniden gün yüzüne çıkmıştır (Seeher vd. 2012, s. 71).

İkinci dönem kazıları, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Dr. Kurt Bittel başkanlığında bir ekip oluşturmasıyla başlamıştır. 1939 yılına, yani İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar devam eden bu süreçte, öncelikle Büyükkale'de yer alan Kral Sarayı'nda çalışmalar yürütülmüştür (**Resim-3**). Bu kazılarda Hitit saray yapılarının büyük bölümü ile sarayı çevreleyen sur duvarları büyük ölçüde ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, burada toplamda yaklaşık 4600 adet çivi yazılı tabletin bulunduğu iki yeni arşiv gün yüzüne çıkarılmıştır (Seeher vd. 2012, s. 73) (**Resim-4**). Hattuşa'da yalnızca Hitit Dönemi araştırılmamıştır. Kentin, Hititler öncesinde ve sonrasında da iskâna uğradığı bilinmektedir. 1939 yılında, Büyükkale'deki Demir Çağı tabakalarına ait mimari kalıntılar açığa çıkarılmıştır. Ancak, aynı yıl içerisinde İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle kazılar bir kez daha durdurulmuştur (Seeher vd. 2012, s. 68). Savaşın sona ermesinin ardından, 1952 yılında Boğazköy'deki çalışmalar yeniden başlatılabilmektedir. 1952-1954 yılları arasında, daha önce kazılmamış olan Büyükkaya bölgesinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir (**Resim-5**). Aynı yıl, filolog Heinrich Otten başkanlığında Osmankayası Mevkii'nde Hattuşa'da ilk kez Hitit mezarları kazılmıştır. Bu kazılar sırasında, 71'i kremasyon olmak üzere toplamda 93 gömü ortaya çıkarılmıştır (Seeher vd. 2012, s. 97). Kurt Bittel ve ekibi, Büyükkale Kral Sarayı kazılarını 1960'lı yıllarına kadar sürdürmüştür.

1960'lı yılların sonlarında, K. Bittel ve ekibi Yazılıkaya'da kapsamlı belgeleme ve sondaj çalışmaları gerçekleştirmiştir (Seeher vd. 2012, s. 106). Kaya tapınağının ön kesiminde yapılan kazılar, ön yapının ve kabartmaların bulunduğu bölümün aynı komplekse ait olduğunu ve bütün olarak bir tapınak oluşturduğunu ortaya koymuştur. 1969 yılında, Yazılıkaya'daki kabartmalar stereofotogrametri tekniğiyle belgelenmiş ve detaylarının titizlikle saptanmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır (Seeher vd. 2012, s. 110). 1966-67 yıllarında ise prehistoryacı Harald Hauptmann tarafından Yazılıkaya'nın 600 metre kadar kuzeyinde, Kalkolitik ve Erken Tunç çağlarına ait bir yerleşim alanı tespit edilmiştir. Yarıkaya olarak adlandırılan bu bölgede, Erken Tunç Çağı'na ait mezarlar keşfedilmiştir (Seeher vd. 2012, s. 116-117). Ayrıca, Yukarı Şehir'deki bir kaya yüzeyinde, son Büyük Hitit Kralı II. Šuppiluliuma tarafından yaptırılmış, Anadolu hiyeroglifleriyle yazılmış uzun bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıtın bulunduğu kaya, üzerindeki hiyerogliflerden dolayı "Nişantepe" olarak adlandırılmıştır (Seeher vd. 2012, s. 118).

1966 yılında, Boğazköy'de bulunan eserlerin İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne ve daha sonra Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne gönderilmesinin ardından, bölgede bir müze açılmasına karar verilmiştir (**Resim-6**). Türkiye'nin ilk antik kent müzelerinden biri olan Boğazköy Arkeoloji Müzesi, kazı başkanlığı ve Kültür Bakanlığı'nın ortak çalışmalarıyla kurulmuştur. Prehistoryacı Harald Hauptmann ve mimar Wulf Schirmer tarafından tasarlanan müze, 2011 yılında tamamen yenilenerek büyük müze açılana kadar hizmet vermiştir.

K. Bittel'in 1963 yılında arazi sorumluluğunu mimar Peter Neve'ye vermesinin ardından, 1978-1993 yılları arasında kazı başkanlığı Peter Neve tarafından yürütülmüştür. Üçüncü dönem kazıları olan bu sürede çalışmaların odak noktasını 1970'lerden itibaren kazılara paralel olarak yürütülen kapsamlı restorasyon çalışmaları oluşturmuştur (Seeher vd. 2012, s. 151). Bu çalışmalar kente tamamen yeni bir görünüm kazandırmıştır. 1978'de kentin güneyindeki Yukarı Şehir adı verilen kesimde kazılara başlanmıştır. Bu bölgede toprak üstünde kalmış birkaç tapınağın varlığı bilinmekteydi. Kazı ilerledikçe bu alanın özellikle tapınaklar için ayrılmış bir bölge olduğu anlaşılmıştır. O dönem Hattuşa'daki bilinen toplam 31 tapınağın 29'u burada olduğundan bu alana "Tapınak Mahallesi" adı verilmiştir (Seeher vd. 2012, s. 152).

Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa'da tespit edilen on üç potern yapısı arasında, Yerkapı'da konumlanan ve günümüzde dahi geçilebilen en uzun potern ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu mühendislik harikası yapının boşaltılması, 1907 yılında Puchstein ve ekibinin gerçekleştirdiği titiz çalışmalarla mümkün olmuştur. Yerkapı'daki restorasyon faaliyetleri kapsamında poternin girişlerinin onarılması, antik kentin korunmasına yönelik önemli bir adım olmuştur (Seeher vd. 2012, s. 160). Özellikle bu dönemdeki yoğun kazı ve restorasyon çalışmaları, Hattuşa'nın bir açık hava müzesi kimliği kazanmasında belirleyici rol oynamıştır. Bu uzun soluklu ve özverili çalışmaların neticesinde, 1986 yılında Hattuşa, Türkiye'de İstanbul, Göreme ve Divriği'nin ardından UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde dördüncü kültürel varlık olarak tescillenmiştir (Seeher vd. 2012, s. 168). Bu prestijli unvan, Hattuşa'nın evrensel kültürel mirası açısından taşıdığı benzersiz değeri uluslararası düzeyde teyit etmiştir. Aynı yıllarda Hattuşa kazıları, Hitit uygarlığına dair eşsiz buluntular sunmaya devam etmiştir. Yukarı Şehir'de gerçekleştirilen kazılarda, 5 numaralı tapınağın yakınındaki bir yapı içerisinde Büyük Kral Tuthaliya'ya ait monumental bir stel gün ışığına çıkarılmıştır (Seeher vd. 2012, s. 173). 1990 yılında Nişantepe'de bir yapıda tespit edilen yaklaşık 3400 adet mühür baskısı (Seeher vd. 2012, s. 173), Hitit bürokrasisi ve idari yapısı hakkında değerli bilgiler sağlamıştır. 1986 yılındaki bir diğer dikkat çekici keşif ise Yerkapı'da taş döşeli bir yolun altında bulunan çivi yazılı bronz tablettir. Bu nadir eser, Büyük Kral IV. Tuthaliya ile Tarhuntaşşa kralı Kurunta arasında akdedilen bir antlaşmadır (Seeher vd. 2012, s. 173). Bu antlaşma, Hitit İmparatorluğu'nun siyasi ilişkileri ve uluslararası diplomasisi açısından kritik bilgiler sunan ünik bir belgedir.

Hattuşa'nın Yukarı Şehir olarak adlandırılan bölgesinde, Demir Çağı'na tarihlenen Güney Kale sur duvarının altında, dikkat çekici mimari özelliklere sahip bir oda açığa çıkarılmıştır (**Resim-7**). Sivri kemerli bir nişi andıran bu yapı, iri ve muntazam kesilmiş blok taşlarla örülmüş duvarlarıyla dikkat çekmektedir. Odanın iç duvarları, uzun bir hiyeroglif yazıt ve iki etkileyici kabartma figürle düzenlenmiştir. (Seeher vd. 2012, s. 175). Bu

özgün arkeolojik buluntu, restore edildikten sonra, alanında uzman araştırmacılar David Hawkins ve Machteld Mellink tarafından detaylı bir şekilde incelenmiş ve üzerindeki hiyeroglif yazıtlar bilim dünyasına sunulmuştur (Seeher vd. 2012, s. 177-178).

Jürgen Seeher'in 1994 ile 2005 yılları arasındaki Hattuşa kazıları başkanlığı, antik kentin anlaşılması ve korunması açısından önemli bir dönemi temsil etmektedir (**Resim-8**). Seeher'in başkanlığındaki dördüncü dönem kazılarında, önceki dönemlerde P. Neve tarafından Hattuşa'da geliştirilen restorasyon prensiplerine titizlikle devam edilmiştir (Seeher vd. 2012, s. 183). 1996 yılında Büyükkaya bölgesinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları (Seeher vd. 2012, s. 186), Hitit ekonomisi ve depolama sistemleri hakkında önemli bilgiler sunan yüzlerce ton tahıl kapasiteli yeraltı tahıl silolarının keşfiyle sonuçlanmıştır. Bu buluntu, Hitit İmparatorluğu'nun tarımsal üretiminin büyüklüğü ve stratejik tahıl depolama uygulamaları hakkında somut kanıtlar sunmuştur. 1997 yılındaki Büyükkaya kazıları ise Hattuşa'nın yerleşim tarihi açısından daha önce bilinmeyen bir evreye ışık tutmuştur. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının hemen ardından, Erken Demir Çağı'nda Büyükkaya sırtlarında oluşan küçük bir yerleşime ait ahşap yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Doğal konumu itibarıyla zaten savunmaya elverişli olan Büyükkaya'nın zirvesi, Demir Çağı'nda da bu stratejik avantajı kullanmak amacıyla MÖ 9. yüzyılda bir sur ile tahkim edilmiştir (Seeher vd. 2012, s. 187). Bu keşif, Hattuşa'nın Hitit Dönemi sonrasında da bir yerleşim yeri olarak önemini koruduğunu göstermiştir. Büyükkaya'daki bu önemli keşiflerin ardından, kentin farklı bölgelerinde de tahıl depolama yapıları tespit edilmeye başlanmıştır. Kıtık dönemlerinde halkın iaşesini güvence altına almak, Hitit Devletinin en başından beri üstlendiği önemli bir görevdi. Bu bağlamda, 1999 yılında poternli surun arka kısmında, o güne kadar bilinen en büyük Hitit tahıl silosu ortaya çıkarılmıştır. Otuz iki ayrı odadan oluşan ve yaklaşık 118 metre uzunluğa sahip bu devasa yapı, yapılan hesaplamalara göre 20 ila 30 bin kişinin bir yıllık tahıl ihtiyacını karşılayabilecek bir depolama kapasitesine sahipti (Seeher vd. 2012, s. 192). Bu buluntu, Hitit İmparatorluğu'nun merkezi planlamasının ve lojistik kapasitesinin ne denli gelişmiş olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur.

Hattuşa antik kentinin planlama ve su yönetimi sistemlerine dair önemli ilerlemeler, özellikle 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla kaydedilmiştir. 1912 yılında hazırlanan kent planı, uzun yıllar boyunca araştırmacılar için temel referans kaynağı olmuştur (Seeher vd. 2012, s. 186). Ancak, arkeolojik belgeleme yöntemlerinin dijitalleşmesi ve daha kapsamlı bir kent planına duyulan ihtiyaç, yeni çalışmalara zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Hans P. Birk tarafından üç kazı sezonu süresince yürütülen titiz çalışmalar sonucunda, on binlerce noktanın ölçülerek elde edildiği detaylı ve dijital tabanlı yeni bir kent planı oluşturulmuştur (Seeher vd. 2012, s. 189). Bu yeni plan, antik kentin

topografyası ve yapısal düzeni hakkında daha hassas ve kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bu dönemdeki arkeolojik araştırmaların önemli bir odak noktası da Hitit kentinin su depolama sistemleri olmuştur. Yukarı Şehir'in doğu kesiminde varlığı bilinen büyük havuza bitişik konumda ikinci bir büyük su havuzunun 1996 yılında tespit edilmesi (Seeher vd. 2012, s. 196), Hitit mühendisliğinin su kaynaklarını yönetme konusundaki yetkinliğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa, yaklaşık 6 kilometre uzunluğunda etkileyici bir savunma sistemi olan surlarla çevrilidir. Bu surların günümüze ulaşan kalıntılarının anlaşılabilirliğini artırmak ve Hitit inşaat teknikleri hakkında deneysel arkeoloji çalışmaları yürütmek amacıyla, surların 65 metrelik bir bölümü özgün Hitit yapım teknikleri ve malzemeleri kullanılarak yeniden inşa edilmiştir (**Resim-9**). Bu rekonstrüksiyon çalışması, antik yapıların sadece iki boyutlu kalıntılarını değil, aynı zamanda üç boyutlu hacimlerini de gözler önüne sererek, ziyaretçilerin ve araştırmacıların surların orijinal görünümünü hakkında daha somut bir fikir edinmelerini sağlamayı amaçlamıştır.

Andreas Schachner'in 2006 yılında Hattuşa kazıları başkanlığını üstlenmesiyle başlayan beşinci dönem kazıları (Schachner, 2019), antik kentin sistematik bir şekilde araştırılmasına yönelik önemli bir evreyi temsil eder. Schachner'in başkanlığında yürütülen ve günümüzde de devam eden bu çalışmalar, Hattuşa'nın farklı bölgelerinde yoğunlaşarak yeni keşiflere olanak sağlamıştır (**Resim-10**).

Bu dönemin önemli bulgularından biri, Yukarı Şehir'in Orta Plato olarak adlandırılan bölgesinde açığa çıkarılan ve GAL.MESEDİ'ye (krallık muhafız birliği komutanı) ait olduğu tahmin edilen büyük bir konaktır. Bu yapı, Hitit aristokrasisinin yaşam tarzı ve konut mimarisi hakkında değerli bilgiler sunmaktadır (**Resim-11,12**). Beşinci dönem kazılarının başlangıcında, Yukarı Şehir'deki Sarıkale önündeki düzlükte daha önce başlatılmış olan çalışmalar tamamlanmış ve ardından kazı faaliyetleri güneye doğru, Yenicekale'ye uzanan Orta Plato'ya kaydırılmıştır. Bu stratejik değişiklik, kentin farklı topografik özelliklerine sahip bölgelerindeki yerleşim dokusunu ve yapılaşma biçimlerini anlamaya yönelik bir yaklaşımdır (Seeher vd. 2012, s. 223-224).

2009 yılından itibaren ise kazı çalışmalarının ağırlık merkezi Aşağı Şehir'e kaydırılmıştır. Bu bölgede, poternli sur, Karum Dönemi ve Hitit Dönemi'ne ait yerleşim mahalleleri ile Kesikkaya'nın güneyinde yer alan anıtsal nitelikli bir yapı üzerinde yoğunlaşmıştır. Aşağı Şehir'in güneyinde gerçekleştirilen çalışmalarda, Eski Hitit Dönemi'ne ait poternli sur üzerinde daha önce bilinmeyen yeni bir şehir kapısının tespit edilmesi, kentin erken dönem savunma sistemleri hakkında önemli bir keşif olmuştur (Seeher vd. 2012, s. 230).

Kazı çalışmalarının yanı sıra, yoğun bir jeofizik programı ve hava fotoğraflarının kullanımıyla kent içindeki kayalık zemin üzerindeki mimari izlerin belgelenmesine yönelik kapsamlı çalışmalar eş zamanlı olarak yürütülmektedir. Bu multidisipliner yaklaşım, kazılarda elde edilen verilerin daha geniş bir arkeolojik ve çevresel bağlamda değerlendirilmesini hedeflemektedir (Seeher vd. 2012, s. 236).

Restorasyon çalışmaları da bu dönemde aksatılmadan sürdürülmüştür. Özellikle Aslanlı Kapı’da yer alan aslan heykellerinden birinin başının antik dönemde tamamen kırılmış olması nedeniyle diğer, daha az tahrip olmuş aslan heykelinin mevcut durumu referans alınarak bir restorasyon çalışması gerçekleştirilmiştir (Seeher vd. 2012, s. 241). Bu tür restorasyonlar, antik yapıların korunmasına ve ziyaretçilere daha bütüncül bir görünüm sunulmasına katkı sağlamaktadır.

2007 ile 2009 yılları arasında ise, Hattuşa’nın yaklaşık 2 kilometre batısında yer alan Çamlıbel Tarlası adlı yerleşim yeri, Ulf Schoop başkanlığında kazılmıştır. Bu yerleşimin geçmişi, Hitit başkentinin kuruluşundan yaklaşık 2000 yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Çamlıbel Tarlası’nda bulunan mezarların oldukça iyi korunmuş olması, Hitit öncesi dönemlere ait defin ritüelleri ve toplumsal yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kazı, Hattuşa ve çevresinin sadece Hitit Dönemi değil, aynı zamanda daha erken dönemlerde de önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir (Seeher vd., 2012, s. 242). 2022 çalışmaları sırasında kazı başkan yardımcısı Bülent Genç’in, Yerkapı, Potern’in doğu ve batı duvarlarında gördüğü aşı boyası ile yazılmış olan hiyeroglif yazılar, Hattuşa’da yapılan son dönem keşifler için önemlidir. Bu yazıtların okunması Yerkapı hakkında yeni bilgiler edinilmesini sağlamıştır (Schachner, 2023, s. 64-84). 2023 yılında ise Büyükkale kuzey batı yamacında bulunan bir çivi yazılı tabletin deşifre edilmesi ile Anadolu’da kullanıldığı anlaşılan yeni bir dilin varlığı tespit edilmiştir. Kalaşma dili ile yazılmış olan tablet üzerindeki metin, Hititlerin Anadolu’nun çeşitli bölgelerindeki yerel tanrıları kendi tanrı sistemine (panteona) nasıl dahil ettiklerine dair iyi bir örnektir (Rieken vd., 2024 1-59).

Andreas Schachner’in başkanlığındaki beşinci dönem kazıları, modern arkeolojik yöntemlerin ve disiplinlerarası işbirliğinin etkin bir şekilde kullanıldığı, Hattuşa’nın farklı katmanlarının ve çevresindeki yerleşimlerin sistematik olarak incelendiği verimli bir süreçtir. Bu süreci daha da verimli kılmak amacıyla Andreas Schachner’in başkanlığında devam eden çalışmalara Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı’nca sürdürülen, “Geleceğe Miras Projesi” kapsamında kentin kazı çalışmalarına, restorasyon ve konservasyon sürecine destek olmak için mali kaynak aktarımı yapılmıştır. Bu çerçevede Hattuşa koordinatör kazı başkanlığı, Ortaköy-Şapinuva kazı başkanı Önder İpek tarafından yürütülmektedir. 2024 yılında Aşağı Şehir

Roma Hamamı ve Yukarı Şehir, Yukarı Batı Kapısında kazı çalışmalarına başlanılmıştır (**Resim-13**).

Tüm bu çalışmalar, Hitit İmparatorluğu ve Anadolu'nun erken dönemleri hakkındaki bilgimizi sürekli olarak derinleştirmektedir. Çorum ve özelinde 100 yılı aşkın süredir Hattuşa'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, geçmişin derinliklerine ışık tutarak Anadolu coğrafyasının binlerce yıllık kültürel mirasını gün yüzüne çıkarmaya devam etmekte ve uygarlıkların yükselişi ile düşüşüne dair değerli bilimsel veriler sunmaktadır.

Alaca Höyük

1834 yılında Charles Texier'in Hattuşa'yı ve Yazılıkaya açık hava tapınağını keşfetmesinden bir yıl sonra, 1835'te ise Budaközü Deresi'ni besleyen Karakaya Özü'nün kaynağı olan Horam Özü yakınlarında bulunan Alaca (İmat) Höyük, coğrafya ve jeolojiye meraklı olan William John Hamilton'ın seyahatleri sırasında tespit edilmiştir (Yıldırım, 2023, s. 20). Hamilton, höyükte karşılaştığı çift sfenksin çevresinde yer alan kabartmaları ilk kez betimlemiş ve bunlara dair çizimlerini 1842 yılında yayımlamıştır. Gravürde sfenksler, kuş gövdeli ve kanatlı olarak resmedilmiş olup, Hamilton bu melez varlıkların baş kısımlarında Mısır sanatının etkisini gözlemlediğini ifade etmiştir. Heykeltıraşlık eserlerin yanı sıra alandaki kiklopik bloklara da dikkat çeken seyyah, batı kule kabartmalarında yer alan sahneleri ilk kez kayıt altına almıştır. Öte yandan, köydeki evlerden birinin önünde yazıtlı taşlar gören Hamilton, bu yazıların Fenike, Frig ya da Grek alfabelerine ait olabileceğini düşünmüştür (Yıldırım, 2023, s. 21).

Hamilton, Alaca Höyük'teki heykeltıraşlık eserlerinin Hitit uygarlığına ait olduğunu fark etmemiştir; nitekim bu dönemde Hitit medeniyeti bilimsel camiada henüz tanınmayan bir kültürel olguydu. Buna karşın, onun ve çağdaşlarının gerçekleştirdiği bu erken dönem keşif gezileri, uzun süredir ihmal edilmiş Orta Anadolu Hitit kültürünün yeniden bilimsel düzlemde yerini alması ve akademik çevrelerce anlaşılması açısından öncü ve çok değerli girişimler olarak kabul edilmelidir. 1858 yılında Alaca Höyük'ü ziyaret eden Heinrich Barth, seyahat notlarında dikkate şayan arkeolojik görüşlerde bulunmuştur. Barth, höyüğün üzerinde yerleşik köy evlerinin bulunduğu kesimin antik bir tapınağın iç mekânı olabileceğini, Sfenksli Kapı ve kabartmalarla süslenmiş duvarların ise bu tapınağın dış cephe öğelerini oluşturduğunu ileri sürmüştür (Barth, 1860, s. 43). Almanya'dan Osmanlı topraklarına gelerek bilimsel incelemelerde bulunan ilk tarihçi ve şarkiyatçılardan biri olan Andreas David Mordtmann da Alaca Höyük üzerine arkeolojik gözlemlerde bulunmuştur. Mordtmann, höyüğün üzerinde yaklaşık 25 haneli bir köyün olduğunu belirtmiş, buradaki kabartmaların dini temalı sahneleri anlattığını ifade etmiştir (Yıldırım, 2023, s. 20-21).

1861 yılında Fransa Kültür Bakanlığı tarafından Anadolu'ya gönderilen doğubilimci Georges Perrot, mimar ve çizer Edmond Guillaume

ile fotoğrafçı Jules Delbet eşliğinde Boğazköy'e gelir; araştırmaları sırasında Alaca Höyük'teki kabartmaların çizimlerini de yaparlar. Perrot, burada küçük bir kazı yaparak giriş bölümünde bulunan doğu ve batı kulelerinin taş planını ortaya çıkarır. Perrot ve arkadaşları, girişteki kalıntıların ilk kesitlerini çizerek anıtsal kapı ve kabartmalara dair detaylı bilgiler sunarlar. Bu dönemde, Boğazköy'de olduğu gibi Alaca Höyük'ün de ilk fotoğrafları çekilir. Perrot, doğu kulesinin önünde devrilmiş halde bulunan sfenks bloğunu ayağa kaldırarak yerinde inceler (Yıldırım, 2023, s. 21-22).

1864 yılında herhangi bir bilimsel amacı olmadan Boğazköy'e gelen Henry John van Lennep, gezisi sırasında Alaca Höyük'e de uğrayarak burada önemli çizimler yapmış ve özellikle Sfenksli Kapı'nın ölçekli planını hazırlamıştır. Van Lennep'in bu çalışmaları, 1870'li yılların başlarında yayınlanarak bilim dünyasının ilgisini çekmiştir. Kendi değerlendirmelerine göre Boğazköy, Herodotos'un eserlerinde adı geçen Kapadokya kenti Pteria ile aynı yer olmalıdır; Alaca Höyük'ün ise ondan daha eski bir yerleşim olduğu ve muhtemelen Mısır kökenli bir geçmişe sahip olduğu düşüncesindedir (Yıldırım, 2023, s. 22-23). 1880'li yıllara gelindiğinde ise, İngiliz Asurolog ve dilbilimci Archibald H. Sayce'in Boğazköy ve Suriye'deki Hama yazıtları arasında kurduğu bağlantı sayesinde, uzun süre Suriye merkezli olduğu düşünülen Hitit kültürünün Orta Anadolu'daki varlığı bilim çevrelerince daha net biçimde anlaşılmaya başlanmıştır (Yıldırım, 2023, s. 23). Boğazköy ve Alaca Höyük gibi yerleşimlerde görülen anıtsal mimari ve kabartmalar, Hitit uygarlığı ile ilişkilendirilmeye başlanmıştır. Bu sürece katkı sağlayan bir diğer önemli gelişme ise 1890 yılında Ernest ve Madam Chantre'nin Boğazköy'de yaptığı araştırmalardır. Sonunda 1906 yılından itibaren bölgede bulunan çivi yazılı tabletler, Boğazköy'ün Hititlerin başkenti olduğunu kesin olarak ortaya koymuştur. Bu bulgular doğrultusunda, Alaca Höyük'teki anıtsal kapılar ve heykeltıraşlık eserlerin de Hitit kültürüne ait olduğu açıklık kazanmıştır (Yıldırım, 2023, s. 23).

Fransa Eğitim Bakanlığı tarafından arkeolojik ve antropolojik araştırmalar için Kapadokya ve Kilikya'ya gönderilen Ernest Chantre ve eşi Madam B. Chantre, 1893–1894 yılları arasında Boğazköy, Kültepe ve Alaca Höyük'te kazılar yapmıştır (Chantre, 1898). Bu çalışmalar, bölgedeki Hitit yerleşimleri üzerine ilk sistematik bilimsel müdahaleler arasında yer almaktadır. 1906 yılında Boğazköy kazılarına Hugo Winckler ile birlikte katılan Müze-i Hümayun kazı görevlisi Theodor Makridi Bey, ertesi yıl 1907'de Alaca Höyük'te müze adına tek başına 15 günlük bir kazı yürütmüştür. Makridi Bey'in kazıları sırasında (Yeşilyurt ve Bulut, 2023, s. 37), 1907 yılında Liverpool Üniversitesi Arkeoloji Profesörü John Garstang da Alaca Höyük'ü ziyaret etmiş; Sfenksli Kapı ve doğu kulesi kabartmalarının o dönemdeki durumlarını fotoğraflarla belgeleyerek, arkeolojik belgeleme sürecine katkı sağlamıştır (Yıldırım, 2023, s. 25-26) (**Resim-14**).

1930’lu yıllar, Türkiye’de tarih araştırmalarıyla paralel olarak arkeoloji biliminin geliştiği ve özellikle Alaca Höyük için önemli adımların atıldığı bir dönem olmuştur. Uygarlık tarihine olan ilgisini her fırsatta dile getiren Mustafa Kemal Atatürk, “Çağdaş uygarlığı anlayabilmek, kavrayabilmek, dünyadaki eski uygarlıkları, insanlığın ilk uygarlıklarını doğru tanıyabilmekle mümkündür.” ilkesinden hareketle, 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin (daha sonra Türk Tarih Kurumu - TTK adını alacaktır) kurulmasına öncülük etmiştir (Yıldırım, 2023, s. 27). Bu kurumun çalışmalarıyla, Türkiye’de yapılacak arkeolojik kazıların Türk bilim insanları tarafından gerçekleştirilmesi anlayışı önem kazanmıştır. Atatürk, arkeoloji bilimini hiçbir zaman tarih çalışmalarından ayrı görmemiş, her iki alanın birlikte ve eşgüdüm içinde ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır. 22 Ağustos 1935 tarihinde, dönemin Müzeler Dairesi Müdürü ve TTK’nın asıl üyelerinden olan Hamit Zübeyr Koşay ile arkeolog Remzi Oğuz Arık başkanlığında bir heyet tarafından Alaca Höyük kazılarına resmen başlanmıştır.

1935 yılında Türk Tarih Kurumu (TTK) öncülüğünde başlatılan Alaca Höyük kazılarında üç temel amaç belirlenmiştir; Alaca Höyük çevresinin sistematik olarak araştırılması, höyükte bilimsel yöntemlere dayalı sondaj çalışmalarının yapılması, farklı uygarlıklara ait izlerin saptanması ve höyüğün Boğazköy tabletlerinde adı geçen “Arinna” kenti ile ilişkisinin incelenmesi. Kazı ekibi, ilk yıl çalışmalarında höyüğün yaklaşık 1 kilometre güneydoğusunda bulunan Gölpınar su bendini ortaya çıkarmıştır. Bendin batı kesiminde, “köşk yeri” olarak bilinen mevkiide daha önce varlığı bilinen Hitit Dönemine ait ortostatlar, bu kez yerinde belgelenmiş ve incelenmiştir (Yıldırım, 2023, s. 29). Kazıların başladığı 1935 yılında, köy yerleşiminin höyük üzerine inşa edilmiş olması, kazı alanının seçimini oldukça zorlaştırmıştır. Bu nedenle ilk kazı, köyün merkezinde 18x20 metre ölçülerindeki bir alanda başlatılmış; burada 10,20 metre derinliğe kadar inilmiştir. Katmanlaşmanın sistemli biçimde incelendiği bu alanda, yüzeyden en alttaki tabakaya doğru sırasıyla Osmanlı, Bizans, Roma, Frig, Geç Hitit, Hitit, Eski Hitit, Erken Tunç Çağı ve en altta Kalkolitik Çağ yerleşim kalıntılarına ulaşılmıştır (Yıldırım, 2023, s. 30). Kazıların ilk yılında elde edilen en önemli buluntular, Erken Tunç Çağı’na tarihlenen tabakalarda açığa çıkarılan ve zengin ölü hediyeleriyle dikkat çeken üç mezardır. Bu mezarlarda yer alan eserlerin çoğu değerli madenlerden yapılmış olup, çeşitli metal işleme teknikleri kullanılarak üretilmiştir. Mezarlardan çıkarılan ve dini-kült amaçlara hizmet eden tunç döküm kurslar, geyik figürlü standart başlıkları ile boğa, geyik ve aslan gibi kutsal hayvan betimlemelerinin biçim ve üslupları açısından bölgenin yerli Hatti kültürüne özgü olduğu anlaşılmıştır (Arık, 1935; Özgüç, 2002, s. 399).

1936 yılında Alaca Höyük kazılarına Hamit Zübeyr Koşay başkanlığındaki heyete, daha önce Anadolu’da araştırmalar gerçekleştirmiş

olan Hans Henning von der Osten de katılmıştır (Yıldırım, 2023, s. 31). Aynı yıl höyükte yapılan stratigrafik çalışmalar sonucunda, toplamda 14 mimari tabakanın varlığı tespit edilmiştir. Koşay, 1936 sezonunda üç mezar yapısını daha gün yüzüne çıkarmıştır. Bu mezarlarda ele geçen buluntular, Anadolu’da MÖ 3. binyılda demir işçiliğine dair bilinen en erken örnekleri sunması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu veriler, demir metalürjisinin sanılandan daha erken dönemlere uzandığını ortaya koymuştur.

Alaca Höyük’te 1937-1939 yılları arasındaki kazı sezonlarında, önceki yıllara kıyasla daha geniş alanlar açılarak, sistemli bir kazı programı yürütülmüştür. Bu dönemde kazı çalışmalarına, ilerleyen yıllarda kazı başkanlığı görevini üstlenecek olan arkeolog ve mimar Mahmut Akok da dâhil olmuştur (Yıldırım, 2023, s. 33). Aynı yıl, kazı evinin hemen yanında üç salondan oluşan, toplam 242 m²’lik bir alana sahip müze binasının inşasına başlanmış ve bu yerel müze, 1940 yılında düzenlenen bir törenle ziyarete açılmıştır (Yıldırım, 2023, s. 33).

Alaca Höyük kazılarında daha ilk yıllarda elde edilen bulgular, Eski Anadolu tarihi açısından yeni ufuklar açmış ve Cumhuriyet’in kültürel vizyonunun bir yansıması olarak, uluslararası düzeyde ses getiren başarıya imza atılmıştır. Bu başarı, hiç kuşkusuz, Mustafa Kemal Atatürk’ün “bir vatani tanımanın, onun geçmişini bilmekle mümkün olduğu” düşüncesinden hareketle, bu topraklarda yaşamış tüm uygarlıkları – kökeni ne olursa olsun – bilimsel yöntemlerle inceleme kararlılığının bir sonucudur. Söz konusu yaklaşım, yalnızca Türk tarihinin değil, aynı zamanda insanlık tarihinin anlaşılması için de öncü nitelikte olmuştur. Alaca Höyük’te bilimsel anlamda ilk sistematik kazılar, doğrudan Atatürk’ün himayesinde, Türk Tarih Kurumu adına 1935 yılında başlatılmıştır. Bu çalışmalar, arkeolog Hamit Zübeyr Koşay, Remzi Oğuz Arık ve mimar Mahmut Akok’un öncülüğünde yürütülmüş ve 1983 yılına kadar kesintisiz devam etmiştir. Cumhuriyet’in kültür politikaları kapsamında gerçekleştirilen bu kazılar, sadece arkeolojik veriler değil, aynı zamanda ulusal kimliğin oluşum sürecine katkı sağlayan bilimsel birikim üretmiştir (Yıldırım, 2023, s. 34-35). 1983 yılında ara verilen kazı çalışmaları, 1996-2018 yılları arasında Aykut Çınaroğlu tarafından sürdürülmüş (Çınaroğlu, 2017, s. 255-268); böylece Alaca Höyük araştırmalarında yeni bir dönem açılmıştır. Üç yıllık bir aradan sonra ise 2021 yılından itibaren kazılar, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyesi Tayfun Yıldırım başkanlığında devam etmektedir. Bu uzun soluklu kazı geleneği, Alaca Höyük’ün hem Hitit dünyasındaki merkezi konumunu hem de Anadolu’nun kültürel sürekliliği içindeki önemini ortaya koymaya devam etmektedir.

Ortaköy-Şapinuva

1988 yılında Aygül Süel’in bilimsel başkanlığında Çorum ili sınırları içerisinde yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu projenin temel hedefi,

Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Boğazköy-Hattuşa'dan bir sınır eyaleti olan Maşat'a (Tapigga) uzanan antik yolların ve bu güzergâh üzerindeki Hitit merkezlerinin arkeolojik olarak saptanmasıydı. 1989 yılında devam eden yüzey araştırmaları sırasında, Çorum ili Ortaköy ilçesinin muhtelif lokasyonlarında tespit edilen homojen seramik buluntuları, bu bölgede MÖ II. binyıla ait bir yerleşimin varlığını arkeolojik olarak kanıtlamıştır. 1990 yılında Ortaköy'ün yaklaşık 2.5 kilometre güneybatısında, Çorum Müze Müdürlüğü başkanlığında başlanılan kazılara, 1991 yılında da devam edilmiş olup, 1992 yılından itibaren Aygül Süel'in bilimsel başkanlığında devam eden sistematik kazı çalışmalarında, Tepelerarası olarak adlandırılan mevkiide büyük ölçekli bir yapı açığa çıkarmıştır. 1990-91 yılı kazı sezonlarında, bu yapı kalıntıları arasında toplam 1867 adet çivi yazılı tablet parçası ele geçirilmiştir. Yapılan arkeolojik incelemeler, söz konusu binanın Roma Dönemi'nde hem mezar alanı hem de taş işçiliği atölyesi olarak kullanıldığını göstermiştir (Süel, A., 1991, s. 91). Bu durum ve modern tarım faaliyetleri gibi etkenler, binanın yapısal bütünlüğünde önemli tahribata neden olmuştur. 1995 yılına gelindiğinde ele geçen tablet sayısının 2.500'ü aşması, bu antik yerleşimin önemli bir Hitit kenti olduğunu bilimsel camiaya kesin bir şekilde sunmuştur. Ele geçen tabletler ve fragmanlarının transkripsiyon çalışmaları sonucunda, arşivin dini, siyasi, askeri, fal ve idari içerikli metinleri barındırdığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte, arşivin büyük bir bölümünü diplomatik ve kişisel mektuplar teşkil etmektedir (Süel, A., 1995, s. 272) (**Resim-15**). Tabletlerin filolojik çözümlenmesi neticesinde, kentin antik adının Şapinuva olduğu ve Hitit Büyük Kralı'nın bir dönem burada ikamet ettiği bilgisi elde edilmiştir. Bu keşif, bilim dünyasında büyük yankı uyandırmış ve daha önce Boğazköy ve Maşat tabletlerinden varlığı bilinen Şapinuva şehri böylelikle arkeolojik olarak da doğrulanmıştır (Süel, A., 1995). Otuz yılı aşkın bir süre boyunca Aygül Süel'in bilimsel başkanlığında yürütülen sistematik kazı çalışmaları, 2021 yılında Hitit Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Önder İpek'e devredilmiştir. Güncel arkeolojik araştırmaların kesintisiz sürdürülmesiyle Ortaköy-Şapinuva, Hitit arkeolojisi disiplinine her kazı sezonunda kayda değer bilimsel veriler sunmaya devam etmektedir (**Resim-16**).

Şapinuva, MÖ. 1380'li yıllarda II./III. Tuthaliya ve Taduhepa'nın hükümdarlığı esnasında Hitit kraliyet ailesinin ikametgâhı olarak başkentlik işlevini üstlenmesinin yanı sıra (Süel, A. 2020, s. 28), Hitit coğrafyası içerisinde önemli bir dini merkez statüsünü de korumaktadır. Günümüzde sürdürülen arkeolojik kazı çalışmaları, ağırlıklı olarak Tepelerarası ve Ağılönü Mevkii olmak üzere iki ana lokalitede yoğunlaşmakta olup, bu iki saha da Hitit medeniyetinin kentsel organizasyonu ve kültürel yapılanmasını derinlemesine analiz etmek için benzersiz arkeolojik veriler sunmaktadır.

Ortaköy-Şapinuva, kendi çağıının ileri düzeydeki kentsel planlama anlayışının seçkin bir örneğini teşkil etmekte olup, yapıların işlevsel

Çorum, Şehir, Tarih ve Kültür | Editörler: Prof. Dr. Zekeriya İstik | Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Bozkus - Hakan Yazar
farklılaşmalara göre düzenlendiği bir yerleşim modeli olarak dikkat çekmektedir. Kentteki yapıların topografik konumlandırılması, idari ve yönetsel faaliyetlere tahsis edilmiş yapılar, ekonomik etkinlikleri destekleyici nitelikteki binalar, endüstriyel ve üretim süreçlerine ev sahipliği yapan yapılar ve dini amaçlara özgü kılınmış kutsal mekânlar olmak üzere belirgin kategoriler dâhilinde sistematik bir organizasyona sahiptir. 1990 yılından itibaren yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde, özellikle Tepelerarası Mevkii'nde yönetsel ve idari fonksiyonların merkezi olduğu belirlenen A Binası (Süel, A. ve Süel, M., 2008, s. 184), ekonomik düzenin tesis edildiği B Binası (Süel, M., 2001), dini ritüellerin icra edildiği C ve D (Süel, M., 2005) binaları gibi yapısal birimler saptanmıştır. Bununla birlikte, G Alanı içerisinde konumlanan İşlikler/Atölyeler Mahallesi'nde endüstriyel üretim faaliyetlerine yönelik yapıların yanı sıra, kentin tarımsal üretiminin depolanması ve eş zamanlı olarak refah düzeyinin sembolize edilmesi amacıyla inşa edilmiş bir silo yapısı da gün yüzüne çıkarılmıştır (İpek, 2025, s. 114-117). Ağılönü Mevkii'nde (Süel, A., 2015, s. 101) ise açığa çıkarılan tüm yapıların, kutsal ritüellerin ve dini törenlerin gerçekleştirilmesi maksadıyla özenle projelendirildiği anlaşılmaktadır.

Ortaköy-Şapinuva'nın bu denli özenle planlanmış şehir düzeni, Hitit Dönemi'nin gelişmiş mühendislik ve mimari bilgisini açıkça yansıtmaktadır. Bu durum, Hititlerin yalnızca siyasi ve ekonomik alanda değil, şehircilik ve yapı teknolojisi alanlarında da kayda değer bir ilerleme kaydettiklerini teyit etmektedir.

Şapinuva kazılarında elde edilen buluntular arasında çivi yazılı tablet arşivleri özel bir yere sahiptir. Kentte keşfedilen bu arşivler, Hitit İmparatorluğu'na ait resmi belgeleri, diplomatik yazışmaları ve dini metinleri içermesi bakımından önemlidir. Bu arşiv, Anadolu'da Hitit Dönemi'ne ait en büyük ikinci çivi yazılı belge koleksiyonunu oluşturmakta olup, başkent Hattuşa'daki arşivden sonra gelmektedir. Şapinuva'nın Hitit çivi yazılı belgeleri açısından taşıdığı önem, yalnızca tabletlerin sayısal çokluğu ile sınırlı değildir. Aynı zamanda kent, bu belgelerde bahsedilen ritüel ve dini uygulamalara ait somut arkeolojik kanıtların bulunmasıyla da dikkat çekmektedir. Bunun en çarpıcı örneği, Ağılönü Mevkii'nde gün yüzüne çıkarılan kurban çukurlarıdır (Süel, M., 2015, s. 113). Bu çukurlar, dini törenlerde gerçekleştirilen hayvan kurbanı ritüellerinin fiziksel izlerini günümüze taşımakta ve yazılı kaynaklarla arkeolojik verilerin birbirini desteklediği nadir ve değerli örneklerden birini teşkil etmektedir.

Eskiyapar

Çorum ili, Alaca ilçesinin yaklaşık 5 kilometre batısında, stratejik bir kara yolu güzergâhının güneyinde yer alan Eskiyapar Höyüğü, bölgenin arkeolojik açıdan taşıdığı zenginliğin önemli bir göstergesidir. Höyükteki ilk sistematik arkeolojik kazılar, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin

bilimsel başkanlığında 1968 yılında başlatılmıştır (Bayburtluoğlu, 1979, s. 293). Devamında, Çorum Müzesi tarafından 1989 ile 1992 yılları arasında

ikinci bir kazı dönemi gerçekleştirilmiştir (Ediz, 1994, s. 109). Bu iki öncü dönemdeki çalışmalar, Eskişehir'in farklı tarihsel sekanslarına ışık tutmuştur. İlk dönemdeki araştırmalar Erken Tunç Çağı'na ait kıymetli bir buluntu grubunu açığa çıkarırken, ikinci dönem kazıları ise yerleşimin Demir Çağı ve Hitit kültürlerine dair önemli arkeolojik veriler sunmuştur (Sipahi, 2010, s. 79-92) (**Resim-17**). 2010 yılında Tunç Sipahi tarafından başlatılan ve günümüzde de devam etmekte olan üçüncü dönem kazıları ise höyüğün barındırdığı potansiyeli daha derinlemesine irdelemeyi amaçlamaktadır (Sipahi, 2012a, s. 1). Arkeolojik bulguların ve filolojik kaynakların birlikte değerlendirilmesi, Eskişehir'in Hitit Dönemi'ndeki muhtemel adının "Tahurpa" olabileceği yönündeki bir hipotezi desteklerken (Sipahi, 2013, s. 5), Karum Dönemi için ise Tah(u)r(wa) isminin olası bir tanımlama olduğu ileri sürülmüştür (Barjamovic, 2011, s. 264).

Eskişehir Höyüğü'nde bugüne değin yürütülen arkeolojik araştırmalar, farklı kronolojik dilimlere ait olduğu saptanan 7 ayrı yapı katmanının varlığını ortaya koymuştur (Sipahi, 2013, s. 45). Bu stratigrafik ardışıklık, yerleşimin uzun soluklu ve kesintisiz bir iskân geçmişine işaret etmektedir. Özellikle Hitit Dönemi'ne ait saptanan katmanlar, Eski Hitit Dönemi'nin I. (5. seviye), II. (4. seviye) ve III. (3. seviye) evrelerini kronolojik bir bütünlük içinde temsil etmektedir. Orta Hitit Dönemi'nin II-I (V.2.a evresi) ve Hitit İmparatorluk Dönemi de (V.1 evresi) Eskişehir'daki arkeolojik kayıtlarda belirgin bir şekilde izlenebilmektedir (Ediz, 1994, s. 109-113; Sipahi, 2018, s. 1-14). Bu derinlemesine stratigrafik yapı, Eskişehir'i Hitit kronolojisi ve kültürel evrimi açısından önemli bir bilimsel referans noktası haline getirmektedir.

Eskişehir Höyüğü'nde gerçekleştirilen çok dönemli arkeolojik kazılar, bu yerleşimin Erken Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na kadar uzanan geniş bir zaman diliminde önemli bir iskân merkezi olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle Hitit Dönemi'ne ait saptanan yapı katları ve olası antik ismi olan "Tahurpa" hipotezi, höyüğün Hitit coğrafyası içerisindeki rolünü anlamak açısından kritik veriler sunmaktadır. Farklı kazı dönemlerinde elde edilen bulgular, Eskişehir'in hem Erken Tunç Çağı'ndaki zenginliği hem de Hitit ve Demir çağlarındaki kültürel devamlılığı hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır. Devam eden kazı çalışmalarıyla birlikte, Eskişehir'in Anadolu arkeolojisindeki yerinin ve Hitit uygarlığı içindeki konumunun daha da netleşmesi beklenmektedir.

Resuloğlu

1998 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Önsiya Arkeolojisi öğretim üyeleri Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi tarafından Çorum Bölgesi'nde yürütülen yüzey araştırmaları esnasında,

Uğurludağ ilçesine bağlı Resuloğlu (Kaleboynu) Köyü'nün yaklaşık 900 metre kuzeybatısında, Araçlar (Keseli Pınar) mevkiinde, literatürde daha önce kaydı bulunmayan yeni bir nekropol alanı tespit edilmiştir. Bu mezarlık alanının bilimsel olarak belgelenmesi ve olası tahribatın önüne geçilmesi amacıyla ilk kurtarma kazıları, Çorum Müzesi başkanlığında Tayfun Yıldırım'ın bilimsel sorumluluğunda oluşturulan bir heyet tarafından 2003 yılında başlatılmıştır. Güneyindeki Delice Çayı vadisine hâkim yüksek bir sırt üzerinde konumlanan nekropol alanı, güneydoğu, kuzey ve kuzeybatısında yer alan ve yüzey bulguları ışığında aynı döneme tarihlendirilen yerleşimlerle çevrelenmektedir (Yıldırım, 2010, s. 6-7) (**Resim-18**). Mezar tipleri arasında ağırlıklı olarak yassı andezit veya kalker bloklardan inşa edilmiş taş sandık mezarlar ve küp mezarlar dikkat çekmektedir. Daha az sayıda olmakla birlikte basit toprak mezar örneklerine de rastlanmıştır. 2010 yılı sonu itibarıyla açığa çıkarılan mezar sayısı 276'ya ulaşmıştır. Bulunan ölü hediyeleri, Hatti kültür bölgesinde, özellikle Alaca Höyük olmak üzere Kalinkaya, Yenihayat, Oymağaç ve Balıbağ gibi diğer nekropollerde sıklıkla karşılaşılan benzer özellikler göstermektedir. Resuloğlu nekropolündeki arkeolojik kazılar (Yıldırım, 2010, s. 5), MÖ III. binyılın son çeyreğine işaret ederek, Anadolu'nun yerli medeniyetini temsil eden gelişkin kültürün izlerini gün yüzüne sermektedir. 2010 yılı kazı sezonu sonuçları, Delice ve Kızılırmak nehirlerinin birleştiği bu coğrafyada ziraat ve hayvancılıkla uğraşan, aynı zamanda çevredeki maden kaynaklarını ustalıkla işleyebilen bir topluluğun sosyal yaşamı ve ölüm sonrası inançları hakkında önemli arkeolojik verilere ulaşılmasını sağlamıştır (Yıldırım, 2010).

Resuloğlu mezarlık alanında açığa çıkarılan gömüler ve ölü hediyeleri, Erken Tunç Çağı Anadolu'sunda ölümle ilgili inanç ve ritüeller hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Özellikle mezarlara bırakılan zengin armağanlar, bu döneme ait sanatsal üretimi ve toplumsal yapıyı anlamamız açısından büyük önem taşımaktadır. Bu buluntular, Hititlerden önceki Anadolu uygarlıklarının kültürel zenginliğini ve sanatsal yeteneklerini gözler önüne sererek, bölge arkeolojisine önemli katkılar sağlamaktadır. Resuloğlu, Erken Tunç Çağı'na ait mezar gelenekleri ve ölü kültü üzerine yapılan araştırmalar için kritik bir kaynak niteliğindedir (**Resim-19**).

Pazarlı

Çorum'un Alaca ilçesinin yaklaşık 30 km kuzeyinde, Çikhasan (Pazarlı) Köyü sınırları içerisinde yer alan Pazarlı, bölgenin zengin arkeolojik mirasının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. 1937-38 yıllarında Türk Tarih Kurumu adına Hamit Zübeyr Koşay ve Mahmut Akok tarafından gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve kazılar, bu yerleşimin Kalkolitik Çağ'dan, Klasik Çağ'a kadar uzanan geniş bir zaman diliminde farklı kültürlerle ev sahipliği yaptığını ortaya koymuştur. Ancak Pazarlı'nın

arkeolojik önemi, özellikle Frig Dönemi'ne ait buluntularıyla belirginleşmektedir (Koşay, 1941).

Pazarlı'da gerçekleştirilen kazılar, yerleşimin Kalkolitik, Eski Tunç, Hitit ve Klasik çağlarda da iskân gördüğünü göstermiş olsa da elde edilen bulgular Pazarlı'nın en parlak dönemini Frig katmanının temsil ettiğini işaret etmektedir. Bu katmanda açığa çıkarılan kale kalıntısı ve kale içerisindeki taş temelli, kerpiç duvarlı iki katlı binalar, Frig mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Pazarlı kazılarının en dikkat çekici buluntularını, Frig Dönemi'ne ait binaların cephe süslemesi olarak kullanıldığı anlaşılan kabartmalı pişmiş toprak levhalar oluşturmaktadır. Bu levhalar üzerinde betimlenen yürüyen savaşçılar, aslan-boğa mücadelesi ve hayat ağacına tırmanan dağ keçisi figürleri, Anadolu arkeolojisinin MÖ 7. ve 6. yüzyıllarına ait en seçkin örnekleri arasında yer almaktadır. Bu çok renkli mimari pişmiş toprak levhalar, Frig sanatının estetik anlayışını ve dönemin ikonografik zenginliğini gözler önüne sermektedir (Koşay, 1941, s. 2-8). Pazarlı'da elde edilen Frig Dönemi'ne ait diğer buluntular, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Çorum ve Alaca Höyük müzelerinde sergilenmektedir. Pazarlı, geçmişten günümüze yapılan arkeolojik keşiflerle bölgenin tarihi derinliğini ve kültürel zenginliğini aydınlatmış önemli bir lokasyondur.

Hüseyindede

Çorum'un Sungurlu ilçesine bağlı Yörüklü Kasabası'nın 2,5 kilometre güneybatısında stratejik bir konumda yer alan Hüseyindede Tepesi, Boğazköy ve İnandiktepe gibi Hitit merkezlerine yakınlığıyla dikkat çekmektedir. Höyük, Eski Hitit Dönemi'ne (MÖ 16. yüzyıl) tarihlenen yerleşim ve dini yapı kalıntılarıyla arkeolojik açıdan önemli bir potansiyel sunmaktadır. Boyalı Höyük'ün batısında konumlanan bu arkeolojik alan, 1997 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi tarafından saptanmıştır. Alandaki sistematik kazı çalışmaları ise 1997 ile 2003 yılları arasında, Çorum Müzesi başkanlığında, Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım'ın bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür. Kazı çalışmaları, bölgenin mimari dokusunu, seramik üretimini ve kült objelerini gün yüzüne çıkararak Hitit kültürünün erken evresine ışık tutmuştur (Yıldırım, 2000, s. 44).

Hüseyindede kazılarında ele geçirilen kabartmalı vazolar, Hititlerin Eski Hitit Dönemi'ndeki kültürel ve inançlarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. I no'lu yapının bodrum katındaki depo odasında bulunan bu vazolar, farklı boyutlarda örneklerle sahiptir. Büyük boyutlu vazo, sıvının stilize edilmiş boğa başlarından akarak içine dolmasını sağlayan özgün bir tasarıma sahiptir. Bu vazanın üzerindeki kabartmalarda, Fırtına Tanrısı onuruna düzenlenen ilkbahar bayramı törenleri canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Sahnelerde boğa figürleri, tanrıya sunulan kurbanlık hayvanlar, müzik eşliğinde tanrıya ibadet eden rahipler ve dans eden kadın figürleri yer

almakta olup, bu betimlemeler Bitik ve İnandıktepe vazolarındaki benzer sahnelerle paralellik göstermektedir (Yıldırım, 2006, s. 340-352) (**Resim-20**). Daha küçük boyutlu kabartmalı vazo ise, 52 cm yüksekliğiyle Anadolu'daki tek frizli vazoların bilinen ilk örneği olarak arkeoloji literatüründe özel bir yere sahiptir. Bu vazodaki kabartmalar, boğa üzerinde akrobatik hareketler sergileyen figürler ve folklorik dansları betimlemektedir. Özellikle halay benzeri bir şekilde dans eden kadın figürleri, Hitit metinlerinde bahsedilen dans ritüellerinin somut bir görsel ifadesi olarak yorumlanmaktadır (Sipahi, 2000, s. 68-84).

Hüseyinde'de tespit edilen I no'lu yapının küçük bir tapınak işlevi gördüğü ve bu tapınağın Fırtına Tanrısı kültüyle ilişkili olduğu yönünde güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Yazılı kaynaklar da Eski Hitit Dönemi'nde başkent Boğazköy-Hattuşa dışında, rahipler tarafından yönetilen daha küçük ölçekli tapınakların varlığını belgelemektedir ve I no'lu yapı bu tür bir dini yapı olarak yorumlanmaktadır (Yıldırım, 2009, s. 236-237).

Hüseyinde'de Tepesi, tek tabakalı bir yerleşim olarak MÖ 16. yüzyıla tarihlendirilmekte olup, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde önemini yitirmiş ve Roma Dönemi'nde bir nekropol alanı olarak kullanılmıştır. Buradan elde edilen mimari kalıntılar, özellikle kabartmalı vazolar ve diğer seramik buluntuları, Hitit sanatında başkent üslubunun yanı sıra taşra sanatının kendine özgü ifadelerini ve dini ritüellerdeki çeşitliliği yansıtmaktadır. Hüseyinde'de, Hititlerin tarıma dayalı dini törenlerini ve kültürel yaşamlarını anlamak açısından benzersiz arkeolojik veriler sunmaktadır (Yıldırım, 2000; Yıldırım, 2006; Yıldırım ve Sipahi, 2001; Sipahi, 2000). Yapılan kazılar, Eski Hitit Dönemi'ne ait dini ve kültürel pratikler hakkında değerli bilgiler sağlayarak Hitit uygarlığının bu önemli evresine yeni bir perspektif kazandırmıştır.

Boyalı Höyük

Çorum'un Sungurlu ilçesi, Yörüklü beldesi, Fatih Mahallesi'nden kuzeye doğru uzanan Büyükçay'ın oluşturduğu havza üzerinde stratejik bir konumda yer alan Boyalı Höyük'teki arkeolojik kazılar, Çorum Müzesi başkanlığında, Tunç Sipahi'nin bilimsel danışmanlığında 2004 yılında başlatılmıştır. 2005 ve 2006 yıllarında sürdürülen çalışmalar, Hitit başkenti Hattuşa'nın batısında, Kızılırmak kavsı içinde kalan ve Orta Anadolu'nun kültürel açıdan çekirdek bölgesini oluşturan Çorum'un bu kesiminde, Hatti kültürünün mirasçısı konumundaki MÖ II. binyıl kültürlerinin en iyi şekilde tanımlanmasına olanak sağlayacak önemli arkeolojik veriler öğrenilmesine olanak sağlamıştır (Sipahi, 2012b, s. 83) (**Resim-21**).

Fatmaören

Çorum ili Sungurlu ilçesinin kuzeyinde, Yörüklü Beldesi'nin hemen batısında konumlanan Fatmaören arkeolojik alanı, 2003-2004 yılında Çorum

Müzesi başkanlığında Tunç Sipahi'nin bilimsel danışmanlığında yapılmıştır (Sipahi, 2012c, s.101). Bu çalışmalar, Çorum ve çevresinin Eski Hitit Dönemi'ndeki yerleşim dokusunu aydınlatma potansiyeli taşıyan önemli bir adımı temsil etmektedir.

Üç doğal yükselti üzerinde yer alan Fatmaören Tepesi, Yörüklü'nün batısındaki modern tarım arazileri içerisinde. Stratejik konumu ve Hüseyinde yerleşimine yaklaşık 3,4 kilometre mesafede bulunması, bölgenin arkeolojik potansiyelini artırmıştır. Yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen yoğun Eski Hitit Dönemi seramik buluntuları, bu lokalitede söz konusu zaman dilimine ait önemli bir yerleşimin varlığını güçlü bir şekilde işaret etmiştir (Sipahi, 2006, s. 445).

Kuşsaray

Kuşsaray Höyüğü, Çorum şehir merkezinin yaklaşık 15 kilometre kuzeydoğusunda, stratejik öneme sahip, Düvenci Ovası içerisinde ve Kuşsaray Köyü'nün yaklaşık 400 metre batısında konumlanmaktadır. Topografik konumu ile dikkat çeken höyüğün, yaklaşık 150x100 metrelik bir alanının surlarla çevrili olduğu yapılan yüzey incelemeleriyle anlaşılmıştır (Koşay, 1966, s. 89).

Höyükteki arkeolojik girişimler, bölgeden elde edildiği yönünde çıkan birkaç tablet haberinin Milli Eğitim Bakanlığı'na ulaşması üzerine, 1966 yılında Hamit Zübeyir Koşay'ın bilimsel başkanlığında başlatılmıştır. Bu kazıların temel beklentisi, höyüğün Hitit katmanlarında söz konusu yazılı belgeleri açığa çıkarmak olmuştur. Ancak, gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda, Hitit Dönemi'ne ait olduğu düşünülen katmanlarda aranan tabletlere ulaşılamamıştır (Koşay, 1966, s. 89-90).

Kuşsaray Höyüğü'ndeki kısa süreli çalışma, Hitit ve diğer dönemlere ait yerleşim potansiyelini tam olarak ortaya koymak için yetersiz kalmıştır. Buna rağmen, höyüğün surlarla çevrili olduğu tespiti ve yüzeydeki diğer arkeolojik buluntular, Kuşsaray'ın geçmişte önemli bir yerleşim yeri olabileceğine işaret etmektedir.

Büyük Güllücek

Büyük Güllücek, Alaca Höyük'ün yaklaşık 15 kilometre kuzeyinde, Çorum şehir merkezinin güneybatısında, Büyük Güllücek Köyü'nün ise güneybatısında yer almaktadır. Yerel halk tarafından Kaletepe olarak adlandırılmasına rağmen arkeoloji literatüründe en yakın yerleşim biriminin adıyla, Büyük Güllücek Höyüğü olarak anılmaktadır (Koşay ve Akok, 1948, s. 471).

Höyükte kaçak kazılar sonucu meydana gelen ciddi tahribatın rapor edilmesi üzerine, 1947 ve 1949 yıllarında Türk Tarih Kurumu adına Hamit

Zübeyir Koşay ve Mahmut Akok'un yönetiminde arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir (Koşay ve Akok, 1948, s. 471-472).

Büyük Güllücek Höyüğü, Kuzey Anadolu Bölgesi ile Balkanlar ve dolayısıyla Güneydoğu Avrupa arasındaki kültürel etkileşimleri gözler önüne seren önemli bir buluntu yeri olma özelliğini taşımaktadır (Koşay, 1963, s. 301). Büyük Güllücek'ten elde edilen arkeolojik bulgular, Anadolu'dan köken alıp, Güneydoğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir kültürel yayılımı işaret etmektedir. Nitekim Koşay 1962 yılında yayımladığı çalışmalarında, Güllücek buluntuları ile Güneydoğu Avrupa'daki Karanovo, Kirivodo ve Soultan yerleşimlerine ait benzerliklere somut örnekler sunarak, Kuzey Anadolu ve Güneydoğu Avrupa arasındaki kültürel bağlantılara dikkat çekmiştir (Koşay, 1963, s. 301). Büyük Güllücek Höyüğü, bu geniş coğrafyadaki kültürel alışverişin anlaşılması açısından kritik bir öneme sahip olmayı sürdürmektedir.

Örükaya

Çorum'un Alaca ilçesinde yer alan Örükaya, zengin tarihi katmanları ve barındırdığı arkeolojik potansiyelle dikkat çekmektedir. Bu potansiyelin gün yüzüne çıkarılması amacıyla 2017'de Çorum Müzesi ve Hitit Üniversitesi'nin işbirliği ile arkeolojik kazı projesi başlatılmıştır. Hitit Üniversitesi'nin bilimsel danışmanlığında hayata geçirilen bu çalışma, Çorum Müzesi başkanlığında, Emine Sökmen'in bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür (İpek ve Sökmen, 2019, s. 225). Kazı çalışmalarının odak noktasını, Örükaya Köyü, Köy Mevkii'nde konumlanan baraj yapısı, tepe üzeri yerleşim alanı ve bir tümülüs oluşturmuştur. Örükaya'daki arkeolojik araştırmalar, baraj ve yerleşim alanı olmak üzere iki farklı alanda yoğunlaşmıştır. Baraj, Örükaya köy yerleşiminin yaklaşık 200 metre güneyinde ve modern Örükaya göletinin ise 150 metre kuzeyinde, Kavakaltı Deresi üzerinde stratejik bir konuma sahiptir (İpek ve Sökmen, 2019, s. 226). İnşasında, iki doğal kaya kütlelerinin arasına kil ile su geçirmezliği sağlanmış ve *opus caementicium* olarak bilinen harçlı dolgu içeren iki anıtsal duvar örgüsü kullanılmıştır. Modern köyün ismini de bu dikkat çekici mimari yapıdan aldığı düşünülmektedir (İpek ve Sökmen, 2019, s. 227). Alaca coğrafyasında suyun yönetimi, tarihsel bir süreklilik arz etmektedir ve bu durumun somut bir örneği Roma Dönemi'nde Örükaya'da inşa edilen bu etkileyici baraj yapısıyla gözler önüne serilmektedir. Bu yapı, Roma Dönemi beton dolgu barajlarının özgün bir örneği olarak arkeoloji literatüründeki seçkin yerini almıştır. Örükaya kazıları, Roma İmparatorluğu'nun mühendislik dehasını gün ışığına çıkararak bölgenin çok katmanlı kültürel mirasını aydınlatmıştır (**Resim-22**).

Örükaya'daki arkeolojik araştırmaların bir diğer önemli odak noktasını, baraj yapısının doğusunda konumlanan yerleşim alanıdır. Ana kayaya doğal bir şekilde yaslanmış olan bu yerleşim birimi, yaklaşık olarak

120x85 metrelik bir alanı kaplamaktadır (İpek ve Sökmen, 2019, s. 230). Bu alandaki ilk arkeolojik tespitler, 1990 yılında bölgede kapsamlı yüzey araştırmaları yürütmüş olan Aygül Süel tarafından kayıtlara geçirilmiştir (Süel, 1990, s. 343). Ne yazık ki, Örükaya yerleşimi de tıpkı baraj çevresi gibi yoğun ve kontrolsüz kaçak kazı faaliyetlerinin olumsuz etkilerine maruz kalmıştır. Yapılan çalışmalarda seramik malzemenin tipolojik analizi, yerleşimin ağırlıklı olarak Geç Demir Çağı'nda iskân gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır (İpek ve Sökmen, 2019, s. 230). Bu durum, Örükaya'nın sadece Roma Dönemi'nde değil, daha önceki dönemlerde de önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir.

Kalehisar

Kalehisar'a dair ilk bilimsel kayıtlar, 1838 yılında Avrupalı gezgin W. Hamilton'ın ziyaret ve tanımlamalarıyla başlamıştır. Ardından, 1859 yılında H. Barth ve A.D. Mordtmann da bölgeye gelerek gözlemlerini paylaşmışlardır. Daha sonra, Boğazköy-Hattuşa'daki arkeolojik çalışmalar sırasında K. Bittel ve K. Erdmann'ın dikkatini çeken Kalehisar, 1965–1966 yıllarında Prof. Dr. Oktay Aslanapa'nın gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları ve sınırlı sondajlarla daha yakından incelenmiştir. Aslanapa'nın çalışmaları, yüzeyde görülebilen yapı kalıntılarını belgelemiş ve bu yapıların olası nitelikleri ile işlevleri hakkında önemli ön bilgiler sunmuştur. Yapılan tüm arkeolojik değerlendirmeler, Kalehisar'ın 13. ve 14. yüzyıllar arasında Kuzey-Orta Anadolu'da kayda değer büyüklükte bir Anadolu Selçuklu yerleşimi olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yerleşimde tespit edilen mimari kalıntılar arasında medrese, kervansaray, hamam, fırınlar ve bir cami bulunmaktadır (**Resim-23**). Ayrıca, kazı çalışmaları sırasında ele geçen insan figürleriyle bezenmiş kazıma (*sgraffito*) ve mine işçiliği (*champlevé*) tekniğiyle dekore edilmiş seramik parçaları, dönemin sanatsal zevkini ve teknik yeterliliğini gözler önüne sermektedir. MS. 13. yüzyıla tarihlendirilen bu değerli seramik buluntular, günümüzde İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Koleksiyonu'nda özenle muhafaza edilmektedir (Dellal ve Şahin, 2020, s. 212).

2017'de Mustafa Kemal Şahin tarafından başlatılan “Orta Karadeniz Bölgesi'nde Anadolu Selçuklu Dönemi Yapıları: Çorum-I Bölgesi (Alaca-Mecitözü-Sungurlu ve Merkez İlçeler) Projesi” kapsamında gerçekleştirilen ilk sistematik yüzey araştırması, bölgedeki Selçuklu varlığının anlaşılması açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu çalışmanın en dikkat çekici sonuçlarından biri, Kalehisar'ın Orta Karadeniz Bölgesi'nde bugüne kadar tespit edilen ve Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait belirgin yapı kalıntılarına sahip yegane arkeolojik alan olmasıdır. Takip eden ikinci yüzey araştırması ise 2019'da Dr. Yaser Dellal'ın katılımıyla gerçekleştirilmiş ve bölgedeki arkeolojik çalışmaların kapsamı genişletilmiştir (Dellal ve Şahin, 2020, s. 212).

Coğrafi konum olarak Kalehisar, Çorum ili sınırları içerisinde, Alaca ilçesinin yaklaşık 20 kilometre kuzeybatısında, Alaca Höyük'ün yaklaşık 5 kilometre kuzeyinde, Mahmudiye Köyü yakınlarında yer almaktadır. Yaklaşık 100 metre yüksekliğinde, konik bir tepe formundaki kayalık bir dağ üzerine kurulu olan yerleşim alanının çapı 200–250 metre civarındadır. Kalehisar'daki arkeolojik çalışmaların derinleşmesi, bu önemli Selçuklu merkezinin bölgesel ve siyasi rolünü daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

Sonuç

Anadolu'nun derinliklerinde saklı kalmış binlerce yıllık tarihi gün yüzüne çıkarmak amacıyla Çorum ve çevresinde geçmişten günümüze dek sürdürülen arkeolojik kazılar, sadece bilimsel merakın bir ürünü olmanın ötesinde, medeniyetlerin doğuşuna, yükselişine ve çöküşüne tanıklık eden bu eşsiz coğrafyanın kültürel verilerini anlama çabasının somut bir ifadesidir. İlk meraklı gezginlerin yüzeydeki kalıntıları fark etmesiyle başlayan bu uzun soluklu yolculuk, zamanla disiplinli bilimsel yöntemlerin uygulandığı, ulusal ve uluslararası işbirliklerinin geliştirildiği kapsamlı araştırmalara dönüşmüştür. Geçmişte, kısıtlı imkânlar ve dönemin arkeoloji anlayışıyla yürütülen ilk kazılar, genellikle höyüklerin tepe noktalarına odaklanmış, anıtsal yapıları ve değerli eserleri ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bu öncü çalışmalar, Hitit uygarlığının ve bölgedeki diğer kadim kültürlerin varlığını ilk kez bilim dünyasına duyurarak, Anadolu arkeolojisi için bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle Hattuşa ve Alaca Höyük'te gerçekleştirilen erken dönem kazıları, bu medeniyetlere ait başkentlerin ve önemli merkezlerin planlarını, mimari özelliklerini ve sanatsal üretimlerini aydınlatmıştır. Zamanla arkeolojik yöntemlerin gelişmesiyle birlikte, kazı çalışmaları daha sistematik ve katman odaklı bir yaklaşım benimsemiştir. Stratigrafik kazılar sayesinde, farklı dönemlere ait yerleşim katmanları ayrı ayrı incelenmiş, böylece bölgedeki kültürel süreklilik ve değişim süreçleri daha detaylı bir şekilde anlaşılmıştır. Yüzey araştırmaları, jeofiziksel yöntemler ve disiplinler arası işbirlikleri (antropoloji, jeoloji, paleobotanik, zooarkeoloji vb.) sayesinde, kazı alanlarının çevresel bağlamı ve antik yaşamın farklı yönleri de araştırma kapsamına dâhil edilmiştir. Günümüzde ise Çorum ve çevresindeki kazılar, sadece anıtsal kalıntıları değil, aynı zamanda antik kentlerin sosyal yapısını, ekonomik faaliyetlerini, dini inanışlarını ve günlük yaşam pratiklerini anlamayı hedefleyen bütüncül bir yaklaşımla yürütülmektedir. Elde edilen her yeni bulgu, geçmişe dair bilgilerimizi yeniden şekillendirmekte, var olan teorileri desteklemekte veya yeni soruların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sürekli öğrenme ve keşfetme süreci, arkeolojinin dinamik ve canlı bir bilim dalı olmasının en önemli göstergesidir.

Anadolu'nun tarihsel derinliğini yansıtan Çorum ve çevresindeki arkeolojik çalışmalar, salt yüzeyin altında yatan maddi kalıntıların gün yüzüne

çıkarılması amacının ötesine geçerek, medeniyetlerin sürekliliğine, kültürel mirasın korunmasının hayati önemine ve geçmişle kurduğumuz bağın anlaşılmasına dair derinlemesine bir bakış sunmaktadır. Bu topraklarda binlerce yıldır yankılanan insanlık hikâyesi, her bir kazı sezonunda elde edilen yeni bulgularla yeniden yazılmakta, farklı uygarlıkların birbirleriyle olan etkileşimleri, yaşam biçimleri ve inanç sistemleri daha somut bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Çorum'daki arkeolojik alanların çeşitliliği, bölgenin stratejik konumu ve doğal kaynaklarının zenginliği sayesinde farklı dönemlerde önemli yerleşimlere ev sahipliği yaptığını açıkça göstermektedir. Geniş bir zaman diliminde yeşeren bu kültürler, günümüz dünyası için paha biçilmez birer bilgi kaynağı ve kültürel kimlik unsuru teşkil etmektedir.

Arkeolojik kazıların sürekliliği, bu zengin mirası tehdit eden doğal tahribat, kaçak kazılar ve bilinçsiz kentleşme gibi risklere karşı bir sigorta işlevi görmektedir. Her bir bilimsel çalışma, geçmişin tanıklarını koruma altına almanın yanı sıra, gelecek nesillere aktarılacak değerli bilgilerin ve kültürel mirasın güvencesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, arkeoloji sadece geçmişin araştırmakla kalmaz, kültürel mirasın sürdürülebilirliği ve toplumsal hafızanın canlı tutulması için de kritik bir rol üstlenmektedir.

Çorum'daki her bir kazı alanı, aslında insanlığın ortak geçmişine açılan bir penceredir. Buradan içeriye baktığımızda, farklı zamanlarda yaşamış insanların benzer kaygıları, umutları ve yaratıcılıklarını görmekteyiz. Elde edilen her eser, sadece bir döneme ait obje değil, o dönem insanının düşünce yapısını, teknolojik seviyesini ve sanat anlayışını yansıtan birer mesajdır. Bu mesajları doğru bir şekilde okumak ve anlamlandırmak, günümüz dünyasının sorunlarına farklı perspektiflerden bakmamıza ve geleceği daha bilinçli bir şekilde inşa etmemize yardımcı olabilir.

Son söz olarak, geçmişten günümüze devam eden arkeolojik çalışmalar, geçmişle kurduğumuz hayati bağı güçlendiren, kültürel mirasımızı koruma altına alan ve insanlığın ortak hikâyesini daha iyi anlamamızı sağlayan bilimsel bir zorunluluktur. Bu çalışmaların desteklenmesi ve sürekliliğinin sağlanması, sadece bölgesel değil, ulusal ve evrensel kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından da büyük önem taşımaktadır. Geçmişin izinde yapılan bu yolculuk, aslında kendi kimliğimizi ve insanlık olarak nereden geldiğimizi anlamamanın en anlamlı yollarından biridir. Anadolu'nun zengin kültürel mirasının anlaşılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılması için her bir çalışma büyük öneme sahiptir. İlerleyen teknoloji, bilim ve her bir disiplinin ayrı ayrı katkılarıyla, Anadolu coğrafyasının binlerce yıllık öyküsü de aydınlanmaya devam edecektir.

Kaynakça

Akurgal, E. (1987). Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın Konuşması. Remzi Oğuz Arık Armağanı, Ed. H. Rıdvan Congur, (ss. 297-298), Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.

Arık, R. O. (1935). Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Alaca Höyük Hafriyatı: 1935'teki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Baltacıoğlu, H. (2008). Alaca Höyük Geç Tunç Çağı yapı kompleksinin (tapınak/tapınak-saray/saray) tanımı. Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı kültürleri üzerine yeni araştırmalar, Eds. A. Erkanal-Öktü, S. Günel ve U. Deniz, (ss. 23-39), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Barjamovic, G. (2011). Historical Geography of Anatolia in The Old Assyrian Colony Period. Denmark: CNI Publications 38.

Barth, H. (1860). Reise von Trebizond durch die nörtliche hälfte Klein-Asiens nach Scutari in herbst 1858. Gotha: Justus Perthes.

Bayburtluoğlu, İ. (1979). Eskiyaar Phryg Çağı. VIII. Türk Tarih Kongresi, (1), 293-303.

Chantre, E. (1898). Mission en Cappadoce 1893-1894. Paris: E. Leroux.

Çınaroğlu, A. (2017). Alaca Höyük Kazılarındaki ilk yıllar. The Discovery of an Anatolian Empire (3rd ed.), Eds. M. Doğan-Alparslan, A. Schachner ve M. Alparslan, (ss. 255-268) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dellal, Y., Şahin, M. K. (2020). The Madrasa at Kalehisar: Preliminary Results of the Archaeological Survey 2019. Istanbul Mitteilungen, (70), 211-221.

Ediz, İ. (1994). Çorum Müzesi Müdürlüğü 1992 Yılı Eskiyaar Kazısı. Çorum, 109-116.

Eldem, E. (2017). Theodor Makridi Bey ve 1907 Boğazköy Kazısı. The Discovery of an Anatolian Empire, Eds. M. Doğan-Alparslan, A. Schachner ve M. Alparslan, (s. 159-192), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İpek, Ö. (2025). “ Ortaköy-Şapinuva” Hitit-Hititler, Eski Doğu'nun En Güçlü İmparatorluğu Seul, Seul Baekje Müzesi.

İpek, Ö., Sökmen, E. (2019). Örükaya Arkeolojik Kazı ve Araştırma Projesi 2017 Yılı Çalışmaları. 40. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt, 07-11 Mayıs 2018 Çanakkale, Yay. Haz. Adil Özme, (ss. 225-238) Ankara.

Klengel, H. (1999). *Geschichte des hethitischen Reiches*. Leiden: Brill.

Koşay, H. Z. (1941). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyat Raporu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Koşay, H. Z. (1966). Kuşsaray Çorum Sondajı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (23), 89-97.

Koşay, H. Z., Akok, M. (1948). Büyük Güllücek Araştırmaları Üzerine İlk Rapor. *BELLETEN*, 12 (46), 471-478.

Neve, P. (1982). *Büyükkale. Die Bauwerke, Grabungen 1954-1966, Boğazköy-Hattuša 12*. Berlin: Gebr. Mann.

Özgüç, T. (2002). Alaca Höyük- Bir İmparatorluğun Çekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi. Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanırlı Halk, Ed. Wenzel Jacob, (ss. 468-469), Ankara: Yapı Kredi Yayınları.

Puchtein, O. (1912). *Boghasköi Die Bauwerke. Unter Mitwirkung von: H. Kohl und D. Krenker, Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.*

Rieken, E., Yakubovich, I., Schwemer, D. (2024). Eine neue Sprache im Hethiterreich: Der Fund der Kalaşma-Tafel (Bo 2023/12 = KBo 71.145), *Archäologischer Anzeiger* 1. Halbband, 1-59.

Schachner, A. (1999). *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus. Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prähistorischer Wohnhäuser in Zentral- Ost-und Südostanatolien*, BAR International Series 807, Oxford: Archaeopress.

Schachner, A. (2019). *Hattuša Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Schachner, A. (2023). *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2022: Archäologischer Anzeiger*, 64-84.

Seeher, J., Schachner, A., Baykal Seeher, A. (2012). *Hattuşa'da 106 Yıl: Hitit Kazılarının Fotoğraflarla Öyküsü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sipahi, T. (2000). Eine althethitische Relieffvase vom Hüseyindede Tepesi. *IstMitt*, (50), 63-85.

Sipahi, T. (2006). 2004 Yılı Fatmaören Kazısı. 27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 30 Mayıs-3 Haziran 2005 Antalya, (ss. 445-456), Ankara.

Sipahi, T. (2010). *Eskiyapar Kazıları. 1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 79-92.

Sipahi, T. (2012a). 2011 Yılı Eskiyapar Kazısı. 2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, 45-62.

Sipahi, T. (2012b). Boyalı Höyük (2004-2008). Anadolu/ Anatolia-Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011), Eds. O. Bingöl, A. Öztan ve H. Taşkiran, (ss. 83-90), Ankara.

Sipahi, T. (2012c). Fatmaören Kazısı (2003-2004). Anadolu/ Anatolia-Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011), Eds. O. Bingöl, A. Öztan ve H. Taşkiran, (ss. 101-106), Ankara.

Sipahi, T. (2013). 2013 Yılı Kazısının Işığında Eskiypar Höyük Üzerinde Genel Bir Değerlendirme. 4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu Çorum, 45-58.

Sipahi, T. (2018). Eskiypar'dan Hitit Arkeolojisi'ne Yeni Katkılar. XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara (I. Cilt), 1-13.

Süel, A. (1989). 1988 Yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları. VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Antalya 18-23 Mayıs, 341-357.

Süel, A. (1991). Çorum- Ortaköy 1990 Yılı Kazısı. Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yılı Müze Konferansları, Ankara, 89-98.

Süel, A. (1995). Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı. BELLETEN, Ankara: Türk Tarih Kurumu, (LIX-225), 271-283.

Süel, A. (2015). The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Sapinuwa. Sacred Landscapes of Hittite and Luwians. Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014, Ed. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi and Giulia Torri, (pp. 101-111), Studia Asiana 9, Firenze.

Süel, A. (2020). Hitit İmparatorluğu'nun Diğer Bir Başkenti: Ortaköy/Şapinuva Hitit Şehri. Yüksek Öğretim Dergisi, Ankara, (18), 27-31.

Süel, A., Süel, M. (2008). Shapinuwa: A Capital of the Hittite State. Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C., Eds. J. Aruz, K. Benzel and J. M. Evans, (pp. 184-185), London: Yale University Press.

Süel, M. (2001). Ortaköy-Şapinuva 'B' Binası. Studien zu den Boğazköy-Texten: Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, (pp. 679-684), Germany.

Süel, M. (2005). Ortaköy-Şapinuva 'D' Yapısı Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum. V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Yay. Haz. A. Süel, Çorum 02-08 Eylül 2002, (ss. 687-700), Ankara.

Süel, M. (2015). The Sacred City Of Hittites: Sapinuwa. The New Excavations. Sacred Landscapes of Hittite and Luwians. Proceedings of the

International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014, Ed. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi and Giulia Torri, (pp. 113-122), Studia Asiana 9, Firenze.

Yeşilyurt, İ., Bulut, C. (2023). Theodor Makridi Bey ve Alaca Höyük. Bir İdealin Peşinde Atatürk ve Alaca Höyük. Eds. T. Yıldırım ve D. Önder, (ss. 37-46), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yıldırım T., Sipahi, İ. T. (2001). Yörüklü/Hüseyindede Kazısı 1999: Mimari ve Küçük Buluntular. Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı, 312-341.

Yıldırım, T. (2000). Yörüklü /Hüseyindede: Eine neue hethitische Siedlung im Südwestern von Çorum. Ist.Mitt, (50), 43-60.

Yıldırım, T. (2006). Eski Hitit Çağı'na Ait Yeni Bir Kült Vazosu. Anadolu Medeniyetleri Müzesi: 2005 Yıllığı, Ankara, 339-370

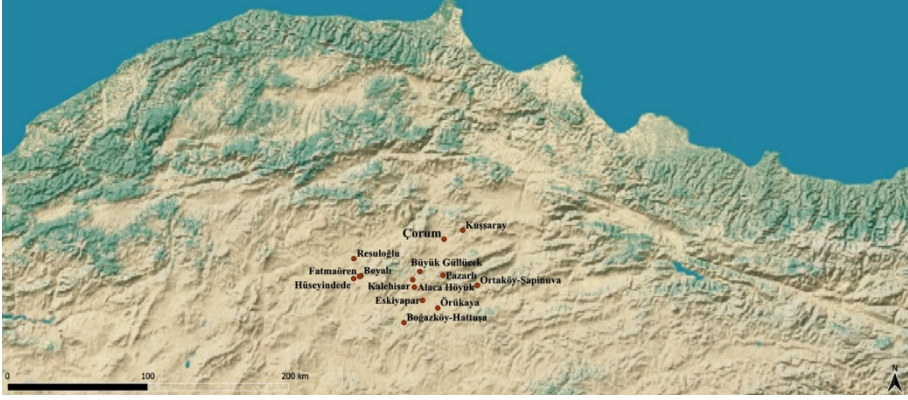
Yıldırım, T. (2009). Eski Hitit Çağı'na Ait Yeni Bir Kült Vazosu. Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı, Ankara: T.C. Ankara Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü, (XIX), 339-370.

Yıldırım, T. (2010). Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojine Katkıları. 1. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, (ss. 5-23), Çorum.

Yıldırım, T. (2023). Eski Anadolu Tarihinde Yeni Ufuklar: Alaca Höyük Kazılarının Başlangıç Yılları. Bir İdealin Peşinde Atatürk ve Alaca Höyük. Eds. T. Yıldırım ve D. Önder, (ss. 19-36), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ekler

Harita 1: Çorum Kazı Alanları

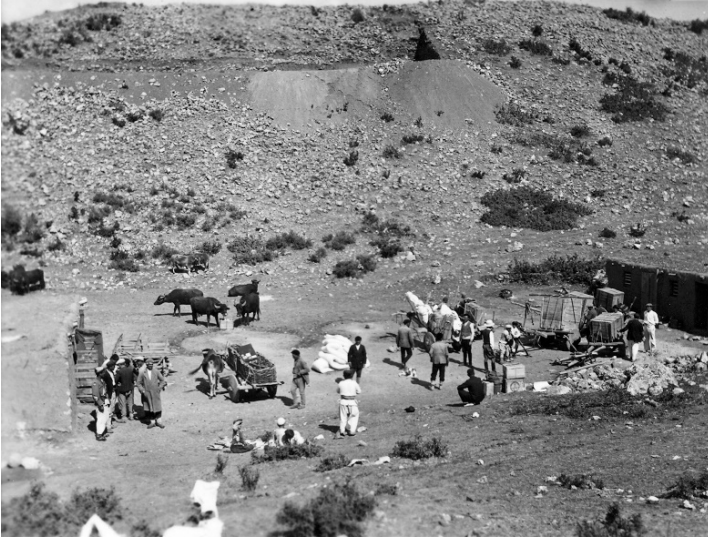
Resim 1: Kral Kapı 1907

Resim 2: Yamaç Evi Kazısı 1912

Resim 3: 1933 İkinci dönem Kazıları

Resim 4: 1952 II. Dünya Savaşı sonrası Boğazköy eserleri

Resim 5: 1952-1954 Büyükkaya kazısı

Resim 6: Kral sarayında bulunan törensel kaplar

Resim 7: 1986 2 nolu odanın bulunuşu

Resim 8: 2004 4. Dönem Kazıları

Resim 9: 2005 Sur Rekonstrüksiyonu

Resim 10: 2007 5. Dönem Kazıları

Resim 11: Gal Meşedi Evi

Resim 12: Gal Meşedi Evi 2008

Ressim 13: 2024 Geleceğe Miras

Resim 14: Alaca Höyük

Resim 15: Kral ve Kraliçe Mektubu

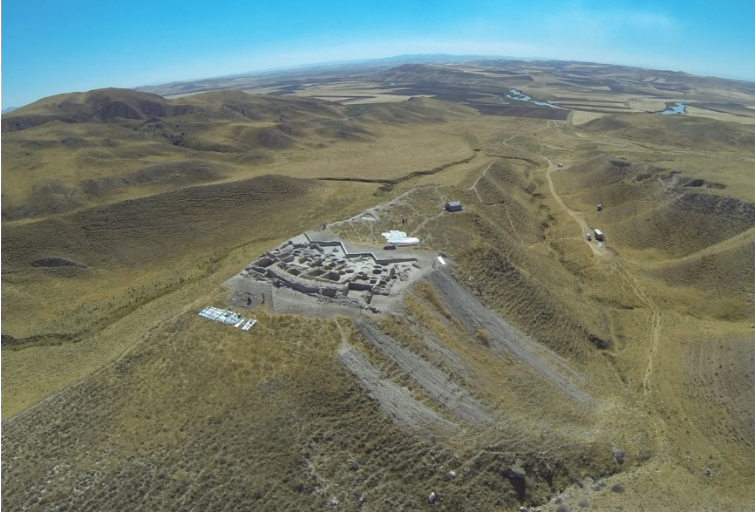
Resim 16: Ortaköy

Resim 17: Eski yapar

Resim 18: Resuloğlu

Resim 19: Resuloğlu Mezarlık Alanı

Resim 20: Hüseyindede Vazo

Resim 21: Boyalı Höyük

Resim 22: Örükaya bendin görünümü

Resim 23: Kalehisar

Antik Çağın Sınırları, Savaşları ve Kùltürleri İçerisinde Çorum'un Yeri

Kudret Sezgin*

Giriş

MÖ 13. yüzyılın sonu veya MÖ 12. yüzyılın başları, insanlığın kùltür tarihini açısından bir kırılma noktasıdır. Tunç Çağı'nın sonu olarak da kabul edilen bu dönem, imparatorlukların yıkılışına yol açarak, Ege Havzası ve Anadolu çevresinde kent merkezlerinin terk edilmesi, yakın/uzak mesafe ticaretin ve politik ilişkilerin aksamasıyla sonuçlanmıştır (L. Kealhofer, Grave, Genz, & Marsh, 2009, s. 275). İmparatorluğun merkezinde yaşanan iç sorunlar ve iklimsel koşulların yanı sıra gerçekleşen göçler ve istilalar bu durumun temel nedenleri arasında sayılmaktadır (Sams, 1995; Voigt & Henrickson, 2000).

Erken Demir Çağı'nda Çorum

Çorumun da içerisinde bulunduğu Orta Anadolu'nun Hitit İmparatorluğu sonrası dönemi Demir Çağı olarak adlandırılmakta ve MÖ 1200 ile MÖ 330 yılları arasındaki yaklaşık 900 yıllık bu dönem (Genz, 2011, s. 332) üç evreye ayrılmaktadır. Dönemin sanatsal, politik ve sosyal yapısı göz önüne alınarak oluşturulan bu kronolojiye göre MÖ 1200/1150 ile 950/900 aralığı Erken Demir Çağı, MÖ 950/900'den Akhemenid hakimiyetinin başladığı MÖ 550 aralığı Orta Demir Çağı ve MÖ 550-330 aralığı ise Geç Demir Çağı olarak tanımlanmaktadır (Berndt-Ersöz, 2012, ss. 16-41; Lisa Kealhofer vd., 2010, s. 73; Ökse, 2019, s. 165; Tsatskheladze, 2019, s. 1).

Siyasi otoritenin olmaması, yazının ve kapsamlı organizasyon gerektiren ticaret sistemlerinin ortadan kalkmış olması nedeniyle Erken Demir Çağı "Karanlık Çağ" olarak da adlandırılmaktadır. Bu dönemin Hitit İmparatorluğu'nun çöküş sürecine girdiğı MÖ 12. yüzyıldan MÖ 8.yüzyılda Frig topluluklarının Batı Anadolu üzerinden Orta Anadolu'ya doğru yayılım gösterdiği 8.yüzyıla kadar sürmüş olduğu kabul edilmektedir. Bu döneme ait buluntuların yetersiz olması, ya bölgenin tamamen terkedilerek ıssızlaştığı ya

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakùltesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, E-Posta: kudretsezgin@hitit.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9834-2380.

da sadece arkeolojik olarak görünür izler bırakmayan göçebe toplulukların bu bölgeyi kullandığı yönünde yorumlanmıştır.

Tam anlamıyla merkezi düzeyde bir kontrol mekanizması kurmuş olan Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını takip eden Erken Demir Çağı'nda başkent Hattuşa da dâhil olmak üzere Orta Anadolu'nun diğer bölgelerindeki kent olarak tanımlanan büyük yerleşimler terk edilmiş, bunların yerini, mimari, teknolojik ve sanatsal açıdan daha geri küçük yerleşim birimleri almıştır (Ökse, 2019, s. 163). Yapılan arkeolojik çalışmalar Hattuşa (Genz, 2000a, ss. 36-37, 2003, ss. 179-191, 2004, ss. 7-16; Neve, 1982, ss. 174-176; Schachner, 2019, s. 248; Seeher, 1997, s. 327, 1998, s. 235), Kaman-Kalehöyük (Omura, 1996, s. 93, 2000, s. 32) ve Gordion (Voigt, 1994; Voigt & Henrickson, 2000) gibi bazı Geç Tunç Çağı kentlerinde Erken Demir Çağı'nda da iskânın devam ettiği, Orta ve Geç Demir Çağı boyunca da varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır.

1994-1998 yılları arasında Hattuşa kent merkezinin kuzeydoğusunda Büyükkaya olarak adlandırılan mevkide yapılan kazılarda Erken Demir Çağı yerleşimine dair arkeolojik kanıtlar açığa çıkarılmıştır. Radyokarbon tarihlleme yöntemleriyle MÖ 12.-10 yüzyıllara tarihlendirilen tabakalarda Hitit uygulamalarının aksine, çark kullanılmadan elde şekillendirilmiş ve kırmızı boya bezemeli bir seramik geleneğinin hâkim olduğu anlaşılmıştır. Bu eserlerin sadece Kızılırmak Kavsi içerisinde Boğazköy, Alacahöyük ve Eskiypar gibi yerleşimlerde tespit edilmiş olması Çorum merkezli bir kültür bölgesinin varlığını ortaya koymaktadır (Genz, 2000b, s. 111). Bu dönemde henüz bir Frig etkisinin de görülmemiş olması dikkate alındığında Hitit Dönemi'nden itibaren bölgede yaşayan yerel halkların ve çevre toplulukların ortaya koyduğu, tamamen geçim ekonomisine dayalı yerel bir kültürün hâkim olduğu söylenebilir.

Frigler döneminde Çorum

Genel olarak araştırmacılar, Hint-Avrupa kökenli bir halk olan Friglerin MÖ 1200 dolaylarında Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüyle başlayan ve yaklaşık 400 yıl kadar süren büyük göç hareketleri sırasında Anadolu'ya geldiklerini öne sürmektedir (Carrington, 1977, ss. 117-127; Drews, 1993, ss. 9-26; Sevin, 2003, ss. 188-189; Sivas & Sivas, 2012, ss. 10-11). Antik dönem kaynakları, Friglerin Balkanlar'dan geldiklerini ve ilk adlarının "Brygler" olduğunu belirtmektedir (Herodot, *Historiai* VII.73; Homeros, *İlyada* 3.185; Plinius, *Historia Naturalis* V. 41. 145; Stephanos Byzantios, *Ethnikon*, 186. 12; Strabon, *Geographika* VII.3.2, VII. 25, XII. 3.20)

Geldikleri erken dönemlerde Hititlerden kalan kültürel etkinin gölgesinde kalmış ve yaklaşık 200 yıl boyunca muhtemelen Anadolu'nun yerli halkları ile kaynaşarak yeni bir topluluk oluşturmuşlardır. MÖ 10. yüzyıldan (MÖ 950) itibaren ise Gordion merkezli politik bir otoritenin kurulmaya başladığı görülmektedir (Berndt-Ersöz, 2012, ss. 21-22; Henry,

2003, s. 185). Frig kültürünün yayılım alanını belirleyen belli başlı unsurlar vardır. Bunların başında yazı, gömü gelenekleri, tapınım alanları, mimari unsurlar, kaya anıtları, ahşap ve metalden yapılmış sanat eserleri, kabartmalar, heykeller ve seramik tipleri gelmektedir. Bu veriler göz önünde bulundurularak bu kültürel yayılım alanı “Doğu Frigya”, “Merkez Frigya” ve Batı Frigya şeklinde üç bölgeye ayrılmaktadır (Erdan, 2016, s. 46). Kızılırmak Kavsi içerisinde kalan ve Çorum ilinin tamamını da kapsayan bölge ise Doğu Frigya’nın sınırları içerisinde kalmaktadır (**Harita 1**).

Sakarya Nehri kıyısındaki Gordion merkezli kurulan Frig Krallığı’nın siyasi ve kültürel etkilerinin daha da doğuda kalan Kızılırmak Havzası’na tam olarak ne zaman ve ne ölçüde nüfuz ettiği henüz tartışmalı bir konudur. Çorum’u da kapsayan Kızılırmak kavsi içerisinde MÖ 9.-7.yüzyıllara tarihlendirilen arkeolojik ve kültürel öğeler üzerinde Frig kültürünün etkili olduğu söylenebilir.

Çorum’da Boğazköy (Bossert, 2000), Alacahöyük (Arık, 1937, 1938), Büyük Güllücek (H. Z. Koşay & Akok, 1948), Pazarlı (H. Koşay, 1939) ve Eskiypar (Ediz, 1994, ss. 110-111; M. J. Mellink, 1970, s. 161) gibi yerleşimlerde yapılan kazılarda tespit edilen yerleşim birimleri, mimari unsurlar ve seramikler gibi arkeolojik materyaller “Frig” dönemine tarihlendirilmiştir. Fakat yapılan güncel çalışmalar bu kavramın etnik bir grubu ön plana çıkardığını, bu nedenle de sadece “Demir Çağı” kavramının kullanılmasının daha doğru olacağı görüşü ortaya atılmıştır (Özgüç, 1971, s. 71, 1978, s. 39). Bu başlık altında öncelikle vurgulanması gereken nokta, kullanılan “Frig” kavramının etnik bir gruptan ziyade bir kültür bölgesini ve bu kültürün yayıldığı zaman dilimi ve bölgeyi açıklamasıdır. Özellikle MÖ 7. - 6. yüzyıllara tarihlendirilen yazılı kaynaklarda farklı dil ve lehçelerin tespit edilmiş olması bölgede birbirinden farklı etnik grupların bir arada yaşadıklarını da gösteren kanıtlardandır (Schachner, 2019, s. 249). Çorum’un da yer aldığı bu bölge Frig Krallığı için hem tarımsal verimlilik hem de ticaret yollarının denetimi açısından büyük öneme sahipti. Bu havzada yer alan yerleşimler ise, Frig şehir planlaması ve anıtsal mimarisi açısından dikkat çekici örnekler sunmaktadır. MÖ 7. yüzyılın ortalarına kadar Frig Krallığı bu coğrafyada baskın bir rol oynamıştır.

Frig Krallığı ile ilgili yazılı verilerin büyük bölümü batıda Yunan, doğuda ise Asur ve Urartu kaynaklarından edinilmektedir. Fakat MÖ 670 sonrasında bu krallığa dair hiçbir alıntıya rastlanmamaktadır. Bu durumun temel nedeni olarak kuzeyden gelen Kimmer akınlarının olasılıkla Frig Krallığı’na son vermiş olması ve Batı Anadolu’da güçlenen Lydia Krallığı’nın Frig yayılım alanında güç sahibi olmaya başlaması şeklinde açıklanabilir. Eusobios (MÖ 696/695), Julius Africanus (MÖ 676), Strabon (Strab. 1.3.21), ve Plutarkhos (Plutarkhos, Tit, 1994, 20) gibi antik dönem yazarları Kral Midas’ın Kimmerler karşı aldığı yenilgi karşısında boğa kanı içip intihar

Dağ'da (Brixhe & Summers, 2006, ss. 93-135; Draycott & Summers, 2008; Summers, 1997, ss. 81-94) gerçekleştiği öne sürülen bu çatışma iki tarafın da üstünlük sağlayamadığı beş yıl boyunca devam eder, ancak Thales'in öngördüğü güneş tutulmasıyla, MÖ 28 Mayıs 585 tarihinde sona erer. Bu olaydan sonra Medler ve Lydia'lılar arasında Halys (Kızılırmak) Irmağı'nı hudut yapan bir antlaşma yapılmış her iki taraf da buna sadık kalmıştır (Herodot I.74; Cicero. div. I. 49. 112; Oxyrh. Pap. 2506 F 98). Bu bilgiler doğrultusunda Çorum sınırları içerisinde geçen Kızılırmak Nehri bu iki büyük krallığı birbirinden ayıran sınır noktası olarak görülmektedir (Roosevelt, 2021, s. 66).

Harita 2: Lidya Krallığı ve Med İmparatorluğu'nun Sınırları (Wikimedia Commons)

Achamenid-Pers Dönemi'nde Çorum

MÖ 550'lerde Med Krallığı'nın Büyük Kyros olarak da adlandırılan II. Kyros (MÖ 559-530) tarafından yıkılması (Freeman, 2003, s. 90) tüm Ortadoğu, Anadolu ve Yunan dünyası için bir dönüm noktası olmuştur. MÖ 6.yüzyılın ortasından itibaren Med ve Lydia krallıkları arasında Halys Irmağı'nı sınır olarak belirlenen antlaşma akdi geçerliliğini yitirmiştir. Lydia kralı Kroisos, Büyük Kyros liderliğindeki Pers Krallığı'nın güçlenmesinden rahatsızlık duymaya başlamış ve yapacağı sefer öncesinde Delphoi'deki Pythia kâhinlerine danışmıştır. Apollon kâhinlerinin "kralın Perslerle savaşması durumunda bir imparatorluğun yıkılacağı" şeklinde bir kehanette bulunması Kroisos'u cesaretlendirmiştir (Herodot I. 46-53). Kroisos yaptığı

ittifaklara ve askeri gücüne güvenerek MÖ 547’de Pers kralı Kyros üzerine sefere çıkmıştır. Lydia ordusu Halys Irmağı’nı geçerek MÖ 585’te Medlerle savaştıkları Pteria’da (Kerkenes Dağ) Pers ordusuyla karşı karşıya gelmişlerdir. Çatışmalarda zayıf düşen Lydia ordusu, yaklaşan kış mevsimine de güvenerek başkentleri olan Sardes’e geri dönmüştür. Herodot gerçekleştiren bu savaşta şu şekilde aktarmaktadır:

“Kroisos ordusuyla birlikte ırmağı aştıktan sonra Kappadokia’da Pteria denilen yöreye vardı. (Pteria, bu bölgenin en sağlam yeridir; aşağı yukarı Karadeniz’in tanınmış kentlerinden Sinop yörelerine düşer). Orada konakladı ve Suriyelilerin yurtlarını yağma etti; ülkenin başkentini aldı ve halkını köleleştirdi; çevrede köy, kasaba ne varsa hepsini aldı ve kendisine hiçbir zararları dokunmamış olan Suriyelileri göç etmek zorunda bıraktı. Kyros ordusunu toplamıştı ve aralarından geçtiği bütün halklardan da beslenip gücünü artırarak Kroisos’a karşı yürüyüşe geçmişti. Onu topraklarından atmak için yola çıkmadan önce İonialılara elçiler göndermiş, Kroisos’a karşı ayaklandırmayı denemişti. İonialılar kulak asmadılar. Sonunda Kyros, Kroisos’a ulaştı ve geldi Pteria’da onun karşısında konakladı, işe başladılar ve birbirlerinin boyunu ölçtüler. Büyük savaş oldu, iki yandan da çok adam düştü; sonunda gece ayırdı onları birbirlerinden, yenen yenilen belli olmadı” (Herodot I.76).

Pers güçleri Lydia kralı Kroisos’un müttefiklerinden destek almasını ve ordusunu güçlendirmesine fırsat vermemek için Sardes üzerine yürümüş ve MÖ 546’da Lydia ordusunu mağlup ederek tüm Anadolu’yu ele geçirmiştir (Bakır, 2017, s. 2; Maffre, 2017, s. 52; Sarıkaya & Arslan, 2017, s. 79). Pers hâkimiyeti altında Anadolu, kontrol ettikleri diğer bölgelerde olduğu gibi atanan valiler tarafından yönetilen ve federatif bir sistem olarak değerlendirilebilecek satraplık sistemine dâhil edilmiştir. Persçe’de satraplar “egemenliğin koruyucusu” anlamına gelen *Khshathrapavan* olarak adlandırılmaktadırlar (Sevin, 1998, s. 191). Yaklaşık 200 yıl süren Pers hâkimiyeti döneminde yerel krallar da bu sisteme dâhil edilmiş ve Pers kültürü yerel kültürlerle kaynaşarak “Greko Pers” veya “Anadolu Pers” olarak adlandırılan eklektik bir kültür ve sanat anlayışı ortaya çıkmıştır (İren, Karaöz, & Kasar, 2017, ss. x-xi).

Bu satraplık sistemi kapsamında Çorum’un güneydoğusu Perslerin “*Katpatuka*” olarak adlandırdıkları Kappadokia satraplığının içerisinde kalmıştır (Dönmez, 2015, s. 73; Weiskopf, 1990, ss. 780-786). Antik dönemde Paphlagonia olarak adlandırılan ve Kızılırmak Nehri’nin batısında kalan bölüm ise Gangra (Çankırı) merkezli yerel krallığın kontrolüne bırakılmıştır. Satraplık sistemine girmeyen bu durum bir ayrıcalık olarak görülmektedir. Fakat buna karşılık yerel krallar Pers Krallığı’na “*phoros*” olarak adlandırılan vergi ödemek (Herodot 3.89-90) ve ihtiyaç durumunda krallık ordusuna asker yardımında bulunmak zorundaydılar. Çorum’un büyük bir bölümünü

kapsayan Kappadokia Satraplığı MÖ 4. yüzyılın sonlarına doğru ikiye ayrılmıştır (Strabon, XII.1.4). “Kappadokia Tauros” ve “Kappadokia Pontos” olarak iki yönetim birine ayrılan bölgede Çorum olasılıkla Pontos bölümünde yer almış olmalıdır.

Çorum sınırları içerisinde bugüne kadar yapılan kazı çalışmalarında Şapinuva kentinde B Yapısı olarak adlandırılan yapının içerisinde soyulmuş olarak tespit edilmiş bir Pers mezarı (Süel, 2008, s. 27) dışında Akhaimenid (Pers) kültürüne dair yerleşim veya mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Fakat Çorum Müzesi envanterinde bulunan kabartmalar (Durugönül, 1994, ss. 1-14; Polat, 1998, ss. 183-190), seramikler, metal eserler ve sikkeler bölgedeki Pers hâkimiyetinin arkeolojik kanıtları arasında sayılabilir (İbiş, 2021, ss. 71-80).

Hellenistik Dönem’de Çorum

Büyük İskender’in Çanakkale Boğazı’nı geçerek MÖ 334’te Granikos’ta (Çanakkale-Biga) Pers ordusuna karşı ilk zaferini kazanması Hellenistik Dönem’i başlatan tarihsel olaydır. Öncelikli olarak Anadolu’nun batı ve güney kıyılarını ele geçiren Büyük İskender yönünü Orta Anadolu’ya çevirerek Frigya’nın başkentliğini yapmış olan Gordion’u ve Galatia’nın önemli kentlerinden biri olan Ancyra’yı direnişle karşılaşmadan alarak Halys Irmağı’nın güneyindeki bölgeleri de hâkimiyeti altına almıştır (Arrianos I.23.6; Plutarkhos XVIII.1; Tekin, 1998, s. 61). MÖ 333’te İssos’ta (Hatay-Dörtöl) Darius komutasındaki Pers ordusunu yenmesi sonucunda Anadolu toprakları Makedon Krallığı’nın kontrolü altına girmiştir. İskender’in MÖ 330’da Persepolis’i işgal edip yağmalaması sonucunda ise Achamenid-Pers İmparatorluğu sona ermiştir.

MÖ 323’te Babylon’da (Babil) ölümünden MÖ 31 yılındaki Aktium savaşına kadar ki 300 yıllık süreç Anadolu da dâhil tüm antik dünyada oldukça çalkantılı ve yoğun çatışmalarla geçmiştir (Mansel, 1999, s. 458). Büyük İskender’in ölümünün ardından kurduğu büyük imparatorluk “Diadokhlar” olarak adlandırılan generalleri arasında bölüşülmüştür (**Harita 3**). Bu kapsamda Büyük Frigya, Lykia ve Pamphylia Antigonos Monophtalmos’a (tek gözlü), Kappadokia ve Paphlagonia ise Eumenes’e bırakılmıştır. Uzun sürmeyen bu paylaşımdan sonra “Diadokhlar Savaşı” olarak anılan ve MÖ 281’e kadar süren çatışmalı bir sürece girilmiştir. MÖ 281’de Seleukos Hanedanlığı rakiplerini ortadan kaldırarak tüm Anadolu’ya hükmetmeye başlasa da bir yıl gibi kısa bir süre sonra yıkılmaktan kurtulamamış ve bu durum Büyük İskender tarafından kurulan üniter devlet yapısının sonunu getirmiştir (Tekin, 2019, ss. 9-10).

Mithridates VI Eupator

MÖ 120 - 63

VI. Mithridates Eupator krallığın sınırlarını Karadeniz'in doğusu ve kuzeyine genişletmiş, Anadolu'da ise Galatia ve Kappadokia da dâhil olmak üzere birçok küçük krallığı kontrolü altına almıştır. Bu hanedanlık MÖ 88-63 yılları arasında Roma İmparatorluğu'na karşı üç büyük savaş yürütmüş ve son savaşta Roma ordusu karşısında yenilerek ortadan kalktığı döneme dek Karadeniz ve Anadolu'nun büyük bölümünü yönetebilmiştir. Çorum bölgesinde bu döneme dair en net veriler inşa edilmiş olan güçlü kalelerdir. Çorum sınırları içerisinde yoğun ve bir düzen çerçevesinde kurulmuş savunma sistemleri gerek yerel krallıklar arasındaki çatışmalar ve gerekse de Roma ile girilen savaşların bir yansıması olarak görülmektedir (Sezgin, 2024).

Hellenistik Dönem'de Orta Anadolu'nun etnik, politik ve kültürel yapısında değişime neden olan bir diğer durum Galat göçleridir. Galatlar, MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda Avrupa'nın orta kesimlerinden yola çıkarak Balkanlar ve Trakya üzerinden Anadolu'ya ulaşan Kelt halklarının bir koludur. Esas olarak yağma amaçlı Anadolu'ya gelen ve Tolistobog, Tektosag ve Trokmi olarak adlandırılan üç kabileden oluşan bu halklar zamanla Anadolu krallıkları arasında devam eden çatışmalı ortamda paralı askerler olarak rol almışlardır. Bu etnik grubun yerleştiği coğrafya genel olarak Orta Anadolu'da batıda Eskişehir'den başlayıp doğuda Çorum'un güneybatısına kadar yayılım göstermektedir (Yıldızdoğan, 2020, s. 4). Çorum, Trokmi kabilesinin yayılım bölgesi içerisinde bulunmaktadır. Amasya ve Çankırı ile beraber konumu itibarı ile Çorum Galatia bölgesinin kuzey sınırını oluşturmaktadır. Strabon (XII.3.12) özellikle Çankırı ve Çorum sınırlarından akan Halys Nehri'nin Galatia ve Paphlagonia arasında sınır olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle Çorum'un kuzey bölgelerinde herhangi bir Galat yerleşimi bulunmamaktadır (Strobel, 2002, s. 6). Fakat güney kesimlerinde Boğazkale ilçesi sınırlarındaki Hattuşa (Schachner, 2023, ss. 21-22), Emirler Kalesi (Sezgin, 2024, s. 812) ve Örenkaya (Czichon, 2000, s. 59), Sungurlu sınırlarındaki Kemallı Höyük ve Alaca sınırlarındaki Eskiypar (Zoroğlu, 1979) yerleşmelerinde Galat izlerine rastlanmıştır. Strabon, üç Galat kabilesinden biri olan Trokmiler'in yerleşmek için Pontos ve Kappadokia yakınındaki bölgeleri seçtiklerini ve yerleşim olarak yerel beylerin yönetimindeki "*phrourion*" olarak adlandırılan kaleleri tercih ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca bu kale yerleşimleri, diğer Galat kavimlerinin yerleşimlerine nazaran en güçlü savunma sistemlerine sahip örnekler olarak tanımlanmaktadır (Strabon, XII.5.2). Bölgede tespit edilen yerleşimlerin büyük bölümünde sur kalıntılarının olması bu savı desteklemektedir.

Roma Dönemi'nde Çorum

Roma'nın Anadolu'ya ilk müdahalesi Hellenistik krallıkların kendi aralarındaki çatışmalara taraf olmasıyla başlamıştır. Pergamon Kralı III.

Attalos'un M.Ö. 133'te krallığını Roma Cumhuriyeti'ne miras bırakmasıyla birlikte MÖ 129'da Asya Eyaleti kurulmuş, bu da Roma'nın Anadolu'daki etkisini kalıcı hale getirmiştir (Magie, 1950, ss. 4-5). Helenistik devletlerin giderek daha fazla zayıflamasıyla birlikte Roma, bölgedeki egemenliğini artırmış ve MÖ 1. yüzyılda Anadolu'yu sistematik olarak eyalet yapısına dâhil etmiştir (**Tablo 2- Harita 4**). Bithynia'nın son kralı IV. Nikomedes Philopator, ülkesini düşmanı Pontus kralı VI. Mithridates Eupator'un etki alanına girmekten kurtarmak için MÖ 74 yılında krallığını Roma Cumhuriyeti'ne miras bırakmıştır. Bu krallığın toprakları Paflagonya'nın bir kısmını da kapsadığı için Roma'nın nüfuz alanı artık Kızılırmak Havzası'na kadar dayanmıştır.

Tablo 2: Anadolu'daki Roma Eyaletleri ve kuruluş tarihleri

Asia	MÖ 129
Bithynia	MÖ 74
Bithynia et Pontus	MÖ 64
Cilicia et Cyprus	MÖ 64
Galatia	MÖ 25
Cappadocia	MS 18
Lycia et Pamphylia	MS 43
Thracia	MS 46
Armenia Assyria and Mesopotamia	MS 115

Kızılırmak Havzası MÖ 88-63 yılları arasındaki Mithridates Savaşları sırasında yoğun çatışmalara sahne olmuş ve Roma karşısında VI. Mithridates'in yenilgiye uğraması bölgenin tamamen Roma'nın egemenliğine girmesiyle sonuçlanmıştır (Sherwin-White, 1984, ss. 102-131). MÖ 64'te Roma'nın eline geçen Pontos Krallığı'nın tamamı Bitynia Eyaleti'nin sınırlarına dâhil edilerek bölgenin yönetimi Bithynia-Pontos Eyaleti (Provincia Bithynia-Pontos) şeklinde yeniden dizayn edilmiştir (Magie, 1950, s. 320; Taşdöner, 2017, s. 84). Galat topluluklarının yaşadığı Orta Anadolu Bölgesi ise MÖ 25 yılında Roma'nın "Galatia Eyaleti" haline getirilmiştir (Kaya, 2016, ss. 150-154).

Mithridates savaşlarının ardından Romalı General Pompeius tarafından yeniden düzenlenen bölge Bithynia-Pontus, Galatia ve Kappadokia eyaletlerinin kesişim noktası olarak stratejik önem kazanmıştır (Mitchell, 1995, ss. 61-69). Sınırları çok sık olarak değişiklik gösterse de bu eyalet sistemi Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar sürmüştür.

Harita 4: Anadolu'daki Roma Eyaletleri

Sonuç

Orta Anadolu'da Kızılırmak Havzası'nın kalbinde yer alan Çorum bölgesi, Geç Tunç Çağı boyunca Hitit İmparatorluğu'nun merkezi bir bileşeni olarak çok önemli bir konuma sahipti. Hitit devletinin M.Ö. 1200'lerde yıkılmasıyla birlikte bölgenin siyasi ve kültürel manzarası önemli dönüşümler geçirmiştir. Hitit İmparatorluğu'nun parçalanmasından Frig, Med, Pers, Hellenistik ve Roma uygarlıklarının birbirini izleyen evreleri içerisinde Çorum, antik Anadolu tarihinin bir yansımasını sunmaktadır. Her ne kadar çoğu zaman antik dönemlerin önemli siyasi merkezlerinin dışında kalan bölge olsa da stratejik konumunu yitirmemiş ve tüm geçirdiği evrelerin ve medeniyetlerin kültürel ve sanatsal yönlerini bünyesinde yaşatmayı başarmıştır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Cic. Sen., div. Cicero, *On Old Age; Divination*. Trans. W. A. Falconer (2001). Cambridge, Mass.-London: Loeb.

Hdt. Herodotos : *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, 15. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

Homeros, *İlyada*, çev. Erhat, A, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

Oxyrh. Pap. *Oxyrhynchus Papyri XIII*. Editit with Trans. and Notes by B. P. Grenfell, & A. S. Hunt (1919). London.

Plinius, Plinius. *Naturalis Historia* (Pliny: Natural History), çev. H Rackham, Loeb Classical Library (Cambridge: Harvard University Press, 1952).

Stephanos Byzantios, *Ethnikon: A Geographical Lexicon on Ancient Cities, Peoples, Tribes and Toponyms*, çev. August Meineke (Chicago: Ares Publishers, 1992).

Strabon, *Geographika* (The Geography of Strabon), çev. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library (Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press, 1966).

Modern Kaynaklar

Arık, R. O. (1937). *Alaca Höyük Hafriyatı 1935*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arık, R. O. (1938). *Alaca Höyük Hafriyatı 1936*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arrianos. (2005). *İskender'in Seferi* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Alfa Yay.

Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator. Roma'nın Büyük Düşmanı*. İstanbul: Odin Yayıncılık.

Bakır, T. (2017). Anadolu'da Perslerin İzinde/Tracing the Persians' Footsteps in Anatolia. İçinde K. İren, Ç. Karaöz, & Ö. Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem/The Persians Power and Glory in Anatolia* (ss. 2-9). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berndt-Ersöz, S. (2012). Phrygian Kingdom: Origins, History and Political Development. İçinde *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde / Phrygians: In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments* (ss. 16-41). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bossert, E.-M. (2000). *Die keramik Phrygischer zeit von Boğazköy: Funde aus den grabungskampagnen 1906, 1907, 1911, 1912, 1931-1939 und 1952-1960*. Mainz Am Rhein: Philipp von Zabern.

Brixhe, C., & Summers, G. (2006). Les inscriptions phrygiennes de Kerkenes Dağ (Anatolie centrale). *Kadmos*, (45), 93-135.

Carrington, P. (1977). The Heroic Age of Phrygia in Ancient Literature and Art1. *Anatolian Studies*, 27, 117-126.

Czichon, R. M. (2000). 1998 Hattuşa/Boğazköy Çevresinde Yüzey Araştırmaları. İçinde 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (C. 2, ss. 57-62). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Dönmez, Ş. (2015). Oluz Höyük Kazıları Işığında Kuzey-Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) Akhamenid Varlığına Güncel Bir Bakış. *TÜBA-AR*, 18, 71-107.

Dracott, C. M., & Summers, G. D. (2008). *Kerkenes Special Studies I: Sculpture and Inscriptions from the Monumental Entrance to the Palatial complex at Kerkenes, Turkey*. Chicago, Illinois: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Drews, R. (1993). Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe. *Klio*, (75), 9-26.

Durugönül, S. (1994). Grabstele eines 'Adligen' aus Paphlagonien der dritten Satrapie. İçinde E. Schwertheim (Ed.), *Forschungen in Galatien, Asia Minor Studien 12* (ss. 1-14). Bonn.

Ediz, İ. (1994). Çorum Müzesi Müdürlüğü 1992 Yılı Eskiypapar Kazısı. İçinde IV. *Kurtarma Kazıları Toplantısı* (ss. 109-115). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erdoğan, E. (2016). Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı. *Asia Minor Studies*, 4(8), 42-64.

Freeman, C. (2003). *Mısır Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları* (S. K. Angı, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

Genz, H. (2000a). Die Eisenzeit in Zentralanatolien im Lichte der keramischen Funde vom Büyükkaya in Boğazköy/Hattuşa. *TÜBA-AR*, (3), 35-54.

Genz, H. (2000b). The Early Iron Age in Central Anatolia in Light of Recent Research. *Near Eastern Archaeology*, 63(2), 111. <https://doi.org/10.2307/3210748>

Genz, H. (2003). The Early Iron Age in Anatolia. İçinde B. Fischer, H. Genz, E. Jean, & K. Köroğlu (Ed.), *Identifying Changes: The Transition From Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Veighbouring Regions*.

Proceedings of the International Workshop (ss. 179-191). İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

Genz, H. (2004). *Büyükkaya I: Die Keramik der Eisenzeit Funde aus den Grabungskampagnen 1993 bis 1998*. Mainz: Philipp von Zabern.

Genz, H. (2011). The Iron Age in Central Anatolia. İçinde G. R. Tsatskhadze (Ed.), *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millenium BC* (ss. 331-368). Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters.

Henry, R. (2003). *Synchronized Chronology: Rethinking Middle East Antiquity: a Simple Correction to Egyptian Chronology Resolves the Major Problems in Biblical and Greek Archaeology*. Algora Publishing.

İbiş, R. (2021). Çorum Müzesi'nden Bazı Pers, Hellenistik, Roma Dönemi Eserler ve Düşündürdükleri. İçinde *BYZAS 26. Understanding Transformations: Exploring The Black Sea Region And Northern Central Anatolia in Antiquity* (ss. 69-106). İstanbul: Ege Yayınları.

İren, K., Karaöz, Ç., & Kasar, Ö. (2017). Anadolu Topraklarında 200 Yıl ve Çok Kültürlülük. İçinde *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem / The Persians Power and Glory in Anatolia* (ss. x-xi). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Karaketir, E. (2016). Çivi Yazılı belgeler ve Antik Kaynaklar ışığında Pers İmparatorluğu'nun Kuruluşu. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 133-156.

Kaya, M. A. (2016). *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Kealhofer, L., Grave, P., Genz, H., & Marsh, B. (2009). Post-Collapse: The Re-Emergence of Polity in Iron Age Boğazköy, Central Anatolia. *Oxford Journal of Archaeology*, 28(3), 275-300. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0092.2009.00329.x>

Kealhofer, Lisa, Grave, P., Marsh, B., Steadman, S., Gorny, R. L., & Summers, G. D. (2010). Patterns of Iron Age interaction in central Anatolia: Three sites in Yozgat province. *Anatolian Studies*, 60, 71-92.

Koşay, H. (1939). Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı. *BELLETEN*, 3(9), 5-14. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1420809>

Koşay, H. Z., & Akok, M. (1948). Büyük Güllücek Araştırmaları Üzerine İlk Rapor. *BELLETEN*, 12(46), 471-478. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1353897>

Maffre, F. (2017). Pers Hakimiyeti Altında Anadolu Halkları/The Anatolian People under Persion Rule. İçinde K. İren, Ç. Karaöz, & Ö. Kasar

(Ed.), *Persler: Anadolu'da Kudret ve Görkem / The Persians Power and Glory in Anatolia* (ss. 52-61). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor I-II*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Mansel, A. M. (1999). *Ege ve Yunan Tarihi* (7. bs). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mellink, M. (1992). The native kingdoms of Anatolia. İçinde E. Sollberger, I. E. S. Edwards, J. Boardman, & N. G. L. Hammond (Ed.), *The Cambridge Ancient History* (ss. 619-665). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521227179.018>

Mellink, M. J. (1970). Archaeology in Asia Minor. *American Journal of Archaeology*, 74(2), 157-178. <https://doi.org/10.2307/503206>

Mitchell, S. (1995). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*. Oxford: Clarendon Press.

Neve, P. (1982). *Büyükale, Die Bauwerke: Grabungen 1954-1966*. Berlin: Gebr. Mann.

Omura, S. (1996). A Preliminary Report on the ninth Excavation at Kaman Kalehöyük in Turkey (1994). İçinde T. Mikasa (Ed.), *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C.* (ss. 86-134). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Omura, S. (2000). Preliminary Report on the 14th Excavation at Kaman-Kalehöyük (1999). İçinde *Kaman-Kalehöyük 9* (ss. 1-35). Ibaraki: Japanese Institute of Anatolian Archaeology the Middle Eastern Culture Center in Japan.

Ökse, T. (2019). The Eastern Border of Phrygia. İçinde G. R. Tsetschladze (Ed.), *Phrygia in Antiquity: From The Bronze Age To The Byzantine Period* (ss. 161-187). Leuven – Paris – Bristol, Ct: Peeters.

Özgüç, T. (1971). *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı=Kültepe and Its Vicinity in The Iron Age*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özgüç, T. (1978). *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar / Excavations At Maşat Höyük And Investigations In Its Vicinity*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özsait, M. (1982). Anadolu'da Hellenistik Dönem. İçinde *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 380-414). İstanbul: Görsel Yayıncılık.

Petit, T. (1990). *Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier*. Paris: Les Belles Lettres.

- Plutarkhos. (2007). *Paralel Yaşamlar (İskender-Caesar)* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Alfa Yay.
- Polat, G. (1998). *Anadolu Akhaemenid Dönemi Plastik Eserleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Roosevelt, C. H. (2021). *Lydia Arkeolojisi. Gyges'ten Büyük İskender'e* (2. bs). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sams, G. K. (1995). Midas of Gordion and the Anatolian Kingdom of Phrygia,. İçinde J. M. Sasson (Ed.), *Civilizations of the Ancient Near East* (ss. 1147-1159). New York: Charles Scribner's Sons.
- Sarıkaya, S., & Arslan, M. (2017). Anadolu'da Persler: Savaş, İsyan ve Diplomasi / Persians in Anatolia: War, Rebellion and Diplomacy. İçinde K. İren, Ç. Karaöz, & Ö. Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem/The Persians Power and Glory in Anatolia* (ss. 78-99). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Schachner, A. (2019). *Hattuşa. Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Schachner, A. (2023). *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 2022*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Seehrer, J. (1997). Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 1996. *Archäologischer Anzeiger* 1997, 333-362.
- Seehrer, J. (1998). Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 1997. *Archäologischer Anzeiger* 1998, 215-241.
- Sevin, V. (1998). First Millenium BC. Iron Age. İçinde M. Sözen (Ed.), *Cappadocia; Tracing the history of Cappadocia* (ss. 172-193). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sezgin, K. (2024). Demir Çağı'ndan Roma Dönemi'ne Kadar Çorum Kaleleri ve Tahkimatlı Yerleşimlerin Güncel Verilerle Yorumlanması ve Yeni Lokalizasyon Önerileri. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(2), 802-829. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1465575>
- Sherwin-White, A. N. (1984). *Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1*. London: Duckworth.
- Sivas, T. T., & Sivas, H. (Ed.). (2012). *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde / Phrygians: In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Strobel, K. (2002). State Formation by the Galatians of Asia Minor: Politico-Historical and Cultural Processes in Hellenistic Central Anatolia. *Anatolica*, 28, 1-46. <https://doi.org/10.2143/ANA.28.0.2011760>

Summers, G. D. (1997). The Identification of the Iron Age City on Kerkenes Dağ in Central Anatolia. *Journal of Near Eastern Studies*, 56(2), 81-94.

Süel, M. (2008). *Bir Hitit Başkenti Ortaköy Şapinuva*. Ankara: Uyum Ajans.

Taşdöner, K. (2017). *Anadolu'da Roma Eyaletleri. Augustus Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tekin, O. (1998). Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Döneminde Kapadokya Krallığı. İçinde M. Sözen (Ed.), *Kapadokya* (ss. 194-225). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı Yay.

Tekin, O. (2019). Büyük İskender: Doğu Seferi ve Hellenistik Çağ. İçinde *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri* (ss. 2-11). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tsetskhladze, G. R. (2019). Pre-Hellenistic Phrygia: Some Matters in Debate. İçinde G. R. Tsetskhladze (Ed.), *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period* (ss. 1-23). Leuven – Paris – Bristol, Ct: Peeters.

Voigt, M. M. (1994). Excavations at Gordion 1988-89: The Yassihoyuk Stratigraphic Sequence. İçinde A. Çilingiroğlu & D. H. French (Ed.), *Anatolian Iron Ages 3* (ss. 265-293). Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.

Voigt, M. M., & Henrickson, R. C. (2000). Formation of the Phrygian state: The Early Iron Age at Gordion. *Anatolian Studies*, 50, 37-54. <https://doi.org/10.2307/3643013>

Weiskopf, M. (1990). Cappadocia. İçinde E. Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica: C. IV* (ss. 780-786). New York, London: Routledge.

Yıldızdoğan, D. (2020). *Galatia'nın Tarihi Coğrafyası* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Zoroğlu, L. (1979). *Eskişehir'de Bulunan Kızılırmak Havzası (Galat Denilen) Boyalı Seramikleri*. 1, 345-354. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kent Morfolojisi Bağlamında Çorum İlinin Gelişimi

Esra Keskin *

Giriş

Kent olgusunun ilk kez ortaya çıkışından, günümüze kadar geçen süreçte, fiziksel ve demografik açıdan zamanın ruhuna ve karşılaştığı çeşitli etkilere bağlı olarak kentlerin sürekli gelişim veya değişimi söz konusudur. Zamansal boyut içinde kentlerin bu gelişim veya değişim süreçlerini etkileyen tüm faktörler ve sonuçları kent morfolojisi kapsamında ele alınmaktadır ve bunun nasıl yorumlanacağı bilim dallarına göre farklılık göstermektedir. Bununla birlikte bu çalışmada, sosyal ve beşeri bilimler alanında yaygın olarak kullanılan ve konuyu daha iyi açıklayacağı düşünüldüğü için sanat tarihi, arkeoloji, coğrafya, mimarlık, tarih gibi birbirine yakın multidisipliner bilim dallarından yararlanılarak Çorum İlinin kent morfolojisindeki gelişim süreci üzerine analiz ve yorum yapılmaya çalışılmıştır. Konunun boyutunun büyük olması ve kentsel gelişimin anlaşılması için görünürlük bağlamında kültür varlıkları somut örneklem açısından diğer alanlara göre daha yoğun kullanımı tercih edilmiştir. Literatürdeki kaynaklar ve dönem haritaları üzerinden, zamana bağlı olarak kent sınırlarının coğrafya üzerinden belirlenmesi ve bunu etkileyen tarihi olgular arasındaki bağlantılar kronolojik sıralama içinde ele alınmıştır.

Kent fiziki bir kavram olarak belirli bir topografi üzerinde sınırları belirlenmiş büyük bir yerleşimi ve insan yoğunluğunun en fazla olduğu alanı göstermektedir. Kentlerin ortaya çıkmasında başlangıçta en önemli etken insanların yaşaması için temel bir gereklilik olan su kaynakları ve elverişli tarım arazilerine sahip olmasıdır.¹ İnsanlığın gelişimi ile birlikte insanın günlük yaşamında çeşitli ihtiyaçlarına yönelik kullandığı malzemelerin seri üretimi ve bunları işlemek için mesleklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Diğer yandan hammaddeye kesintisiz bir şekilde ulaşmak için yerüstü ve yeraltı kaynaklarına sahip olmak ve ticaretinin yapılabilmesi için kentlerin ticari yolların kavşağında, üzerinde ya da yakınında bulunması gibi şartların

* Doç. Dr. Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, esrakeskin@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5335-377X

¹ Bu şartlara haiz coğrafi şekillenişler James H. Breasted (1865-1935) tarafından 20. yüzyılın başlarında “Bereketli Hilal” kavramı ile tanımlanmıştır. Bkz. Breasted, 1916:100-101.

bir ya da birkaçına haiz olması kentin gelişimine katkı sağlayan önemli bir etken olmuştur. Tüm bu gelişmelere paralel olarak cazibesi artan bu kentlerin fiziki büyümesi ve demografik yapısında da yukarı doğru bir artışın olması söz konusudur. Kentin gelişme süreci beraberinde yönetim yapısı gibi içten ve savaş gibi dıştan gelen etkenler ile sekteye veya değişime uğramak zorunda kalmıştır. Başlangıçta her kent kendini korumak için sur duvarları, askeri birliklerin kurulması gibi önlemler alırken zamanla kentler arasında dayanışma ve savunmaya yönelik anlaşmalar ile ortaklıklar kurulmaya çalışılmıştır. Başlangıçta güvenlik odaklı kent birliktelikleri, zamanla idari açıdan merkezi yönetim kurallarının sistematikleşmesiyle devlet anlayışına, devleti temsil eden otoriter yapının güç kazanması ile de İmparatorluk haline dönüşmüştür. Bu çalışmada kentin gelişimine katkı sağlayan tüm bu unsurlar göz önünde tutulmaya çalışılmıştır.

Morfolojisi kelimesi, Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre (Fr. Morphologie) “yapı bilimi ve biçim bilgisi” olarak tanımlanmaktadır. Kent morfolojisi en genel tanımı ile tarihi dönemler boyunca kent ile direkt ya da dolaylı şekilde her türlü etki veya etkileşim içinde olan tüm olguların analiz edilmesi şeklinde tanımlanabilir. Kent; biçimlenişi, doğal bir şekilde mekânların bir araya gelmesi ile oluşan organik dokulu veya geometrik bir form oluşturacak şekilde tasarlanan görünümüyle, yapısal oluşumundaki temel belirleyici neden coğrafi, kültürel, sosyal, dini, ekonomik ve askeri ihtiyaçların belirleyiciliğinde fonksiyonel ve dinamik olan işlevsel yapısıdır. Bu koşullar altında şekillenen kenti oluşturan mekânlar zaman içinde sürekli gelişen, değişen kısaca evrimleşen bir organizma gibidir. Kentin geçirdiği süreçleri anlamak orada yaşayan insanları tanımak, gereksinimlerini, yaşam şekillerini, geçmişlerini, bugünlerini ve dinamik yapının ilerleyeceği hedefleri kurgulama çalışmaları doğrultusunda geleceklerini anlamakla eş değerdir.

Anadolu Kent Tarihi İçinde Çorum İli

İnsanlık tarihi içinde insanların ilk kez yerleşik düzene geçmesi yaklaşık M. Ö. 10.000 binli yıllarda Neolitik Dönemde ortaya çıktığı görülmektedir. Anadolu’da ilk yerleşimlerinden biri olan Konya’nın Çumra İlçesindeki Çatalhöyük yerleşiminde bulunan Doğu höyükte, MÖ. 7400 – 6200 yıllarına tarihlenen 18 neolitik yerleşim katmanına rastlanmıştır. Bu çağın insanları barınma, bir arada yaşama ve korunma amacına uygun olarak yaşam alanlarını şekillendirmiştir. Bu ilk yerleşimlerde, evler yan yana bitişik nizamda inşa edildiği, kütsel bir görünüme sahiptir. Evlerin girişi çatıda olan bir açıklıktan yapılmakta ve evler arasında koridor şeklinde bağlantılar ile ihtiyaç duyulduğunda evden eve giriş ve çıkış yapılabilir. Evlerin içinde seki, ocak gibi günlük yaşama katkı sağlayan düzenleme görülmektedir (Mellaart, 1961, s.50). Çatalhöyük yerleşimini gösteren kentin içindeki bir evin duvarına resmedilmiş, bir harita insanlık tarihi içindeki ilk kent haritası olma özelliğini taşımaktadır. Kerpiçten inşa edilmiş evin duvarına çizilmiş bu harita 3 metre uzunluğunda ve 90 santimetre eninde olup, Çatalhöyük

yerleşim planı ve arkasında bir volkanik dağ olan Hasan Dağı yer almaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Çatalhöyük yerleşimini gösteren duvar resmi çizimi (<https://urbansketchers.org/>)

Kalkolitik Dönemin (M. Ö. 6000-3000) Anadolu’da ki önemli merkezlerinden biriside Burdur İlindeki Hacılar Höyüğü ’dür. Buradaki yerleşim alanı etrafı yüksek, kalın kerpiç duvarlar ile çevrelendiği ve duvar cephelerinde yer alan kapıların ile giriş-çıkışı denetlediği sınırları belirginleşmiş bir yapılaşma karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu’da Tunç Çağı (M. Ö. 3000-700) başlarında ise kent yerleşimi, etrafı surlar ile çevrili feodal yapıdaki şehir krallığı şeklinde yönetilen kale kentler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Çağın ortalarına doğru ise kent kavramında gerek idari gerekse de fiziki olarak büyük bir değişim ve oluşum söz konusudur. Kentlerin bir araya gelmesi oluşturulan bir idari yönetim şekli ile merkezi bir gücün egemen olduğu devlet anlayışını karşımıza çıkmaktadır.

Eski Tunç Döneminin erken safhasında Orta Anadolu Bölgesi’nde yer alan önemli yerleşimlerden birisi de Anadolu’nun yerel kavimlerinden olan Hattilerin yaşadığı ve onların adına izafeten tarihi kaynaklarda Hatti ülkesi olarak tanımlanan coğrafyadır. Bu alan içinde yer alan en önemli yerleşme Alacahöyük’tür. Kentin isminin “Arinna” olduğu düşünülmektedir. Burada uzun yıllardır devam eden kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkartılan mezarlarda altın, gümüş ve bronzdan yapılmış ölü hediyesi olarak ölen kişinin yanına konulmuş çok sayıda maden eser bulunulmuştur. Alacahöyük’e yakın bir diğer tarihi yerleşim alanı ise eski adı ile Boğazköy, yeni adı ile Boğazkale ilçesinde bulunmaktadır. Burada yer alan ünlü tarihi kent, Çorum ili merkez ilçeye 82 km uzaklıkta bulunan, Hattuşas’tır. Bu kentin ilk ismi bilinmemektedir. Ancak Orta Tunç Dönemi’nde Kuşşara Kralı Pithana’nın oğlu Anitta’nın kenti ele geçirip yakıp, yıktığı ve tekrar kentin kurulmasını önlemek için lanetlemesine rağmen ardılı olan Labarna’nın kenti tekrar kurduğu tarihi kaynaklarda yazmaktadır. Kral, kente Hitit dilinde gümüş anlamına gelen Hattuşas ismini kente vererek onu devletin yeni başkenti olarak ilan etmiştir. Şehrin ismine izafeten Kral Labarna’nın da ismini Hattuşili olarak değiştirdiği bilinmektedir. Bu döneme ait yazılı kaynaklarda

Çorum İlinin bulunduğu bu bölge Hatti Ülkesi olarak tanımlanmaktadır. Hititler, bu bölgede yaşayan Hattiler ve diğer şehir krallıkları üzerinde hâkimiyet kurmayı başararak Anadolu'nun ilk devleti olmuştur. Hitit Devleti, Tunç Çağı'nın sonuna doğru yeni toprakların ele geçirilmesi ile sınırları genişlemiş ve bir İmparatorluk haline dönüşmüştür. Hattuşas, zamanın gereklilikleri doğrultusunda bu çağda yaygın olan, bulunduğu ovaya hâkim bir yükseltide ve etrafı surlarla çevrili bir kale kent görünümündedir (Şekil 2).

Hattuşas kenti içinde tapınak olarak tanımlanan taş temelleri günümüze ulaşmış birçok mimari kalıntı kazılar sonucu açığa çıkarılmıştır. Kentin, 2 km kuzeydoğusunda yer alan bir açık hava mabedi bulunmaktadır. Burada yer alan büyük kaya blokları yüzeyine işlenmiş rölyeflerde Hititlerin dinsel inanışlarını gösteren büyük panteonu içinde yer alan tanrılar tasvir edilmektedir.²

Şekil 2. Hattuşas ören yeri³ fotoğrafı (3 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr> adresinden erişildi)

Demir Çağı'nda kuzeyden gelen göçler nedeniyle M. Ö. 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu'nun yıkıldığı kabul edilir. Hititler, Orta

² Alman ve Hititçe dilleri arasında ortak kelimelerin fazla oluşu nedeniyle Almanya Devleti burada yapılan kazılara önem vermektedir. Burada 1906 yılında Osmanlı Döneminde Almanlar tarafından başlatılan kazılar, 1911-1917 yılları haricinde, 112 yıldır Almanlar tarafından yapılmaya devam etmektedir. Boğazkale kazıları hakkında bkz. <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/deutschland-und-die-tuerkei/03-deutschland-und-die-tuerkei/kultur/hattuscha-1797598>

³ Şehrin surları kerpiçten inşa edildiği için günümüze ulaşamamıştır. Boğazkale Kazı başkanlığı deneysel arkeoloji kapsamında bir rekonstrüksiyon planı hazırlayıp, o dönemki mimarisine uygun olarak surları bir bölümünü tekrar inşa etmiştir. Güncel görünümü için bkz. https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CORUM_HATTUSA_ORENYERI/

Anadolu'dan güneye doğru inmişler ve özellikle Kilikya Bölgesinde M.Ö. 700 yıllarına kadar şehir beylikleri olarak hüküm sürmüşlerdir.

Çorum ilinin bulunduğu Orta Anadolu'da Hititler sonrasında yaşamış başka uygarlıkların varlığını ortaya çıkaracak arkeolojik kazılar henüz yapılmamış olması nedeniyle bu dönemlere ait Çorum ili ve çevresi hakkında somut fazla bilgi mevcut değildir. Ancak Çorum ilini de kapsayan Orta Anadolu Bölgesi coğrafyasında Frigler, Helen, Galat, Pers ve Roma dönemlerine ait birçok bilgi kaynaklarda geçmektedir (Strabon XII. 3.40; Kaya, 1996, s.143- 144, 155- 156; Özşait, 2000, s. 381- 383). Bu dönemlerde de Anadolu toprakları, yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle, doğu ve batı arasında kalan coğrafi konumu nedeniyle sürekli savaşların olduğu ve yönetimlerin el değiştirdiği süreçler içinde kendini bulmuştur.

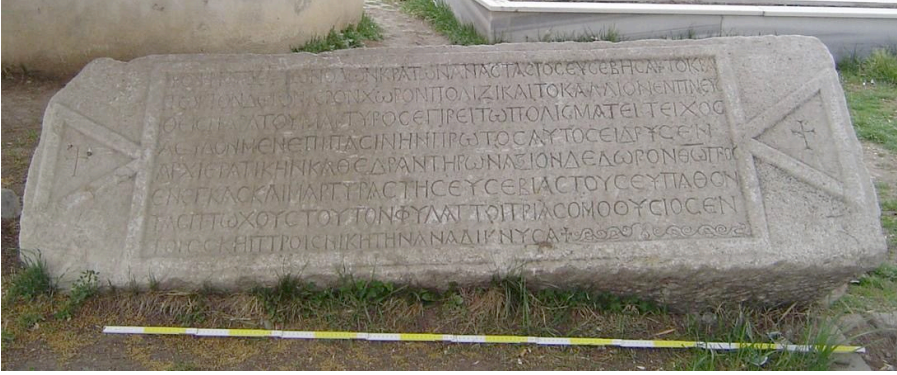
M. Ö. 67 yılında Romalılar, tüm Anadolu'yu ele geçirmiş ve Anadolu, Roma'nın Küçük Asya eyaleti olmuştur. Roma Senatosu M.Ö. 27 yılında Octavianus'a "Augustus" ünvanı vermesiyle Roma devletinin cumhuriyet olan siyasi rejimi değişmiş ve İmparatorluk dönemi başlamıştır. Augustus, Roma topraklarına bağlı eyaletleri Senato ve İmparatorluk eyaletleri olmak üzere ikiye ayırmıştır. M.Ö. 25 yılında Augustus Anadolu'da ortasında kendisine bağlı Galatya eyaletini kurmuştur. Antakya, Yalvaç'ta ele geçen bir kitabede Galatya eyaletinin kuzeyde Paflagonya güneyde Toroslara kadar uzanan bölgeyi kapsadığı yazılıdır. Çorum, Yozgat, Ankara gibi şehirler bu dönemde Galatya bölgesi sınırları içinde kalmaktadır. (Özşait, 2000, s. 381-383; Kaya, 1996, s. 143- 144).

M.S. 2. yüzyılın ortalarına kadar Anadolu'daki eyalet sınırları sabit kalmıştır. Diokletianus'un (M.S. 284- 305) hükümdarlığı sırasında eyaletlerin yeniden düzenlemesi yapılmış ancak bu döneme ait bilgilerin yetersiz olması nedeniyle eyalet sınırları hakkındaki gelişmeler tam bilinmemektedir (Mitchell 1993, s. 158,159; Ostrogorsky, 1990, s. 31- 32).

M.S. 4. yüzyıldan itibaren eyaletlerin isimleri kesin olarak saptanabilmekte ve M.S. 6. yüzyılın ilk yarısına kadar eyaletlerin isimlerinin değişmediği İznik Konsil'i (325) Piskoposluk kayıtları, Kadıköy Konsil'i (451) Piskoposluk kayıtları, Hieroclos Listesi (525) ve Justinianus Kanunları (535) gibi listelerin yardımı ile anlaşılmaktadır (Jones, 1937, s. 526, tablo 22).

M.S. 325 yılında İznik Konsili kayıtlarında Karadeniz Bölgesinin ortasında kendisine bağlı sekiz kenti bulunan Hellenopontus adında yeni bir eyaletinin isminin ilk kez geçtiği görülmektedir. Eyalete bağlı şehirler; Amaseia, Ibora, Zela, Leontopolis, Andrapa, Amisis, Sinope ve Euchaita kentleridir. M.S. 3. yüzyılda adı Pontus olarak bilinen bu eyaletin adı, 4. yüzyılda İmparator Konstantine'nin annesinin adının ilave edilmesi ile Hellenopontus'a dönüşmüş olmalıdır (Ramsay, 1960, s. 354, dn. 2).

Günümüzde Çorum ili sınırları içinde yer alan Euchaita kenti (Ramsay,1960:354, dn. 2; Vryonis, 1971, 21, 32- 36, Keskin, 2015, s. 12), adının kökeni hakkında kesin bir kayıt bulunmamakla birlikte kentin bağlı olduğu Aziz Theodoros kültü nedeniyle 5. yüzyılda itibaren giderek önem kazanan dinsel bir merkez haline geldiği anlaşılmaktadır (Keskin, 2009, s. 119).⁴

Şekil 3. Mecitözü ilçesi, Kaymakamlık bahçesi, kitabeli levha görünümü (E. Keskin arşivi, 2010)

1963 yılında Mango ve Sevcenko, Çorum ili, Mecitözü ilçesi, Atatürk ilkokulu bahçesinde gördükleri bir taşın üzerinde yazan kitabeden yola çıkarak İmparator Anastasius I (M.S. 491- 518) döneminde bir piskoposluk merkezi olan Euchaita kentinin surlarının yaptırıldığını belirtmektedir (1970, 380, 383) . Bu kitabeli taş eser, halen Mecitözü ilçesi kaymakamlık bahçesi önünde durmaktadır. Dikdörtgen formdaki taş eser üzerinde kabartma olarak yapılmış tabula ansata çerçeve içerisinde sekiz satırlık, kazıma olarak yazılmış Yunanca, kitabesi bulunmaktadır. Çok iyi korunmuş durumdaki eserin kitabesinde harf yüksekliği 4.5cm, satır aralarındaki boşluk 2.5cm'dir. Kitabenin sonunda bir vazodan çıkma asma sarmaşığında oluşan süsleme

⁴ Şehrin adının epistemolojik anlamı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Doublet, 1889, s. 294'de Euchaita kelimesinin, Hellen dilinde “Bol saçlı, bol tüylü, bol yapraklı” anlamına gelen “Augaida/Augaina” kelimesinin bir uyarlaması olduğunu belirtmektedir. Umar, 1990, s. 137'de Euchaita kelimesinin öz biçiminin, büyük bir olasılıkla Hellen dilinde ki Eu- ön takısının tam karşılığı olan “iyi, güzel, kutlu, kutsal” ve Latince yazılımı Auga, “Kutsal Yer” anlamına gelen kelimeler ile bağı bulunduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda ‘Auge’ kelimesinin Anadolu’da karşılaşılan bazı tarihsel yer adlarında ve Yunanistan’da, Helenler öncesi Luwi/Pelasgos kültürü dönemleri ile bağlantılı bazı destansı kişi adlarında kullanıldığı görülmektedir. Luwi dili takısı ‘awaka’ ve Latince Auga kelimesinin “Kutsal Yer” anlamına gelen benzeşimine dikkat çekiyor. Çorum Valiliği tarafından yayınlanan il yılığında, 1973, s. 183’de kaynak gösterilmeden, Euchaita adının Galat egemenliği döneminden kalma olduğu ve bu adı taşıyan bir Galat prensesinin adını yaşatması için konulduğu belirtilmiştir. Roma İmparatoru Ağustus tarafından M.Ö. 25 yılında Anadolu’nun ortasında kendisine bağlı Galatya eyaletini kurduğu biliniyor. Ancak tarihi kaynaklarda bu isimde bir Galat Prensesi adı geçmemektedir. Bkz. Umar. 1990, s.259.

vardır. Ansatanın iki yan kenarının ortasında dikdörtgen çerçeveye bitişik olan üçgen formdaki kulpların içerisinde kazıma olarak yapılmış Latin haçları görülmektedir (Şekil 3).

Kent, V. yüzyıldan itibaren Aziz Theodoros kültünün önemli bir ziyaretgâh yeri olmasının yanı sıra seçkin din adamları için de bir sürgün yeri olarak hizmet etmekteydi (Foss, 1991, s. 737). Bir Hun kabilesi olan Sabiriler, 515 yılında Kapadokya, Galatya ve Pontus'u istila ederek Euchaita yakınlarına kadar gelmiş ancak birden ilerlemekten vazgeçerek geri dönmeleri Aziz Theodoros'un bir mucizesi olarak kabul edilmiştir. Bunun üzerine İmparator Anastosios I. Dicorus (M.S. 491- 518) Euchaita'ya kent statüsü vermiş ve surlarını inşa ettirmiştir (Mango, Sevckenko, 1970, s. 383). Kent, 6. yüzyılda Amasya Metropolitliğine bağlı bir piskoposlukken, Aziz Theodoros kültünün etkisiyle ünü giderek artmış ve 7. yüzyılda bağımsız bir başpiskoposluk olduğu bilgisi "Notitiae Episcopatum"da geçmektedir (Ramsay, 1960, s. 380). M.S. 615 yılında Sasaniler tarafından Anadolu'ya yeni akınlar başlatılmış ve bu saldırılar sırasında Euchaita şehri işgal edilip yakılmıştır (Ostrogorsky, 1990, s. 88; Foss, 1991, s. 737). 7. Yüzyılda doğudan gelen saldırıların artması üzerine İmparator Heraclius (h. 610-641) döneminde Anadolu "thema" denilen eyaletlere ayrılır ve bu eyaletlerde askeri birlikler konuşlandırılır. Euchaita kenti, bu dönemde Kilikya geçidinden Karadeniz üzerindeki Amisus'a kadar tüm Kapadokya'yı içine alan, Armenia themasına bağlıdır. Suriye ve Mezopotamya'yı işgal ettikten sonra Araplar, Anadolu'ya girerek 663/4 kışı boyunca Euchaita kentini işgal etmiştir (Trompley, 1985, s. 67, 69).

Euchaita'nın, M.S. 680/81 yılında yapılan 3. İstanbul Konsili'ne katıldığı kayıtlarından anlaşılmaktadır (Ramsay, 1960, s. 358). Şehrin isminin yer aldığı bir diğer konsil kayıdı, M.S. 787 yılında yapılan 2. İznik Konsili'dir (Jones, 1937, 526). Ayrıca, şehrin adının 8. yüzyıldan itibaren kilise kayıtlarında da yer aldığı görülmektedir. Armenia (Ermenistan) Strategosu (vali) Leon'un, themanın hazinesi ile Euchaitia'da olduğu bilinmektedir. M.S. 810 yılında Araplar, Vali'ye pusu kurarak temanın hazinesini ele geçirmiştir (Boor, 1963, s. 17- 20). Kentin İmparator VI. Leo (M.S. 886- 912) döneminde metropolit olduğunu ileri sürmektedir (Ramsay 1960: 21). Vryonis ise şehrin 11. yüzyılda metropolit olduğunu ve 45 metropolit arasında yer aldığını belirtmektedir (Vryonis 1971: 34). Cemil Bey nahiyesinde bulunan seramik parçaları ve sikkeler ve Yeşilyayla köyünün güneyinde doğal kayalar üzerine yazılmış yazıtlar 11. yüzyılda kentin hala mevcut olduğunu bize göstermektedir.

1075 yılında Danişmentlilerin kuşatmasının ardından kentte meydana gelen deprem ve arkasından gelen sel felaketiyle kenti yok ettiği

söylenmektedir.⁵ (Arıncı, 1941, s. 900- 901; Yınanç, 1944, s. 468; Bakırer, 1985, s. 58). Kent, Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyeti altına girdikten sonra buraya göç eden Türkmen Boylarından Çorumlu oymağının bölgeye yerleştirilmesini müteakip şehrin adı resmi yazışmalarda H. 1000 yılına kadar Çorumlu olarak geçmekte olup, daha sonra Çorum şekline dönüşmüş olmalıdır.⁶

Çorum ilinden geçen Roma ve Doğu Roma Dönemi Yolları

Coğrafi konumundan dolayı Anadolu, tarih boyunca önem kazanmıştır. Doğu ve Batı dünyası arasındaki yolların geçit yerini oluşturan Anadolu’da yaşam, genelde yol şebekesi üzerindeki şehirler ve bu şehirlerin ulaştığı limanlarda yoğunlaşmıştır. M. Ö. 67 yılında Roma Devleti tüm Anadolu’yu hâkimiyeti altına alındıktan sonra imar faaliyetlerinin büyük ivme kazandığı görülmektedir. Roma Devleti asker bir devlet olduğu için, savaşlarda askerlerin hızlı ve güvenli bir şekilde ilerlemeleri için yol yapım çalışmalarına önem vermiş ve Küçük Asya olarak tanımladığı Anadolu’da kentleri birbirine bağlayan bir yol şebekesi sistemi geliştirilmiştir. Bu yollar bir ağ gibi tüm Anadolu kentlerini birbirine bağlamıştır. Kentler arasında mesafeleri göstermek için yollar üzerinde miltaşları denen üzerinde Latince yazılı mesafeleri gösteren sütunlar dikilmiştir (French, 1980, 1981, 1984 a, b, 1988, 1990). Yollara yakın olan kentlerin önemini artarken, yollardan uzakta kalan kentlerin ise önemi azalmıştır.

Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu’da esas olarak doğu-batı, kuzey-güney eksenlerinde yer alan ana yolların kullanımı Bizans döneminde de devam etmiştir (Ramsay, 1960, s. 55- 65; Macpherson, 1970, s. 111- 120). İstanbul’un başkent olması, önceden var olan bu yollara bazı yeni yollar ve ara bağlantılar eklenmiştir (Ramsay, 1960, s. 77). Ticari, askeri ve hac nedeniyle kullanılan önemli ana yollardan birisi de Euchaita’nın bulunduğu yerin yakınından geçmektedir. Roma döneminde kuzey sahilinde Amisos’dan (Samsun) başlayarak güneye Caesarea’ya (Kayseri) doğru uzanan ve buradan da Güney sahiline inen “Kuzey yolu” veya “Ticaret yolu”, Euchaita ve Alaca’dan geçmektedir.

David French, Anadolu’da, Roma dönemi mil taşları üzerine yapmış olduğu çalışmada Çorum’un ilçe ve köylerinde birçok mil taşı tespit etmiştir (French, 1988, s. 123- 135) . Bu taşlar şu yerleşimlerde ele geçmiştir: Abdalata, Alaca, Boğazkaya, Cevheri, Çeşmeören, Çomar, Demirşeyh, Deniz,

⁵ Arıncı, 1941, s. 900-901, Bakırer, 1985, dn. 78, kale surlarının bir bölümünü 1940’lı yıllarda günümüzdeki Çorum kent merkezi içinde olduğunu söylemiştir. Bunun haricinde saray, mabet ve surların dışında bir Rum mezarlığı bulunduğu söz etmektedir. Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Danişmentliler Dönemine ait iç kalenin duvarında devşirme olarak kullanılmış Roma, Doğu Roma Dönemi taşları hala görülebilmektedir.

⁶ Çorum şehir ismi hakkında Danişmendname, Evliya Çelebi ve bazı kaynaklarda değişik hikâyeler bulunmaktadır. Bkz. Bakırer, 1985, s.58-59.

Elvançelesi, Ertuğrul, Eskişehir, Figani, Güngörmez, Hacılarhanı, Hamdi, Karakeçili, Kaymaz, Köseyyü, Mecitözü, Ovakarapınar, Sapa, Seyfe, Sungurlu, Yazır, Yekbaş. French, Çorum ili üzerinde geçen dört ana yol saptamıştır (French, 1984, s. 123- 125). Bunlar;

1) Amaseia (Amasya) ve Tavium (Büyük Nefesköy, Yozgat) arasındaki yol; Karadağ boyunca Çorum ovası ve Alaca vadisi arasında kalan yol. Bu durumda bugünkü Sungurlu ilçesi de Tavium'un sınırları içerisinde yer almaktadır.

2) Sungurlu yakınlarında bir noktada Ankara-Tavium yolundan ayrılan bir yol Delice nehrini kestikten sonra Çorum ovasından, Euchaita (Avkat Köy/ Beyözü köyü) ve Mecitözü ilçesinden geçerek Amasya iline ulaşır.

3) Ankara'dan gelen yol Tavium üzerinden ve Alaca'dan geçerek ve Zela'dan (Zile, Tokat) doğru devam etmektedir.

4) Çankırı'dan gelen bir yol ise İskilip ilçesi ve Dodurga köyü (Osmancık İlçesi) yakınlarından geçerek Neoclaudiopolis (Vezirköprü) üzerinden Samsun'a ulaşmaktadır. İskilip'te bulunan LXXX numaralı yol taşı bu yola ait olmalıdır.

K. Bittel, Elvan Çelebi köyü ve çevresindeki yolları incelemiş, hatta Nerva ile Traianus devirlerine ait LVII sayılı yol taşını köyde bulmuştur (Bittel, 1942, s. 9).

Roma ve Bizans döneminde bu yollar savaş zamanlarında ordunun hızlı hareket etmesi için askeri amaçlı kullanılırken, barış zamanlarında ise halkın çeşitli ihtiyaçları doğrultusunda kullanmasına izin verilmiştir. M. S. 4. yüzyılda İmparator I. Konstantinus (M. S. 306-337) Döneminde Hristiyanlık dininin Roma'nın resmi dinleri arasında kabul edilmesinden sonra batı ve kuzeydeki imparatorluk topraklarında yaşayan çok sayıda Hristiyan dindar kutsal yerler ziyaret için Anadolu'ya akın etmiştir. Bu yerlerden birisi Euchaita kentidir. Kent, 4. yüzyıldan itibaren Aziz Theodoros kültü nedeniyle önemli bir hac merkezi olmuştur. Bir asker olan Theodoros Tiro, İmparator Maximanus Dönemi'nde (286-305) Hristiyan olduğu için şehit edilmiştir. Aziz öldükten kısa bir süre sonra Aziz'in rölikleri, Eusebia adındaki bir kadın tarafından buraya getirilmiş ve anısına bir martiryum inşa edilmiştir. (Keskin, 2018, s. 892). Kaynaklarda varlığını öğrendiğimiz bu Kilise, günümüze ulaşamamıştır. Euchaita Kenti'nden, Erken Hristiyanlık Dönemi'nden, günümüze ulaşmış tek yapı Figani Köyü Beke Kaplıcası olarak tanınan yerde bulunan hamam kalıntılarıdır. Hamama ait bir havuz bölümü olduğu anlaşılan, dikdörtgen planlı mekânın üzeri hac tonoz ile örtülüdür. Yapının örtü sisteminin ayakta kalabilmesi ve günümüze ulaşabilmesi mimarlık tarihimize bakımından önemlidir. Ayrıca hamamın içindeki sütunların üzerindeki hac monogramlı başlıkların mevcudiyeti, hamamın dinsel açıdan önemli bir yapı

olduğunun işaretidir (Resim 4) (Keskin, 2015, s. 22-24, 60-61.). Şehrin ilçelerinde devşirme olarak kullanılmış eserlerin yanı sıra buralarda atıl halde duran taş eserlerden bazıları Çorum Müzesine getirilmiş olup, bahçesinde sergilenmektedir. Özellikle bir piskopos koltuğu ve İsa'nın Edessa (Urfa) Kralına yazdığı büyük taş bloğu dikkat çekicidir (Şekil 4, 5) (Keskin, 2015, s. 88-89, 224).

Aziz Lazarus (öl. 1054) Kudüs'e yaptığı hac ziyaretinden dönerken Anadolu'da kutsal mekânlara da uğramış ve bu arada Caesarea'dan (Kayseri) sonra Euchaita'ya gelmiştir. 1059 yılında ise Gregoryen rahip Aziz George Hagiarite Antioch üzerinden (Antakya), Caesarea'ya (Kayseri) gelmiş ve oradan Euchaita üzerinden Amisos'a (Samsun) geçmiştir (Vryonis, 1971, 33-34, dn. 165).

Roma döneminde yapılan bu yolların kullanımı Bizans döneminde de devam etmiş, ihtiyaç duyulduğunda bu yollara yeni eklemeler yapılmıştır.

Şekil 4 ve 5. Çorum Müzesi Bahçesinde sergilenen taş eserler (Esra Keskin Arşivi, 2007)

Sonuç

Kent morfolojisi bağlamında Çorum ilinin gelişimi başlıklı bu çalışmada kentin topografyası, kentin çevresi ile bütünselliğine de dikkat edilerek etkileşim, değişim ve dönüşüm olguları tarihsel kronoloji boyutuyla ele alınmıştır. Böylece tarihsel süreç içinde fiziki ve dinamik yapısının hangi yönde geliştiğine dair bir sonuç çıkarılmaya çalışılmıştır. Anadolu kent mimarisinde Erken Tunç Çağında M.Ö. 3000 yıllardan itibaren Anadolu'da belirgin ve yaygın bir özellik olarak Kale şehir kavramı Çorum ilinde

Alacahöyük ve Boğazkale ilçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'nun şehir beyliklerini birleştirerek ilk merkezi devleti kuran Hititler tarih sahnesine Çorum ili toprakları üzerinde çıkmaktadır. M. Ö. 2000 yıllarda İmparatorluk haline dönüşen Hititlerin çağın ilerisinde olan bir toplum olduğu tarihi kaynaklardan da anlaşılmaktadır.

Orta Çağ boyunca dış tehditlere karşı korunma ve savunma amaçlı olarak Kale şehirlerin kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Zamanın istikrar kazandığı dönemlerde ise halk kale şehirlerin dışına çıkarak yeni yerleşim yerleri kurmuş ve yaşamına devam etmiştir. Çorum kenti, bu dönemler boyunca merkezi konumunun farklı olduğu ve isimlendirilmelerinde değişkenlik arz ettiği bu oluşumda içinde bulundukları çağın etkilerinin bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. Şehrin gerek fiziki, gerek kültürel olarak yaşadığı çağa uygun bir şekilde sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde olması onu günümüze kadar getirmişti. Şehrin elverişli topografik yapısı sayesinde sahip olduğu yolları ile hem yakın çevresindeki kentler ile bağlantılar sağlamış ve hem de Doğu Roma Döneminde doğu-batı, kuzey-güney doğrultusunda ilerleyen yollar üzerinde bir ana arter olma özelliğine sahip olmuştur. Ayrıca bir güzergâh olarak sahip olduğu bu yollar ile geçirmiş olduğu tüm çağlar boyunca önemini devam ettirebilmiştir. M.S. 4. Yüzyıldan sonra Aziz Theodoros Kültü nedeniyle Hristiyan hacılar için önemli bir ziyaretgâh yeri olmuştur. Kent sahip olduğu bu kültürel değerler nedeniyle günümüzde de önemli bir destinasyondur.

Kaynakça

- Arıncı, R. (1941). Arzda ve Yurdumuza Zelzele Bölgesi. Çorumlu, sayı 4, s. 897- 903.
- Bakırer, Ö. (1985). Bizans Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum. Çorum Tarihi, 5. Hitit Festivali Komitesi, EFA Tasarım- Yapım, s. 53- 78.
- Bittel, K. (1942). Kleinasiatiscche Studien. Istanbuler Mitteilungen, 5, s. 8-10.
- Breasted, J. H. (1916). Ancient Times A History of The Early World. Boston.
- Boor, C. (1963). Theophanes Chronographia. Hildesheim.
- Doublet, G. (1889). Inscriptions de Paphlagonie. Bulletin de Correspondance Hellenique, XII, s. 294.
- Foss, C. (1991). Euchaita. The Oxford Dictionary of Byzantium, 2, s. 737.
- French, D. H. (1980). The Roman Road-system of Asia Minor. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 7(2), s. 699- 713.
- French, D. H. (1981). Roman Roads and Milestones of Asia Minor, I: The Pilgrim's Roads. British Institute of Archeology of Ankara Monograph No:30, BAR International Series 105, Oxford.
- French, D. H. (1984a). Roma Yolları ve Miltaşları. II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İzmir, s. 123- 129.
- French, D. H. (1984b). Classis Pontica. Epigraphica Anatolica, 4, 53- 60.
- French, D. H. (1988). Roman Roads and Milestones of Asia Minor, 2: An Interim Catalogue of Asia Minor. Part 1, British Institute of Archeology of Ankara Monograph No:9, BAR International Series 392(i), Ankara.
- French, D. H. (1990). Galatia Bölgesi Roma Yolları ve Mil Taşları. Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1990 Yıllığı, 6- 31.
- Jones, A.H. M. (1937). The Cities of the Eastern Roman Provinces. Oxford: The Clarendon Press.
- Kaya, M. A. (1996). Roma İmparatorluk Dönemi Galatia Eyaleti: Siyasal, Sosyal, Ekonomik Yapı (M.Ö.2 5- M.S. 284). Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Keskin, E. (2009). Roma ve Bizans Dönemi. Coğrafyası, Tarihi, Kültürü ve Edebiyatıyla Çorum (Yavuz Bayram, Ed). İçinde)s. 118- 127). Çorum Valiliği.

Keskin, E. (2015). Kutsal Kent Euchaita ve Bizans Dönemi Taş Eserleri. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi.

Keskin, E. (2018). Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'dan Kudüs'e Uzanan İnanç Yolculuğu. Turkish Studies 13 (18), s. 883-900.

Macpherson, I. W. (1954). Roman Roads and Milestones of Galatia. Anatolian Studies, 4, s.111-120.

Mango, C ve Sevckenko I. (1970). Three Inscriptions of The Reigns of Anastasius I and Constantine V. Byzantinische Zeitschrift, 65, s. 379- 393.

Mellaart, J. (1961). Çatalhöyük Excavations, 1961. Türk Arkeoloji Dergisi, 17, 49-52.

Mitchell, S. (1993). Anatolia land, men and Gods in Asia Minor I. The Celts in Anatolia and impact of Roman Rule. Oxford.

Ostrogorsky, G. (1990). Bizans Devleti Tarihi (F. Işıltan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özsait, M. (2000). Anadolu'da Roma Egemenliği. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, 2, s. 380.

Özdeş, G. (1997). “Kent” Maddesi. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 2, 983-984.

Ramsay, W. M. (1960). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (M. Pektaş, Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Strabon (2000), Antik Anadolu Coğrafyası (Adnan Pekman, Çev). İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Trombley, F. R. (1985). The Decline of the Seventh-Century Town: The Exception of Euchaita. Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos. (Speros Vryonis, Ed) içinde (s. 65-90), Malibu.

Umar, B. (1990). Türkiye'deki Tarihsel Adlar. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayını.

Vryonis, S. (1971). Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. London.

Yınanç, M. H. (1944). Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I. İstanbul: Burhanettin Basımevi.

İnternet Kaynakları

Güncel Türkçe Sözlük. TDK, 02 Mayıs 2025 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

Hattuşaş Ören Yeri Fotoğrafı. 03 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr> adresinden erişildi.

Çatalhöyük Duvar Resmi Çizimi. 02 Mayıs 2025 tarihinde <https://urbansketchers.org/> adresinden erişildi.

Hattuşaş Ören Yeri Sanal Müze. 03 Mayıs 2025 tarihinde, https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CORUM_HATTUSA_ORENYERI/ adresinden erişildi.

Boğazkale Kazısı Tarihçesi. 03 Mayıs 2025 tarihinde <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/deutschland-und-die-tuerkei/03-deutschland-und-die-tuerkei/kultur/hattuscha-1797598> adresinden erişildi.

Çorum Sancağı'nda Konargöçerler

Üçler Bulduk*

Giriş

Kızılırmak ile Yeşilirmak vadilerinde 11. Yüzyılın ortalarından sonra Türk gazilerinin akınları başlamıştı. Malazgirt öncesi yapılan bu akınlar yerli halkı etkilemiş, yerlerini terk ederek daha güvenli surlarla çevrili şehirlere gitmeleriyle neticelenmişti. Danişmendnâme'deki yarı tarihi efsanevî bilgilere bakılırsa sultan Alparslan'ın ümerasından Emir Danişmend Ahmed Gazi Malazgirt Savaşı'nın hemen ardından Sivas, Kayseri ve Malatya'yı sonrasında Tokat ve Zile'yi, 1073'ten sonra da Niksar, Amasya, Çorum, Çankırı ve İskilip'i alıp Elbistan'a kadar ilerlemişti. Diğer bir anlatıda ise Danişmend Ahmet Gazi'nin Çorum'un fethini Çavlı Bey'e bıraktığı ancak onun başarısız olması üzerine kendisinin Çorum kalesini ele geçirdiği ve Çorum'un Bizans valisi Nestor'u alarak Osmancık tarafına geçip Çorum yöresine Alayuntlu aşiretini yerleştirdiği belirtilir¹. Ancak adı geçen ve daha sonra Rum vilayeti olarak adlandırılacak bu bölgelerin gerçek fatihi Artuk Bey'dir. Artuk Bey'in Melikşah'ın emriyle Anadolu'dan ayrılması üzerine ortaya çıkan boşluğu Kutalmış oğlu Süleyman ve Danişmend Gazi dolduracaktır.

Harezmi bir Türkmen olarak bilinen Danişmend Gazi, Kutalmış'ın kayınbiraderi ve Süleyman Şah'ın dayısı idi. Onlar, Melikşah'ın emrinde olarak değil, isyanlara katılmaları sebebiyle sultan tarafından sürgün

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, bulduk@ankara.edu.tr .

¹ Ömer Bakırer, "Bizans Danişmend Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", Çorum Tarihi 1990, s. 58-59

edilmişlerdi. Bunun sonucunda da kendi devletlerini kurmuşlardı². Dolayısıyla savaşçı Türkmen beylerine dayanan Danişmendliler sultan II. Kılıçarslan'a kadar bölgenin tek hâkimi olmuşlar, 1178 yılında Anadolu Selçuklularının hâkimiyeti altına girdikleri zamanda ise bu bölgeler Danişmendiye vilayeti olarak anılmıştır. Danişmendiye sahasındaki Sivas, Kayseri, Tokat, Amasya gibi güçlü ve kadim şehirlerde ve bazı kalelerde Danişmendlilere mensup beyler melik ünvanıyla hüküm sürerken Selçuklu hanedanından şehzadeler de bölgeye yerleşme imkânı bulmuştur³. Ancak Çorum'dan kuzeydeki Kastamonu ve Sinop'a, batıda Bolu'ya kadar olan bölgelerde şehir hayatından ziyade kır hayatı öne geçtiğinden ve coğrafyanın da uygun olmasından dolayı göçer gruplar ve onların beyleri müstakil bir hayat sürmüşler hatta feodal yapılar oluşturmuşlardır. Bu bakımdan Çorumlu Sancağı da S. Faroqi'nin de belirttiği gibi, Türkmenlerin, göçerlerin ağırlıklı olduğu bir bölgedir ve Çorum'un büyümesinde önemli katkıları olmuştur⁴. Çorum Sancağı'nda özellikle dikkati çeken *divan*, *cemaat*, *bölük*, *yüz* ve *öz* gibi konargöçerliğin izlerini taşıyan idari ve içtimai kavramlar da geçmişteki göçer yapılanmanın hala güçlü bir şekilde korunduğunun bir işaretidir. Örneğin "divan" sözü Çorum'un yanı sıra Ordu, Çankırı, Bolu gibi Karadeniz'in özellikle iç ve orta kesimlerinde kullanılmaktadır. Divan tabiri günümüz coğrafyacılarına göre "köy öncesi bir iskân şekli" olarak açıklanmaktadır⁵. Oysaki Evliya Çelebi seyahatnamesinde divan sözünün menşei ve anlamına yönelik çok önemli bir açıklama yer almaktadır; "*Etrâkın divan tabir ettikleri, Selçukilerden Sultan Alaaddin asrında Bolu Beği iken bu dağları feth ettikçe, aman vermek için divan edip, kös çaldırdığı yerlerdir ki hala divan lafzı ile tabir olunur*"⁶.

² Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1996, (4.baskı), s. 56, 115

³ Ö. Bakırer, age., s. 60

⁴ Suraiya Faraqi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", Çorum Tarihi 1990, s. 83

⁵ Ali Tanoğlu Beşeri Nüfus ve Yerleşme, İstanbul 1966, s. 252-253

⁶ E. Çelebi, Seyahatname C.II, s. 175'den naklen Ü. Bulduk, Çorum Sancağı I, s. 139

Evliya Çelebi “Etrâk” yani Türkler tarafından kullanılan divan tabirinin bir hâkimiyet alameti olarak tanımlanmasına işaret etmektedir. Bir bölge ele geçirildiğinde ahalinin meselelerini ve kendi idari tasarruflarını düzene koymak için divan teşkil edilmesi bilinen bir durumdur. Hâkimiyet alameti olarak da kös vurulur veya nevbet çalınır. Muhtemelen Evliya Çelebi, Köroğlu’na nispetle Bolu Beyi’ni öne çıkarmıştır. Ancak Sultan Alaaddin zamanında, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Oğuz-Türkmen gruplarının ve Kıpçak beylerinin Selçuklu hizmetine alınarak onlara geniş yetkilerle büyük iktalar bahşedildiği de gerçektir⁷. Sultan Alaaddin Keykubad zamanında ve özellikle onun ölümünden sonra 1243 Köseadağ savaşına giden süreçte Moğol-Tatar unsurların da Anadolu’da yurt tutmaya başladıkları görülmektedir. Çorum Sancağı’nda konargöçer cemaatlerin alt birimini oluşturan “bölük” tabirinin de divan gibi bu dönemin bir hatırası olduğu Şikari tarihinden anlaşılmaktadır. Şikari “*Keykubad zamanında Nogay Tatarı otuz bin er ile gelip Rum’a çıkmışlardı. Keykubad bunlara riayet edip asker edinmiş idi. Bunlar yedi bölük idi. Her bir bölüğüne bu diyarların yaylağın ve otlığın vermişlerdi. Bunlar şehre girmezler idi. Hemen etrafta olan yaylaklarda oturlar idi. Zira konar-göçer ulus idi. Her kim Rum’a şah olsa bunları asker edinir idi. Ol zamanda bunlardan yavuz asker yoğ idi.*”⁸ der.

Burada geçen Rum tabirinin daha sonra Anadolu yerine kullanılan genel bir tanımlama olmayıp eski Danişmendiye Vilayeti’ni karşıladığını dikkatten uzak tutmamak gerekir. Nitekim Giese’nin neşrettiği anonim Osmanlı kroniğinde Osmanoğullarının atası kastedilerek “*Süleyman Şah dahi memleketinden kopup Erzincan’a geldi. Erzincan’dan Rum vilayetine girdiler. Amasiyye tarafı kim Rumilerdir, ol taraftan çok gazalar ittiler*”⁹ diyerek Rum’dan kastın bu bölgeler olduğunu izah etmiştir.

⁷ Üçler Bulduk, “Yunus Emre Çağında Anadolu’nun Siyasal ve Sosyal Durumu”, DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı, 2021, s. 57-67.

⁸ Şikari’nin Karamanoğulları Tarihi, Konya 1946, s.118 (haz. Mesut Koman).

⁹ Anonim Tevârih-i Al-i Osman (F. Giese Neşri), (haz. N. Azamat), İstanbul 1992, s. 8.

1243 Köseadağ Savaşı Türkiye Selçukluları ve Anadolu’da bulunan Oğuz-Türkmen grupları için bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Selçuklular bu savaştan itibaren yıkılana kadar Cengizli Moğollarının hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Ayrıca savaşın gerçekleştiği Sivas coğrafyası ile çevresindeki Çorum, Tokat, Amasya, Yozgat ile Kırşehir, Ankara ve Kayseri civarında pek çok Moğol ve Tatar olarak adlandırılan, ancak içlerinde Uygur, Oğuz-Türkmen ve Kıpçak unsurların da bulunduğu konar-göçer boylar yurt tutmaya başlamışlardı¹⁰. Şikari’nin söylediği gibi Moğol-Tatar grupları askeri unsur olarak bölgede önemli bir rol oynuyorlardı. Sivas ve çevresinde hüküm süren Kadı Burhaneddin Ahmed de binlerce Moğol askeriyle birlikte Yıldırım Bayezid’in oğlu Ertuğrul’un yönettiği Osmanlı ordusunu Çorumlu Ovası’nda, Kırk Dilim savaşında ağır bir yenilgiye uğratmış, Amasya’dan Sivrihisar’a kadar uzanan bölgeleri onlara yağmalatmıştı (1393). Kadı Burhaneddin’in hizmetinde Akkoyunlu, Dulkadirli Türkmenlerinden unsurlar da bulunmaktaydı. Kadı, onları Moğollara karşı bir muvazene unsuru olarak görüyordu. Kadı Burhaneddin’in ölümünden sonra bölge Osmanlıların eline geçtiğinde bu kez Yıldırım Bayezid Türkmen ve Tatarları askeri unsur olarak kullanmaya başladı¹¹. 1398’den itibaren Sivas merkez olmak üzere Tokat ve Amasya’yı içine alan “Vilayet-i Rum” adıyla, Anadolu ve Rumeli Eyaletlerinden sonra, üçüncü bir eyalet oluşturmuştu. Daha sonra Anadolu’nun tamamı için söylenen Rum’dan ayırt etmek için buraya “Eyalet-i Rumiye-i Suğra (Küçük)” denildi¹². Çorum’un Eyalet-i Rûm’a kesin olarak dâhil edilmesi ancak Yörgüç Paşa’nın Amasya Valiliğine getirilmesi ile gerçekleşmiştir. Çorumlu Ovası’nda bulunan Kızılıkoca Oğulları isimli Türkmenler bölgeden çıkarılmış, ardından

¹⁰ Anadolu’daki Tatar- Moğol boylarının serencamını ayrıntılı bir şekilde ele alan Faruk Sümer’dir. Bkz. Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi I (1969), Ankara 1970, s. 1-157.

¹¹ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 127-129.

¹² T. Gökbilgin, “ 15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum” Vakıflar Dergisi Sayı VI, İstanbul 1995, s. 51-52. Ayrıca Bkz.: Ü. Bulduk, “Çorum Sancağı I: Çorum Sancağı’nın Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri”, OTAM Dergisi, Sayı 6, Ocak 1995, s. 129.

Osmancık yöresindeki Zeytun’da bulunan Kocakayası Hisarında hüküm süren Taşanoğlu Kasım Bey’in evladı Haydar Bey teslim alınmıştır¹³. Bu durum göstermektedir ki Çorum ve çevresinde hem Türkmenler hem de Moğol-Tatar unsurlar oldukça güçlüdür. 16. Yüzyılın sonuna kadar Osmanlı belgelerinde sancağın adının Çorumlu olarak kaydedilmesi de bölgeye ismini verenlerin konar-göçer kimliğine vurgu yapmaktadır. Kadı Burhaneddin Ahmed’in ölümünün ardından Rum Eyaleti içerisinde yurt edinen bu göçerlerden “Etrak-ı Büzürk/Ulu Türkler” veya “Ulu Yörük” adıyla müstakil bir idari ünite oluşturulmuştur¹⁴. Ulu Yörük teşekkülleri içerisinde Çorum, Budaközü, Karahisar-ı Temürlü, Bozok (Yozgat) ve Ankara’da Karakeçili aşiretlerinin varlığı dikkati çekmektedir¹⁵.

Timur’un 1402 Ankara Savaşı’nda Yıldırım Bayezid’i yenip Osmanlıların Fetret Dönemine girmeleri Danişmendli bölgesindeki konar-göçer yapıyı da oldukça etkiledi. Bölgedeki Tatarlar savaşta oynadıkları rol ve Timur’un Asya’da planladığı amaçlar doğrultusunda zorunlu bir göçe tabi tutulmuşlardı. İlhanlı çağından beri Anadolu topraklarında yaşadıkları için Kara Tatar¹⁶ olarak adlandırılan bu unsurlar birçok yönden Türkleşmiş olup diğer unsurlara göre daha müreffeh bir hayat yaşıyorlardı. Bu hayatı bırakmak istemeyen Tatarlar, Timur’un aldığı önlemler sayesinde Orta Asya bozkırlarına götürülmüşse de¹⁷ geri dönmek için her çabayı göstermişlerdi. Ancak Ankara Savaşı’ndaki olumsuz rolleri sebebiyle olsa gerek, Çelebi Mehmet tarafından Çorum Sancağı’nın İskilip kazasında bulunan Tatarların

¹³ Neşri Tarihi C.II, Ankara 1984 (hz. M. Altay Köymen), s. 89-93.

¹⁴ Ü. Bulduk,- D. Şahbaz, “Kösedağ Savaşından Sonra Anadolu’ya Gelen Moğol-Tatar Oymaklarının Ulu Yörük Teşekkülleri ve Çorum’daki İzleri”, 1243 Kösedağ Savaşı, (ed. Abdullah Kaya), Sivas 2018, s. 377-392.

¹⁵ D. Şahbaz, 16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk), TTK.Yay., Ankara 2020, s. 161-167.

¹⁶ Kara sıfatının Türk kültüründe eski, asıl, güçlü gibi anlamlara da geldiğini göz önünde bulundurursak, Kara Tatar isimlendirmesinin kadim Cengiz ve İlhanlı dönemine atfen verilmiş olabileceği güçlü bir ihtimaldir. Ancak Timurlu kaynaklarında onlara Kara Tatar denilmesi, F.Sümer’e göre Moğolların o zamanlar siyasi mevki ve itibarını yitirmiş olmaları ile ilgili olsa gerektir ki bu değerlendirme de yabana atılamaz; F. Sümer, Anadolu’da Moğollar, s.138

¹⁷ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 128- 131.

da Balkanlarda Filibe bölgesine zorunlu iskâna tabi tutulduğu kaynaklar tarafından belirtilmektedir.¹⁸ Göçe tabi tutulan Tatarların yurtlarına Dulkadirli Türkmenleri göçürülmüştü¹⁹. Buna rağmen tahrir defterlerindeki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere bu bölgelerdeki Moğol-Tatar nüfusun 16 yüzyılda dahi oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Ulu Yörük teşekküllerinin yanında özellikle Çorum Sancağı'nın Katar kazasında Tatar veya Tataran-ı Muğal adıyla bu unsurların önemli miktarda yer aldığı görülmektedir.

12. yüzyılda bir kez daha Bozkır halklarının karılması Moğol ve Tatar adlandırmasının birbirinin müradifi olarak kullanılmasını şaşırtıcı olmaktan çıkarmıştır. “Tatarân-ı Muğal” yani Moğol Tatarları olarak tahrir defterlerinde yapılan tanımlama da bu açıdan değerlendirilmelidir. Hatta Tatarân-ı Muğal tabirinin de geçtiği konar-göçer cemaatlerin kaydedildiği tahrir defterinin adı olan “Etrâk-ı Yörükân-ı Büzürg”, yani “Ulu Yörük Türkleri” isimlendirilmesi için de aynı değerlendirmeyi yapabiliriz. 16. Yüzyıldaki adlandırmasıyla “Ulu Yörük” teşekküllerinin idari sınırları içerisinde yukarıda da belirttiğimiz gibi merkezi Sivas’tan Sultanönü’ne (Eskişehir) kadar uzanan coğrafya yer almaktadır. Muhtemelen içerisinde farklı unsurların bulunduğu konar-göçer boylara İlhanlı hâkimiyetine atfen “Etrâk-ı Büzürg” (Ulu Türkler) denilmiştir. Burada Etrak kavramı birkaç anlamda kullanılmıştır. Mesela sosyal hayat açısından Anadolu’ya ilk gelen ve ilk yerleşenlere Türk/Etrak denilmiştir. Bir başka açıdan ise Türklük, siyasi bir amacı ve geçmişi olan veya siyasi meşruiyeti elinde bulunduranların sahiplendiği bir kavramdır. Buna Cengizogullarının önemli bir kısmını da dâhil edebiliriz²⁰.

¹⁸ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Hazırlayan Atsız, s. 95; Oruç Bey Tarihi, Hazırlayan Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s. 61.

¹⁹ Faruk Sümer, “Bozok Tarihine Dair Araştırmalar”, Cumhuriyetin 50. Yılı Anma Kitabı, Ankara 1974, s.311.

²⁰ Ü. Bulduk, “Sosyal Yaşayış, Konar- Göçerlik ve Etnisite”, Uyan Türkiyem, II. Yörük-Türkmen Büyük Kurultayı ve Bilim Şenliği Bildirileri, Ankara 2008, s. 216-223. Ayrıca bkz.: D. Şahbaz, 16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürg), TTK yay., Ankara 2020, s. 32-33.

Etrak veya Etrakiyye olarak tanımlananlar yukarıda belirttiğimiz gibi Rum Eyaleti veya onun parçası olan Çorumlu Sancağı'nda bölgeye çok önceden gelmiş ve yer tutmuş topluluklardı. Umumiyetle Oğuz boylarına mensup bu topluluklar erken dönemde yerleşmeye başlamış, Anadolu'nun Türkleşmesinde, toprakların şenlenmesinde önemli rol oynamışlardır. Nitekim 15.-16. yüzyıllara ait tahrir defterlerinde Çorum'da adını Oğuz boylarından alan pek çok köy adı yer almaktadır. Çorum'un en eski yerleşim merkezlerinden İskilip'te Ulu ve Dere Karkın, Bayat, Beğdili (2), Kayı, Kayıcık adlı köyler ve Halka Havlı²¹ (Alkaevli) Divanı dikkati çekmektedir²². Daha da dikkat çekici olan, ismi verilen bu Oğuz boylarının tamamı Boz Ok koluna mensup boylardır. Yine Çorum'un en eski kaza merkezlerinden biri olan Osmancık'ta Döğer, Çepni, Bayındır, Salur, Kınık Dodurga, Eymür karyeleri 24 Oğuz boyundan gelenler tarafından kurulmuş köylerdir. Döğer ve Dodurga dışındakiler Oğuzların Üç Ok kolundandır. Ayrıca Oğuz ve Alp Oğuz adlarıyla üç yerleşmenin bulunması da Oğuz geleneğinin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir²³. Çorumlu kazasında iki Bayat, Beğdili, Kınık, Bügdüz ve Alayundlu köylerine rastlanmaktadır²⁴. Konargöçer toplulukların daha fazla olduğu Karahisar-ı Demürlü ve Katar kazalarında ise Oğuz boy adı taşıyan yerleşmeler pek bulunmaz, Karakoyunlu, İnallu ve Etrak-Yörük ya da Tatar- Moğol cemaatleri büyük yekûn tutar. Bu da gösteriyor ki, boy asabiyetini muhafaza eden, Oğuz boy adını taşıyan gruplar Anadolu'nun Türkleşmesi safhasında gelmiş ve yerleşik hayata geçmiştir. Cemaat özelliği gösterenler yani göçebe veya konargöçer hususiyetlerini muhafaza edenler üst boy adlarından ziyade bulundukları yerin veya başlarındaki beylerin ismiyle anılmışlardır.

²¹ Daha önce tarafımızdan Halka Suyu olarak okunan bu divanın adının Halka Havlı (Alkaevli) olarak okunmasının daha doğru olacağını kabul ediyoruz. Bkz.: M. Akif Erdoğan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Çorum", TD 54, Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum, TKGM, Ankara 2014, s. 13.

²² TD 54, Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum, TKGM, Ankara 2014; Kaza-i İskilib, s. 368-542.

²³ TD 54, Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum; Kaza-i Osmancık, s. 199- 367.

²⁴ TD 54, Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum; Kaza-i Çorumlu, s. 54-198.

Çorum Livasına ait en erken tahrir 1456 yılına ait olup eksik ve düzensiz bir defterdir. Bu tahrirde 25 kadar konargöçer cemaat adına rastlanılmaktadır ki bunların bir kısmına 1530 ve 1576 tahrirlerinde de rastlanılır (bkz. Tablo I). Bu cemaatlar artık toprağa bağlanmaya, ekim dikim işleriyle uğraşmaya başlamışlardır. Örneğin 73 neferli Tataran Cemaati'nden 6 çift sahibi bulunmakta olup bu cemaat Beğdili ve Kızıl Evran köylerinde ziraat etmektedirler²⁵. Konargöçer cemaatlerin 15. Yüzyıl öncesinde de tarımsal faaliyetlerde bulundukları ve yükümlülüklerinin kanunnamelerle belirlendiği bilinmektedir. Katar kazasındaki 33 neferlik Ulu Otak cemaatine ait kayıt bu açıdan önemlidir; “*Cemaat-ı Ulu Otak, Kamış Ağlında ekerler. Tabi-i Ulu Köy. Malikane-i Burak Beğ veled-i İmirza Beğ. Bu köyde adet budur ki Muğallar gelip tevabiinde ekicek on müdde bir müd malikane virür. Ve divani buçukda ve üç kile yemlik virürler deyü eski defterde sebt olunmuş amma Muğal yemlik viregelmedik deyü niza etti.*”²⁶

1576 tarihli Çorum Sancağı tahririnde de Katar Nahiyesi'nin hemen altına şöyle bir hüküm konulmuştur; “*Cemā'at-i Tatarān-ı Muğal. Katar'a müte'allik yerde eküb mālīkāne-i mülk eşene verürler ve dīvānī behresinden on mudda beş kile sancak beyine verürler imiş bākī behreyi kendüleri tasarruf ederler imiş ve İskilib'e müte'allik yerde vāki' olan mahsüllerinden on mudda buçuk mudd behreyi dīvāniyye verürler imiş ve mālīkānelerini tamām mülk eşene verürler imiş ve mezbūr tā'ifeden yemlik alınmaz imiş ve tā'ife-i mezkūrundan şimdiye dek sefer vāki' olucak yüz yirmi eşküncü alurlar imiş şimdiki halde dergāh-ı ma'adaletpenāhīden mezīd-i 'ināyet olunub seksen eşküncü alalar deyü emr olunmuş hāliyā ra'ıyyet fermüde şod be-emr-i pādişāhi sā'ir re'āyā gibi hukūk-ı şer'ıyyesin ve rūsūm-ı 'örfiyyesin vireler. Hāssa-i Hazret-i Hüdāvendigār*”²⁷.

²⁵ BOA, Mad.d 00354, 1456 Tarihli Çorum Mufassal Defteri, s. 79-81.

²⁶ Mad.d, 00354, s. 105.

²⁷ TD nu:38, 1576 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Çorum, TKGMA, v.253b: Tıpkıbasımı şu adla yapılmıştır: H.984 (176-1577) Tarihli ve TKG. KK. Ttd 54 Numaralı Defter-i Mufassal-

Görüldüğü üzere Moğolların yemlik vergisi vermedikleri bu kayıttan doğrulanmış olmaktadır. Tataran-ı Moğol cemaatleri Hayvancılığın yanı sıra artık ekip biçme faaliyetinde de bulunan yarı göçer konumda olup, kanunnameden anlaşılabileceği gibi eskiden orduya sefer halinde 120 eşkün/asker verirken 16. Yüzyılın başlarından itibaren 80 eşküncü çıkarmaktadırlar. Bu durum onların tıpkı Yörük ve müsellemler gibi askeri açıdan geri planda kalmaları ile ilgili olabilir. Bu kanunname şerhi Katar kazasındaki bütün cemaatlerin Moğol Tatarı olarak adlandırıldığına da bir işarettir. Burada Moğol tabiri tıpkı Etrak/Türk sözünde olduğu gibi onların Ögeday ve Hülagu devirlerinden beri Anadolu’da askeri ve siyasi hareketlerin içerisinde olan kadim boyları tanımlar. Timur’un beraberinde götürdüğü siyaseten iddiasını kaybetmiş Tatarlara nasıl ki Kara Tatar deniliyorsa, Ulu Yörük içerisindeki, özellikle Katar’da bulunan konar-göçerlere de aynı sebeplerden dolayı Tataran-ı Muğal denilmiş olmalıdır. Katar nahiyesinde Cemaat-ı Tatarân-ı Muğal’ın altında kaydedilen bir karye/köy bulunmaktadır. Köyün adı Karye-i Eğri Yurt-ı Çağatay’dır. Yani Eğri köyü Çağatay yurduudur. Bu Çağatay muhtemelen Moğol-Tatar beylerinden birisidir. Yine bu köyün altında Tataran-ı Moğol cemaatine bağlı olarak Bölük- Kuşanlı/Kutbanlu, Eğri ve Baytal Özü bölükleri yer almaktadır. Bu bölüklerde 263 vergi neferinin isimleri yazılmıştır²⁸. Dikkati çeken bir husus da Katar Kazası’nın adının burada “Bölük-i Baytal Özü tâbi-i Katar-ı Muğal” şeklinde yazılmasıdır. Ulu Obak (diğer ismi Eski Köy) cemaati köylerinden Yenice (Taş Ağıl), Çerçi ve Artukşah Cemaati ve ona bağlı Eğri Bölük (diğer adıyla Artukşah-ı Küçük), Abacı Cemaati ve onun alt kolu olan Alaca Atlı bölükleri, Ahi Cabir bölüğü, Seydiler cemaati için de bağlı oldukları kaza Moğol Katarı olarak kayıtlıdır²⁹.

1 Liva-i Çorum I, II (Tıpkıbasım), Ankara 2014. 1576 tarihli defterde geçen kayıt 1530 tarihli TD 387 nolu tahrirde de aynen geçen bir kanunname hükmüdür; Bkz.: M. Akif Erdoğan, “XIV.-XVI. Yüzyıllarda Çorum” H.984 (176-1577) Tarihli ve TKG.KK. Ttd 54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Liva-i Çorum I, II (Tıpkıbasım), Ankara 2014, s. 25.

²⁸ TD, 38 (54), v.254b-255a; Ayrıca bkz.; Çorum Sancağı I, s. 161. Bu çalışmada Baytal Özü; Nail Özü olarak tarafımızca okunmuştur.

²⁹ TD 38 (54), v. 255b-258a.

Dolayısıyla bu cemaatler, adı konmasa da Tataran-ı Moğol olarak tavsif edilmekte ve Katar Kazası'nın kadim ve yarı göçer kesimini oluşturmaktadırlar. Bölük-i Arab Yüzi, Ulu Arbad Cemaati (diğer adıyla Camus Ağıl) de Moğol Tatarı grubundandır. Yaylu ve Okçulu köyleri Divan-ı Arab Yüzü'ne tabi gösterilmiştir. Ancak Arab Yüzü'nün divan olarak adlandırılan idari bir üniteyi temsil ettiğine dair başka bir veri bulunmamaktadır.

Ulu Yörük sahasında, daha çok konar-göçerlerin yoğunlukta olduğu bölgelerde, yüz, bölük, divan gibi idari ünitelerin varlığına rastlarız. Örneğin Katar kazasında Moğol-Tatar cemaatleri içerisinde Arab Yüzü, aynı zamanda bölük ve divan olarak geçmektedir. Cemaate adını veren Arab, 1297 yılında isyan eden Gazan Han tarafından, İlhanlı komutanlarından Baltu'nun isyanını bastırmakla görevlendirilen Kutluğ Şah'ın kuvvetlerine katılan Samagar oğlu Arap³⁰ olabilir. Katar Kazası'nda Arab Yüzü dışında Keremeddinli Yüzü, Satı Yüzü cemaatleri de bulunmaktadır ki bunlar, 15. Yüzyılın kayıtlarında da zikredilmişlerdir³¹. F. Sümer, Ulu Yörüklerin Ortapare, Şarkipare ve Yüzdepare kollarını Kazakların, Orta, Ulu ve Kiçi Cüz bölümleriyle benzeştirir ve Yüzdepare'nin Moğolların yüzlük teşkilatına dayanabileceğini belirtir. Ayrıca Anadolu'da 52 oymağa ayrılan Moğol-Tatar gruplarının her yüz çadırına bir yurt tahsis edildiğini vurgu yaparak Moğolların askeri yapısının 16. Yüzyıl sonlarına kadar varlığını devam ettirdiğini iddia eder³². Faruk Sümer yine, XVI. yüzyıldaki Ulu Yörük ve Dodurga (Turhal Yörükleri) denilen grubun bölük olarak kaydedilmesini onların kabilevî yapısından kaynaklandığını belirirken, bu kavramın İran'da Moğol devrinden itibaren

³⁰ F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 66-67.

³¹ M. Akif Erdoğan, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Çorum", s. 23.

³² Ü. Bulduk- D. Şahbaz, "Kösedağ Savaşından Sonra Anadolu'ya Gelen Moğol-Tatar Oymaklarının Ulu Yörük Teşekkülleri ve Çorum'daki İzleri", 1243 Kösedağ Savaşı, (ed. Abdullah Kaya), Sivas 2018, s. 382.

idari ve mali yöre anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.³³ Bölük, Osmanlı Devleti'nin ilk dönem tahrir kayıtlarında, belirli sayıda köyün bağlı bulunduğu, yerleşik idari düzenin parçaları olan niyabet ve divana eş değer bir idari üniteyi ifade etmekteydi.³⁴ Fakat Orta Anadolu'da kullanılan bölük tabiri, Ordu Kazası'ndaki gibi idari bir üniteden ziyade, cemaatlerin alt kollarını meydana getiren birimlerin genel adı olarak kullanılmaktaydı. Örneğin Çoban Otağı Cemaati, Bölük-ü Günlüpare, Çobanlı ve Karaağaç Bölükleriyle beraber bir vergi birimini oluşturmaktaydı.³⁵

Tablo I: 387 Nolu Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defterine Göre 1530'da Çorum Göçerleri³⁶

CEMAAT	KAZA	Mad.d 354 (1456)
Ağca Koyunlu	Budaközü	
Ali Begli	Budaközü	
Bozoklu taifesi	Budaközü	
Çiçekli	Budaközü	
Selmanlu	Budaközü	
Şam Bayadı	Budaközü	
Şarkıyan	Budaközü	
Tataran-ı Muğal	Budaközü	Tataran
Topaç	Budaközü	
Ali Fakı	İskilip	
Ata Beg	İskilip	
Çavundur	İskilip	
Habil	İskilip	

³³ F Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 137; Faruk Sümer, “Bozoklu Oğuz Boylarına Dair”, DTCF Dergisi, Cilt XI, I. Sayıdan Ayrı Basım, TTK, Ankara, 1953, s.71.

³⁴ Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, KBY., Ankara 1985, s. 44, 45.

³⁵ Üçler Bulduk, Çorum Sancağı I, s.161.

³⁶ Ayrıca bkz.: M.Akif Erdoğan, Defter-i Mufassal-ı Liva-i Çorum Tıpkıbasım II, Ankara, 2014, s.23-24.

Hisar Çayı	İskilip	
Kızıl Kilise	İskilip	
Koşanlı Bölüğü	İskilip	
Ballu	Karahisar-1 Demirli	Ballu/Baltulu
Kara Keçili	Karahisar-1 Demirli	
Karahisar	Karahisar-1 Demirli	
Ulu Yörük	Karahisar-1 Demirli	
Abacı	Katar	Abacı
Alagözlü	Katar	
Artuk Şah (Ulu Şah)	Katar	Artukşah
Avdul	Katar	Avdul/Abdul
Ayan Otağı	Katar	
Çoban Otağı	Katar	Çoban Otağı
Eminlik	Katar	Eminbeğ
Hacı Bayramlı	Katar	
Hindüler	Katar	
Keremddinlü Yüzü	Katar	Keremüddin Yüzü
Nureddinlü	Katar	Nureddinlü
Öküz Otağı/Ayağı	Katar	Öküz Otağı
Satı Yüzü	Katar	Satı Yüzü
Ulu Otak	Katar	Ulu Otak
Ağaçlı Kul	Osmancık	
At Nalu	Osmancık	
Çınar	Osmancık	
Gedikli	Osmancık	
İne Begler	Osmancık	
Karaca Taş	Osmancık	
Kızıl Bük	Osmancık	
Kuyucak	Osmancık	

Orta	Osmancık
Sekçi	Osmancık
Yar Özü (Nallu)	Osmancık

Tablo II: 1576 tarihli Çorum Tahrir Defterine göre Çorum Sancağı
Kaza, Nahiye ve Divanları

Çorumlu Kazası

Nahiye-i Çorumlu; Tuzcuyan Divanı, Çorumlu Divanı

Nahiye-i Emlak Divanı; Ağca Mescid Divanı

Serkis Divanı

Osmancık Kazası

Osmancık Nahiyesi

İncesu Divanı

Çepni Divanı

Saz ve Sakız Divanı

Bayır Divanı

Mihmadselam Divanı

Öyücek Divanı

Pelitbükü Divanı

İskilip Kazası

İskilip Nahiyesi

Fevkettarik Divanı

TahtettarikDivanı

Bayat Divanı

Karabörk Divanı

Ulu Köy Divanı

Halka Havlı Divanı

Koğa Divanı

Karahisar-ı Demirli

Divan-ı Alagöz (namı diğer Karaçay)

Divan-ı Gazi

Katar Kazası (13 Cemaat)

Kaynakça

- TD 38, 1576 Tarihli Defter-i Mufasssal-ı Liva-yı Çorum*, TKGMA
- TD 54, Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum*, TKGM, Ankara 2014
- Mad.d 00354, 1456 Tarihli Çorum Mufasssal Defteri*, BAO Arşivi,
- Anonim Tevârih-i Al-i Osman* (F. Giese Neşri), (haz. N. Azamat), İstanbul 1992.
- Bakırer, Ö., “Bizans Danişmend Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum”, *Çorum Tarihi* 1990.
- Bulduk, Ü. “Çorum Sancağı I: Çorum Sancağı’nın Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri”, *OTAM Dergisi*, Sayı 6, Ocak 1995, s.129-167.
- Bulduk, Ü., “Yunus Emre Çağında Anadolu’nun Siyasal ve Sosyal Durumu”, *DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı*, 2021, s.57-67.
- Bulduk, Ü., “Sosyal Yaşayış, Konar- Göçerlik ve Etnisite”, *Uyan Türkiyem, II. Yörük- Türkmen Büyük Kurultayı ve Bilim Şenliği Bildirileri*, Ankara 2008, s. 216-223.
- Bulduk,Ü.,-Şahbaz, D., “Kösedağ Savaşından Sonra Anadolu’ya Gelen Moğol-Tatar Oymaklarının Ulu Yörük Teşekkülleri ve Çorum’daki İzleri”, *1243 Kösedağ Savaşı*, (ed. Abdullah Kaya), Sivas 2018, s. 377-392.
- Erdoğdu, M. Akif, “15 ve 16. Yüzyıllarda Çorum”, *TD 54, Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum*, TKGM, Ankara 2014.
- Faraqhi, S., “Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum”, *Çorum Tarihi* 1990.
- Gökbilgin, T.,“ 15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum” *Vakıflar Dergisi* Sayı VI, İstanbul 1995, s.51-61.
- Neşri Tarihi* C.II, (hz. M. Altay Köymen), Ankara 1984.
- Oruç Bey Tarihi*, Hazırlayan Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sümer, F., “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I (1969), Ankara 1970, s. 1-157.
- Sümer, F., “Bozok Tarihine Dair Araştırmalar”, *Cumhuriyetin 50. Yılı Anma Kitabı*, Ankara 1974, s.309-381.
- Şahbaz, D., *16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürg)*, TTK yay., Ankara 2020.
- Şikari’nin Karamanoğulları Tarihi*, Konya 1946, (haz. Mesut Koman).
- Tanoğlu, A., *Beşeri Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1966.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, (4.baskı).
- Yediyıldız, B., *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, KBY., Ankara 1985.

XVII. Yüzyılda Çorum Merkez Kazası'nda Nüfus ve İskân*

Murat Alandağlı**

Giriş

Ülkemiz akademiyasının Osmanlı coğrafyasındaki nüfus ve yerleşme tarihine dair çalışmaları, Çorum örneğinde de görüldüğü üzere genellikle tahrir kayıtlarına dayalı XVI. yüzyıl ve devamında ise XIX. yüzyılın nüfus ve temettuat kayıtları çerçevesinde şekillenmiştir (Bulduk, 1992, s. 129-167; Bulduk 1998, s. 19-41; Kurt, 1991, s. 57-103; Öz, 1991, s. 5-19). Haliyle bir bölgedeki nüfus ve iskâna ait çalışmalarda XVII. ve XVIII. yüzyıl gibi devasa bir karanlık, ara zaman ortaya çıkmaktadır (Behar, 2000, s. 67). Bu durum incelenen bölgelerin uzun erimli bir çalışmaya konu olmasını güçleştirmektedir. Tahrir sonrası dönemde Celali karmaşası, iklim değişiklikleri (muhteşem iklim) ve merkez-taşra irtibatında aksaklıklar (kriz çağı) gibi çokça olumsuzluktan bahsedilmekte ise de bunların sonuçları henüz tam olarak görünür kılınamamıştır (Özel, 2004, s. 191,192; Özel, 2006, s. 224-227; Kuru, 2017, s. 54). İklim üzerine yoğunlaşan çalışmalar, ekim ve hasat mevsimlerinin öncesine göre çok daha kurak geçmesinden dolayı tarımsal ürün verimliliğinin düştüğünü işaret etmektedir. Kıt ürün hasadı, özellikle Orta, Kuzey ve Güney Anadolu'da yer yer lokal veya çok geniş boyutlarda isyanların yaşanmasına yol açmıştır. İmparatorluk idaresinin sorunun çözümü bağlamındaki gayretleri sonuçsuz kalmış, kırsalda köy terkleri ve nüfus erimesi meydana gelmiştir (Gerste, 2017, s. 224). Amasya havalisine ait oldukça zengin ve renkli çalışmasında Oktay Özel, “*kaçgun*” veya “*celâ-yı vatan*” neticesinde kaybolan veya yeni kurulan köyler ile buralardaki “*reâya fukârasına*” dair bulgularını ortaya koymuştur (Özel, 2016). Mehmet Öz, Bozok Sancağı'nın 1576 yılı tahrir ve 1642 yıllı avarız kayıtlarından hareketle benzer sonuçlara ulaşmıştır. Onun tespitlerine göre 1576 ile 1642 yılları aralığını kapsayan 66 yıllık bir sürede, Rum eyaletinde nüfus, “*Celali tahribatı, salgın hastalıklar, doğal afetler ve kıtlık*” nedeniyle hane bazında

* Sayın Oktay Özel ile birlikte avarız kayıtları bağlamında XVII. yüzyıl Çorum Livasını esas alan bir çalışma yürütölmektedir. Bu vesileyle diğerk çok çalışmamda kıymetli fikirlerine başvurduğum, destek, telkin ve yönlendirmelerini aldığım kıymetli hocama teşekkürü borç bilirim.

** Doç. Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-5136-4910, muratalandagli@osmaniye.edu.tr

%75 civarında azalmıştır (Öz, 1999, s. 790-792). Benzer mahiyette bir tespit 1574 ila 1641 yılları arasında Tokat kırsalında %67.98'lik bir nüfus azalma hususundaki bulgularıyla Ali Açık el tarafından yapılmıştır (Açık el, 2002, s. 350,351). Dolayısıyla Rum vilayetinin Amasya, Tokat ve Bozok havalilerini kapsayan avarız kaynaklı çalışmalar, XVI. yüzyıla göre bölgede ciddi bir nüfus azalması, köy terkleri ve yeni kurulan köyler şeklinde üç önemli hususa temas etmektedir. Çorum'da şüphesiz Rum vilayetinin bir parçasıydı. Benzer sonuçlara Çorum özelinde de erişilmesi muhtemeldir. Bu bakımdan Rum vilayetinin kayıp halkalarından biri olarak Çorum ön plana çıkmaktadır. Çalışmanın esasını oluşturan mufassal icmal avarız kayıtları, bu hususta giriş mahiyetinde görülebilecek çalışmalara zemin hazırlamıştır. Çalışmada mufassal icmal özellikteki iki örnek esas alınarak, var olan XVI.-XVII. yüzyıllar Rum vilayeti resminin eksik parçası olarak bilinen Çorum'a ait parçanın şekillendirilmesi hedeflenmektedir.

Mufassal ve İcmal Çıkmazında Avarızhane Kayıtları

Özer Ergenç, XVII. ve XVIII. yüzyılları “*yeni koşulların ortaya çıktığı değişim dönemi*” olarak tarif etmiştir (Ergenç, 1994, s. 127)¹. Bu değişim bir bakıma yukarıda nispeten bahsedilen kriz çağının da sona erdiğini göstermektedir. Nispeten sükûnet sağlanmış ve zaman geçirilmeden vergi tespit ve tedariki için çalışmalar başlamıştır. Cizye ve avarız vergileri ile iltizam ve mukataa uygulamaları bu yöndeki gayretlerin ürünüydü (Barkan, 1993, ss. 13-19; McGowan, 1981, s. 1327-1332; Darling, 2019, s.110, 111). Ayrıca Klasik dönemde askerî, malî ve idarî kimi gerekliliklerle muaf sayılan zümre XVII. yüzyılda bir hayli azaltılmıştır (Öz-Acun, 2008, s. XXIII; Emecen, 1981-1982, s. 159-170). 1560'larda kurulan mevkufat dairesinin görevli sayısı artırılmış avarız kayıtlarının güncelleme, defter nüshalarını derleme, sorunları takip etmek ve ilgililere cevap vermekle görevlendirilmiştir (Darling, 2019, s. 122, 124). Sultan İbrahim (1640-1648) döneminde imparatorluk genelinde mufassal ve icmal avarız sayımlarını içeren defterler hazırlanmıştır (Özel, 1999, s. 739).

Bir bölgenin avarız kayıtlarının tutulması süreci yazıcısının tahriri nasıl yapacağına dair malumatı içeren ferman ile başladılar (Abacı, 2006. s. 25-33). Köy ve mahallelerdeki neferler ödeyebilecekleri vergiye göre “*tam*”, “*nısf*”, “*rub*”, ve “*sülüs*” şeklinde gruplandırılmıştır. Ödenebilecek olan en yüksek düzeyde vergi miktarının tespiti esastır. Bu şekilde oluşturulan defterler kontrol edilip mühürlenerek imparatorluk merkezine gönderilirdi (Darling, 2019, s. 126-129,133). Mufassal avarız defterleri vergi havzasındaki tüm mükellefleri evli, bekâr, dul vergi yükümlüsü gerçek haneler ile iktisadî vaziyetlerini içermekteydi. Mufassal avarız defterlerinin bölgeden bölgeye farklılık gösteren bir kayıt metoduyla tutulduğu görülmektedir (Öz, 1999, s. 787-794; Gökçe, 2006, s. 51-73; Pamuk, 2009, s. 115-143; Öztürk, 1997, s.

¹ Osmanlı dönemi şehir tarihi araştırmaları hususunda bz (Ergenç, 1988, s.667-683).

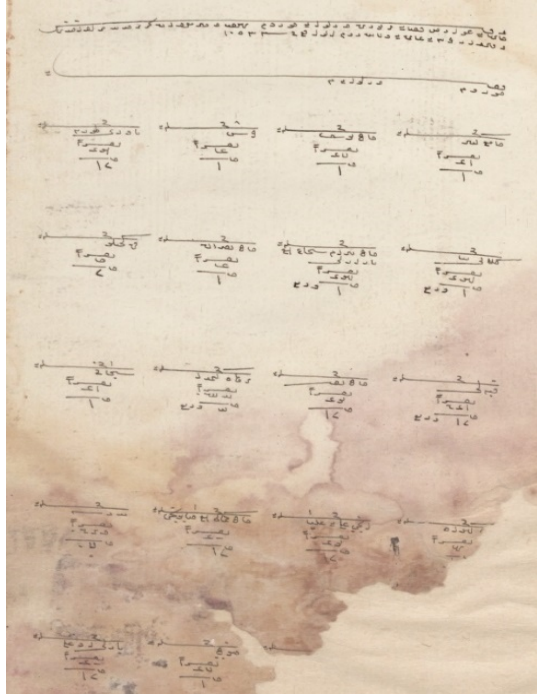
249-253; Demirci, 2005, s. 897-912). İcmaller ise mufassallardan hareketle oluşturulmuş ve sadece avarızhane toplamlarını içeren kaza esaslı defterlerdir (Özel, 1999, s. 735-743). Bu ikisinden başka Gökçe'nin çalışmalarıyla ortaya koyduğu üzere vergiye esas nüfusa dair bilgileri içermese de bir kazanın köy ve mahallelerindeki avarız hanelerini içeren mufassal-icmal olarak isimlendirilen başka bir çeşidi de bulunmaktadır (Gökçe, 2005, s. 80-23).

Avarız kayıtları Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. Yüzyıldaki nüfus ve iskân meselelerinde başvurulabilecek yegâne kaynaklar olmalarına rağmen güvenilirliği hususu tartışılmaktadır (Gümüştü, 2016, s. 443-468). Osmanlı nüfusu bağlamındaki çalışmalar avarız kayıtlarını iki farklı bakış açısıyla incelemektedir. Bunlardan ilki, döneme ait kayıtlar olması, yani alternatifsiz olmaları hasebiyle dikkate alınması diğeri ise böyle olmasına rağmen formasyonu nedeniyle temkinli yaklaşılması gerektiği üzerinde yoğunlaşır. Nitekim hane kavramı bakımından her ne kadar bir ev, arsa, dükkân veya tarlanın varlığı önemli bir kıstas ise de mükelleflerin tespitinde sarih ibareler bulunmamaktaydı. Bu nedenle genel olarak bir “*evi*” tarif ve tanımlayan hane kavramı, avarız vergisi dâhilinde ele alındığında “3, 5, 7, 10 ve 15” hatta bazı durumlarda ise daha fazla evden oluşmuş mükellef bir gurubu kapsar anlama gelmektedir. 1603 tarihli bir ferman, bir avarızhanesinin üç bennak ve altı mücerred olmak üzere toplam dokuz erkekten müteşekkil olduğunu işaret etmektedir (Akdağ, 2019, s. 54). Ancak yukarıda da belirtildiği üzere kayıtları bölgeden bölgeye farklılık gösteren avarızların hane sayılarının teşkilinde de farklılıkların olması muhtemeldir. Haliyle gerçekte mufassal veya icmal avarız defterlerindeki hanelerin kaç gerçek hane oldukları, haneyi ve avarızhane ünitesini oluşturan kişi sayısının kaç olduğunu tespit etmek güçleşmektedir (Özdemir, 1993, s. 1605).

Tahrir defterlerindeki hane ve yaklaşık nüfus belirlemeleri hakkında epeyce bir uğraş sergilenmiştir. Ancak buna rağmen kayıtların tutulduğu dönemdeki gerçek nüfusun asla tespit edilemeyeceği, sadece yaklaşık mahiyette bazı rakamlara erişilebileceği vurgulanmıştır (Öz, 1990, s. 429-440). Avarızhane noktasında ise özellikle özet/icmal türünden olanlar için Oktay Özel “*kapalı terminoloji*” ifadesi kullanarak istatistiksel hesaplamalara konu olamayacağının altını çizmiştir. Avarızhanenin kaç gerçek haneye denk geldiğini içeren mufassal defterlerde ise Rıfat Özdemir'in yaptığı gibi bir gayret sarf edilebilir. Özdemir, Ankara'ya ait farklı yıllara ait “*avâriz hânesi*” ile “*gerçek haneyi*” gösteren sayıları çarparak elde ettiği sonucu beş ile çarpmış ve tahmini bir nüfusa erişmeyi denemiştir (Özdemir, 1993, s. 1606; Demirci, 2007, s. 179-193). Bir başka yöntem Canik bölgesi üzerindeki çalışmasıyla Öz tarafından sergilenmiştir. Tahmini nüfus hesaplamalarına girmeyen Öz, ortalama 11-12 hanenin bir avarızhanesini oluşturduğu düşüncesiyle tespit ettiği 4.158 neferin yaklaşık 351,5 avarızhanesine denk geldiğini belirtmiştir (Öz, 2006, s. 33).

XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıl ortalarına kadar geçen dönemde Çorum merkez ve köylerindeki nüfusun değişimine dair tahminler verebilmek için çalışmanın dayanak kaynağı olan kayıtlardan hareketle bazı nüfus hesaplamalarına yer verilmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere elde edilen sonuçlar kesinlikle kayıtların tutulduğu dönemdeki gerçek nüfusu vermeyecektir. Sadece kimi çıkarımlarda bulunmamıza yardımcı olacaktır.

Çorum'un XVII. Yüzyıl Devrine Ait Önemli iki Defterden MAD.d.18177 Numaralı 1644 Tarihli Defter

Çalışmanın esasını oluşturan ilk defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Maliyeden Müdevver Defter fonunda yer almaktadır (MAD.d.18177).² Bu defterin her geçen gün yeni defter, belge türleriyle zenginleşen arşivin güncel defterlerinden biri olduğu düşünülmektedir. Arşivde “Çorum livasına tabi kaza ve köylerinden ferman gereği kadı tarafından tenzil olunan avarız haneleri adedini ve yekûnunu havi hane-i avarız defteri” şeklinde özetlenmiş defterin 22.03.1066 (M.19 Ocak 1656) tarihli olduğu görülmektedir. Ancak bilgi formunda defterin başlangıç tarihinin 29 Zilhicce 1053 (M. 9 Mart 1644) olduğu görülmektedir. O halde defterin 1644 yılında hazırlandığı ve 1656 yılına kadar üzerine değişik derkenârların düştüğü söylenebilir. Defterin kim tarafından, hangi maksatla hazırlandığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat başlangıç yılı esas alındığında defterin Çorum'un da içinde bulunduğu Rum vilayeti tahririni yapan Murad Efendi'ye ait olabileceği akıllara gelmektedir. Nitekim Mevkufat dosya fonunda karşılaşılan ve Çorum Livası Tahtettarık kazasında “merhum ve mağfurün'n-ileyh Ak Şemseddin kuddisü'l-allahü'l-aziz hazretleri vakfi

² Oldukça tahrif olmuş defteri elde etmem ve restorasyonunun yapılarak okunmasının bir nebze kolaylaştırılması hususlarındaki ilgisi ile bilime vermiş olduğu değeri, önemi ortaya koyan Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı Sayın Sebahattin Bayram'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

karyeleri”ni konu edinen bir belge bu ihtimali güçlendirmektedir (D.MKF.96/341, 1053).³

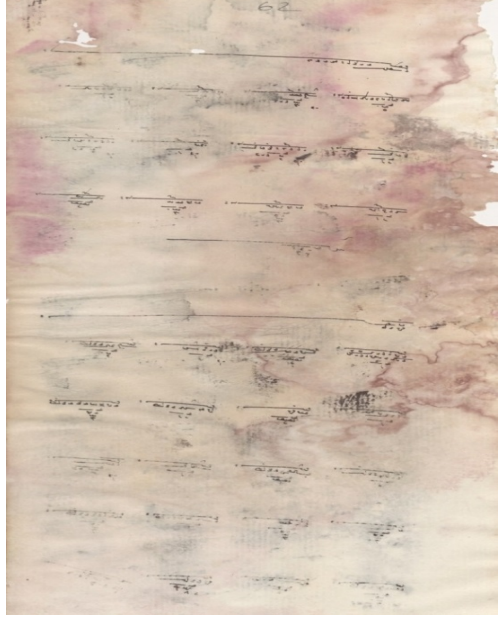
Avarız kayıtlarını ihtiva eden orijinal sayfaların tamamının yarısı kopuktur. Bu durum büyük ihtimalle nemden kaynaklanmış olmalıdır. Defterin 3, 5, 7 ve 31. varaklarının sol, 12. varağın ise sağ sayfası boştur. Bu sayfalar aslında bir kaza veya nahiyeye ait avarız kayıtlarının bittiğinin işareti olarak görülebilir. Fakat esas olarak defterin var olan ve avarız kayıtlarını içeren sayfalarında önemli sıkıntının olduğu görülmektedir. Nitekim herhangi bir nahiye veya kazanın mahalle isimleri ile başlayan kayıtların devamının sayfalarının yarısının olmayışı nedeniyle getirilememiştir. Bu durum kaza ya da nahiyelere ait mahalle ve köylerin tam olarak tespitini imkânsız kılmıştır. Ayrıca defterde köy veya mahalle kayıtlarının belirli bir düzenin de olmadığı anlaşılmaktadır. Karye veya mahalle kayıtları sağdan sola olacak şekilde yer yer 3, 4 veya 5 kayıt şeklinde yazılmıştır. Haliyle bir sayfadaki toplam köy veya mahalle sayısı da tespit edilememiştir. Bu tür olumsuzluklarına rağmen kaynak, Çorum havalisinin avarızhane kayıtlarını ihtiva eden mevcut ender kaynaklardan biridir. Çeşitli derkenar ve vassaleler içermesi nedeniyle işlek bir defter olduğu düşünülmektedir. Bazı köylerle mahallelere ait izahlar ile özellikle Akşemsettin ve Ebu’s-Suud Efendi evlatları ve madenciler şeklindeki muaf gruplara ait bilgiler yer almaktadır.

KKd.2643 Numaralı ve 1668 Tarihli Defter

Çalışmada kullanılan bir başka kaynak ise 1668 tarihli avarız defterdir. Defter sadece Çorum livasına ait değildir. Kamil Kepeci, Mevkufat fonunda “*Sivas Eyaleti avarızhaneleri*” başlığıyla yer alan defter Sivas’a bağlı liva ve kazaları kapsamaktadır. Başlangıç ve bitiş tarihleri belirtilmemiş olan defterin “*Vech-i meşrûh üzere mahâllinden nakl olundu, 15 Ca. 1079/M.21 Ekim 1668*” şeklindeki nottan 1668 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır (KKd.2643, s. 94). Bu defterin Murad Efendi tarafından hazırlanan 1644 yılı kaydından hareketle oluşturulduğu “*Kazâ-i Sivas zikr-i Murad Efendi*” şeklindeki nottan anlaşılmaktadır (KKd.2643, s.2). O halde çalışmanın esasını oluşturan her iki defter de, Murad Efendi’den sonraki işlemlerde kullanılmak üzere hazırlanmış özet-icmal mahiyette defterler olduğu düşünülebilir. Defterin 57. ila 68. sayfaları Çorum livası kayıtlarını ihtiva etmektedir. Çorum bu tarihte XVI. yüzyıldaki divan tarzı idari yapılanmanın dışında bünyesinde “*Livâ-i Çorum, Kazâ-i Çorum, Kazâ-i Osmancık, Kazâ-i İskilip, Nahiye-i Karaberk, Nahiye-i Bayat, Nahiye-i*

³ “...Hazretlerinin vakfı karyeleri avâriz ve divâniyeden ve tekâlif-i örfiye ve şakkadan min-küllî'l-vücûh muâf ve müsellemin iken bundan akdem Murad Efendi gelüb reâyayı vilâyeti tahrîr eyledükde mahallinde Çukur Aluç nâm karyeye bir buçuk hane ve Dere Seki nâm karyeye bir buçuk hane ki cümle üç hane kayd olunub ve lâkin ol-mâhalde zahire ihdas olundu şimdiki halde karye-i mezbûrelerin reâyası her birimiz parakende ve perişân olub bir vechle...”.

Mahkeme, Nahiye-i Fevkattarik, Kazâ-i Katar, Kazâ-i Karahisar-ı Demirlü, Kazâ-i Sakız, Kazâ-i Tahtettarik, Kazâ-i Mihmad Selâm ve Kazâ-i Saz” şeklinde 13 idarî birimi barındırmaktadır. 1644 yılı avarız defterine göre sayfaları tam olan bu defterin de ilgili sayfalarının yer yer silik, yırtık olduğu görülmektedir. Buna rağmen sayfalarındaki kayıtların düzeni bir sayfadaki kayıt sayısını yani köy ya da mahalle miktarını ortaya çıkarmayı mümkün kılmaktadır. Böylece sayfaların altlarına doğru belirsizleşen köy veya mahalle adları okunamamışsa da sayıları ve bazı durumda da avarızhane sayılarına dair bilgilere erişilmiştir. Bu defterin idarî birimler bakımından 1644 yılı defteri ile benzer olmasa da bu idari birimlere bağlı köy veya mahallerin kayıt sıraları bakımından benzer olduğu anlaşılmıştır. Bu durum son derece önemli bir boşluğun doldurulmasına fırsat vermiştir. Nitekim yukarıda değinildiği üzere 1644 yılı defterinin sayfalarının yarısı yoktur. Dolayısıyla 1644 yılı defterindeki bu eksiklik 1668 yılı avarız kayıtlarındaki veriler sayesinde büyük ölçüde giderilmiştir. Ayrıca 1668 tarihli defter nefer sayılarını içermez. Fakat her bir idari birimin sonuna “yekûn hane” şeklinde sahip olunan avarızhane sayısının toplamı verilmiştir. Böylece 1644 yılı kaydında tespit edilememiş bazı kaza veya nahiyelerin avarızhane sayılarına büyük oranda erişilebilmiştir. 1644 yılı defterine rağmen 1668 yılı defteri çok daha düzenli olduğundan çalışmada kullanılan tablolarda merkeze alınmıştır. Bu nedenle tablolarda genellikle 1668, 1644 ve 1576 şeklinde sıralı bir dizilim izlenmiştir.

Her iki defter de mufassal-icmal türünden defterler kategorisinde yer almaktadır. Nitekim vergiye tabi kişilerin isim, meslek ve bazı özellikleriyle kaydedildiği mufassal avarız defterlerden farklı olarak mahalle veya köylerdeki toplam avarız-hane sayıları barındırmaktadır. Bu tür defterler bir bakıma mufassal avarızlardaki vergi mükelleflerinin isimlerinin çıkararak köy ya da mahalleye ait avarızhane sayısının hesaplanmasıyla oluşmuştur. Bu nedenle vergiye tabi kişiler ile geniş iktisadî yapıya dair bilgiye erişilememektedir. Kendi içlerindeki bazı çıkmazlara rağmen XVII. yüzyıla ait bu iki kaynaktan elde edilen bilgiler 1576 yılı tahriri ile karşılaştırılmıştır. Bu gayretin temelde iki amacı bulunmaktadır. Birincisi iskân mahallerinin

kararlılığı veya kararsızlığının ortaya çıkarılmasıdır. Yani 1576 yılında var olduğunu bildiğimiz köy veya mahallelerden kaç tanesi 1644 ve 1668 yılı avarız kayıtlarında yer almış veya almamıştır. İkincisi ise demografik hareketliliğe dair bazı ipuçlarına erişilmesidir. Öyle ki 1576 yılı tahririndeki bir iskân mahallinin nefer veya hane sayısı ile 1644 ve 1668 yılındaki sayılar karşılaştırılarak bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

Defterdeki İdari Birimlerin XVI. ve XVII. Yüzyıllardaki Yapısı

Çorum'un XVI. yüzyıldaki idarî yapısının XVII. yüzyıldaki durumunun ne olduğu hususunda 1644 ve 1668 yılı avarız kayıtları önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Özellikle 1668 yılı avarız defteri esas alındığında aşağıdaki tablo yer alan birimler ortaya çıkmaktadır. Bu tablo dâhilinde bakıldığında ilk olarak 1576 yılı tahririndeki pek çok idarî biriminin 1644 ve 1668 yılı tahrirlerinde de var olduğu görülmektedir. İkinci olarak da Çorum'un XVII. yüzyıldaki idarî yapısını kaza, divan ve mahalleler bağlamında görebilme imkânı sunmaktadır. Buna göre “Çorum, Osmancık, İskilip, Katar ve Karahisar-ı Demirlü” kaza statüsünde “Karaberk, Bayat, Fevkattarîk ve Tahtettarîk” İskilip’e ve nihayet “Sakız, Saz ve Mihmad Selam”ın ise Osmancık kazasına bağlı divanlar olduğu anlaşılmaktadır.⁴

Tablo 1: 1576 1644 ve 1668 yıllarında İdarî olarak Çorum Livası

Sıra	Yer Adı	1576	1644	1668
1	Çorum	Kaza	Mahalleler, Kaza - Köyler, Nevahi	Kaza
2	Osmancık	Kaza	Mahalleler, Kaza - Köyler, Nevahi	Kaza
3	İskilip	Kaza	Mahalleler, Kaza - Köyler, Nevahi	Kaza
4	Karaberk	İskilib'e Bağlı Divan		Nahiye
5	Bayat	İskilib'e Bağlı Divan		Nahiye
6	Mahkeme	-	Kaza	Nahiye
7	Fevkattarîk	İskilib'e Bağlı Divan	Nahiye, İskilib'e bağlı	Nahiye
8	Katar	Kaza	Kaza	Kaza
9	Kara Hisar-ı Demirlü	Kaza	Kaza	Kaza
10	Sakız	Osmancık'a Bağlı Divan		Kaza
11	Tahtettarîk	İskilib'e Bağlı Divan	Kaza	Kaza
12	Mihmad Selam	Osmancık'a Bağlı Divan		Kaza
13	Saz	Osmancık'a Bağlı Divan	Kaza	Kaza
14	Hacı Hamza	-	Kaza	-

⁴ Tablo hazırlanırken 1668 yılı defterindeki idarî diziliş, sıra esas alınmıştır. Haliyle defterde yer almayan idarî birimlerle ilgili izaha gidilmemiştir. Bu nedenle 1576 yılında İskilip ve Osmancık'a bağlı diğer divanlara tabloda yer verilmemiştir.

1644 yılı avarızında ise Karaberk, Bayat, Sakız ve Mihmad Selam’a dair herhangi bir belirtmeye rastlanılamamıştır. Bu belirtilmeler muhtemelen defterin eksik olan sayfalarında yer almaktaydı. Defterde Çorum, Osmancık ve İskilip gibi mahalle ve köyleri olan idari birimler için kaza ve nevahî ibaresinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kazaların mahallerinden önce “kazâ-i ...”, köylerinden önce ise “Nevâhi-i ...” şeklinde belirtilmeler yer almaktadır. Ancak esas olarak “*Mahkeme, Katar, Karahisar-ı Demirlü, Tahtettarîk, Saz ve Hacı Hamza*”nın kaza statüsünde oldukları görülmektedir. Fevkattarîk ise İskilib’e bağlı nahiye olarak yer almaktadır. Dolayısıyla 1576’da divan olarak kayıtlarda yer alan İskilip ve Osmancık’a ait birimlerin 1644 yılı defterinde nahiye ve kaza statüsünde yer aldıkları söylenebilir. 1668 yılına gelindiğinde ise “*Çorum, Osmancık, İskilip, Katar, Karahisar-ı Demirlü, Sakız, Tahtettarîk, Mihmad Selam ve Saz*”ın kaza “*Karaberk, Bayat, Mahkeme ve Fevkattarîk*”in ise nahiye statüsünde oldukları görülmektedir. Böylece avarız defterlerinde yer alan idarî birimlerin 1576’da kaza ve bağlı divanlar, 1644 ile 1668’de ise kaza ve nahiye olarak yer aldıkları anlaşılmaktadır. Hacı Hamza tablodaki idarî birimler arasında dikkati çekmektedir. Öyle ki 1576 ve 1668 yılı kayıtlarında izine rastlanılmamasına rağmen 1644 yılı avarız defterinde kaza statüsündedir.

Tahrir’den Avarız’a Merkez Çorum/Çorumlu Kazası

Çorum Mahalleleri

Tahrir defterleri XVI. yüzyılın “*dirlik*” sistemiyle ilgili olup vergiye esas kayıtları içermektedir. Avarız defterleri ise XVII. yüzyıla özgü “*avarız*” vergisinin tespiti ve toplanmasına dair bir uğraşın ürünüdür (Öz-Acun, 2008, s. XXIV). Ancak her iki kaynak türünün Osmanlı imparatorluğunun XV-XVII. yüzyıldaki malî, idarî, askerî ve sosyal tarihi bağlamında özellikle nüfus ve iskân çalışmalarında ana kaynak olduğu da hakikattir.

Mevcut Osmanlı arşiv kaynaklardan hareketle en eski Çorum mahallelerinin “*Debbaagân, Mescid-i Alaca, Mescid-i Çöplü, Ahi Münevver, Ahmed Çelebi ve Mukbire/Mukbere*” olduğu söylenebilir (MAD.d.345, s. 122-129). 1456 yılı defterinin başlangıç sayfalarının eksik olmasından dolayı tam olarak mahalle isimleri ve nefer sayılarını belirleyemezsek de mevcut olan sıralı altı mahallede 395 neferin bulunduğu görülmektedir. Debbağan ve Ahi Münevver mahallelerinin 1456 tarihli kayıtların devamı olan 1530 ve sonrası tahrirlerinde izlerine rastlanılamamıştır. 1530 yılı defterinde pek çoğu 1576 yılı tahririnde de yer alan toplam 31 Çorum Mahallesi bulunmaktadır (TTd. 387, s. 390). Bu mahallelerden sadece Pınarbaşı sonraki, 1576 yılı, tahririnde yer almamaktadır. 1530 tarihli deftere dayanak olarak görülebilecek olan 1520-21 tarihli defter de 1456 yılı defteri gibi başı eksiktir. Bu nedenle Çorum’un kadim mahallelerinden olduğu düşünülen Cami-i Kebir, Sağrıçı Mescid, Hacı Murad, Yeni Mescid, Atçı Ali ve Sancakdar vb. mahalleleri içermez. 1520 yılı tahririnde Acacı, Ahmed Çelebi, Melik Danişmend,

Akpınar ve Çirişoğlu başta olmak üzere kayıtlı 14 mahallenin 477 nefer, 307 hane ve 148 mücerred kaydı bulunmaktadır (TTd. 444, s. 1-6).⁵ 1576 yılı tahririnde ise mahalle sayısı 48'e yükselmiştir. O halde 1530 ilâ 1576 yılı arasındaki 46 yıllık sürede Çorum merkez livasında 18 yeni mahallenin kurulduğu söylenebilir. Bu durum şüphesiz bölgedeki nüfus artışının bir sonucu olmalıdır. Öyle ki 1530 yılı tahririnde 1.329 olan nefer sayısı 1576 yılında 2.982'ye yükselmiştir (TKG.KK.TTd. 54, vr.7/b-20/b). Çalışma genelinde idari birimlerin XV. ve XVI. yüzyıldaki iskân ve nüfuslarına dair kısa bir izah yapıldıktan sonra esas olarak 1576 ila 1644 ve 1668 yılı avarız verilerinin kıyaslanması yoluna gidilmiştir. Bu nedenle hazırlanan tablolarda sadece avarız defterlerinde yer alan köyler ile bunların 1576 yılı tahririnde bulunanları yer almaktadır. Yukarıda izah edildiği üzere 1644 yılı defterinin eksik olması nedeniyle çalışma genelinde 1668 yılı defteri esas alınarak tablolar oluşturulmuştur.

Tablo 2: Çorum Mahalleleri (1576-1668)

Sıra	Mahalle	KKd.2643, 1668			MAD.d.18177, 1644			TKG.KK.TTd.54,1576		
		Hane	Rub'	Nisf	Nefer	Hane	Rub'	Nef.	Müz.	Müc.
1	Camii Kebir	1			11	1		107	59	46
2	Hacı Yusuf	1			12	1		122	121	1
3	Çiriş	1			10	1		25	11	14
4	Yavru Turna	1,5			17	1,5		58	37	20
5	Gülabi Bey	1	1		14	1		34	27	7
6	Hacı Bayram Sencâğı/ Sincâğ ma'a Bazarlı	1	1		14	1		55	26	29
7	Hacı Nasrullah	1			10	1		65	32	33
8	Kara Keçilü			1	5	0,5				
9	Kubbeli	1,5	1		21	1,5				
10	Hacı Naki/Baki	1,5			19	1,5				
11	Burhan Kethüda	3	1		33	3	1	129	91	38
12	Hacı Geyvan/Kivan		3		8	0,5				
13	Atçı Ali-yi Ulyâ	1,5			19	1,5				
14	Hacı Kemal ma'a Sabuncu	1,5			16	1,5				
15	Sağrıçı				12	1		128	80	46
16	Medrese	2			25	2		65	36	29
17	Narlı/Barlı Oğlu	1,5			16	1,5				
18	Şarkiyân-ı Arab		1		3		1			
19	Boran				12	1				
20	Karaman Çavuş	1,5			17	1,5				
21	Çöplü	1,5			16	1,5		55	22	33
22	Hacı Davud			1	6	0,5				
23	Sofulu/Sofular	1			10	1		53	31	22
24	Azab Ahmed	1,5			19	1,5		27	19	8
25	Atçı Ali Bey	1			10	1		82	40	41
26	Hacı İshak	1	1		15	1	1			

⁵ Defterin ilk sayfasında H.927/1520-21 tarihli olduğu not edilmiştir.

27	Sinanlı?	1								
28	Avcı/Evci			1				74	38	36
29	Ümid Halife	1						73	37	35
30	Fatma Bacı?	1,5								
31	Sancakdar		3					50	26	23
32	Şeyhlü	1								
33	Çepni	1								
34	Şeyh Eyyüb	2	1					123	92	31
35	Çakır ma'a Divane	2								
36	Bazar	1								
37	Ak Pınar	1,5						99	45	46
38	Kunduzhan	1						62	34	28
39	İsa Halife	2								
40	Nureddin	1								
41	Depecik	1								
42	Emir Ahmed		3							
43	Kahveci	1								
TOPLAM		45,5	16	3	370	31	3	1486	904	566

Tablo 2 tetkik edildiğinde 1668 yılı mahallelerin yarısının 1644 yılı avarız defterinde de yer aldığı görülmektedir. Fakat “*Sinanlı?, Avcı/Evci, Ümid Halife, Fatma Bacı? Sancakdar, Şeyhlü, Çepni, Şeyh Eyyüb, Çakır ma'a Divane, Bazar, Ak Pınar, Kunduzhan, İsa Halife, Nureddin, Depecik, Emir Ahmed ve Kahveci*” mahallelerinin 1644 yılı defterinde yer almadıkları anlaşılmaktadır. Bu mahallelerin bir kısmının 1644 yılı defterinin yarısından itibaren okunamıyor olmasından kaynaklı olarak tespit edilemediğini belirtmek gerekmektedir. Defterdeki kayıt şekli esas alınır ise 16 mahalle adından sadece iki tanesi okunabilecek durumdadır. Haliyle tespiti yapılamamış 14 mahallenin silinmiş olan kısımda yer alma olasılığı yüksektir (MAD.d. 18177, s. 18,19). Oluşan bu çıkmaz nedeniyle Çorum mahallelerinin 1644 yılından 1668 yılına kadar geçen süredeki değişimleri net bir şekilde ortaya konulamamıştır. Yine de elde edilen verilerin değerlendirilmesi gerektiğinden 1668 yılı avarız defterinde 43 ve 1644 yılı defterinde ise 26 mahalle ismi tespit edilebilmiştir. 1668 yılı avarızında bu mahalleler için 45,5 hane, 16 rub’ ve 6 nısf olacak şekilde yaklaşık 52,5 avarızhanesi oluşturulmuştur. 1644 yılı defterinde ise 370 nefere karşılık 31 hane ve 3 rub’ şeklinde bir sonuç elde edilmiştir. 1644 yılı defteri 1668 yılı defterinden farklı olarak nefer ve hane sayılarını içermektedir. Bu durumda bir avarızhanesinin yaklaşık olarak kaç neferden oluştuğunu tespit etmek mümkün olabilmektedir. Öyle ki bu tarihe ait veriler esas alındığında 10 ila 14 arasında değişen nefer sayılarının bir avarızhane olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır (MAD.d. 18177, s. 18,19).⁶ Tablo 2’de 1668 ve 1644 yılında tespiti yapılmış mahalleler ele alındığında hane sayılarının hemen hemen aynı olduğu söylenebilir. Fakat 1644 yılı defterine göre 1668 yılı defterinin çok daha fazla rub’ ve nısf hane

⁶ Gülabi Bey Mahallesi neferi 14’tür ve 1 avarızhane kaydı bulunmaktadır. Sofular Mahallesi nefer sayısı 10 olup 1 avarızhane kaydı vardır.

kaydı içerdiği görülmektedir. Bu durum vergi hanesindeki artışın veya tahrir emininin bilinçli olarak arttırmasının bir sonucu olabilir. Nitekim “*Gülabi Bey ve Hacı Bayram Sencağı/Sıncağı ma’a Bazarlı*” mahallelerinin 1644 yılında 1 hane olan avarızhaneleri 1668 yılında 1 hane ve rub’ olacak şekilde değişmiştir.

Buraya kadar olan kısımda bir bakıma Çorum mahallelerinin incelediğimiz avarız kayıtların tespit edilenlerinin karşılaştırılması amaç edinmiştir. Fakat acaba avarız kayıtlarında yer alan veya tespiti yapılmış mahallelerin XVI. yüzyıl sonlarında kayda alınmış tahrirlerdeki durumu nasıldı şeklinde bir soru ortaya çıkmıştır? Bu soruya cevap olması bağlamında tabloda yer alan mahallelerin 1576 yılı Çorum tahrir defterinde tespiti uğraşına gidilmiştir. Bu defterde Çorum’un 48 mahallesinde 1.719 hane ve 2.982 nefer kaydının bulunduğu görülmüştür. 1576 yılı tahririnde yer alan 48 mahalleden 20’sine 1644 ve 1668 yılı tahrirlerinde de tesadüf edilmiştir. Tesadüf edilen bu 20 mahallenin 1576 yılı tahririnde 904’ü müzevvec ve 566’sı mücerred olmak üzere toplam 1.486 neferi bulunmaktadır. Bu rakam yukarıda belirtildiği üzere 1576 yılı toplam nefer sayısının yarısı oranındadır. Takibi ve tespiti yapılabilen bu mahallelerde başka bir şekilde sonradan kurulduğu düşünülen mahalleler de bulunmaktadır. Avarız defterlerinde bulunan ve “*Karakeçili, Kubbeli, Hacı Naki/Baki, Hacı Geyvan, Hacı Kemal ma’a Sabuncu, Narlıoğlu/Yarlıoğlu, Şarkiyân-ı Arab, Boran, Karaman Çavuş, Hacı Davud, Hacı İshak ve Atçı Ali-i Ulya, Fatma Bacı?, Şeyhlü, Çepni, Çakır ma’a Divane, Bazar, İsa Halife, Nureddin, Depecik, Emir Ahmed ve Kahveci*” şeklinde sıralanabilecek olan mahallelerin 1576 ile 1668 yılı aralığında kuruldukları düşünülebilir. Elbette konumları itibariyle yerlerini tam olarak belirlemek zor ise de tabloda yer alan “*Çöplü (Köseoğlu, 1939, s.448), Kunduzlar (Köseoğlu, 1939, s. 400-402), Karakeçili, Çepni, Gülabi Bey (Dağlıoğlu, 1938, s. 67-75) ve Yavru Turna*” isimli mahallelerin günümüzde hala Çorum’un mahalleleri arasında yer aldığı görülmektedir.⁷ Bu durum iskân mahalli veya adı noktasındaki tarihsel zenginliğin bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim bu mahallelerin tarihsel derinliği, XV. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

Çorum Köyleri

Mevcut tahrir kayıtları esas alındığında Çorum’un 1456 yılında 70, 1480-81’de 67, 1520’de 121, 1530’da 68⁸ ve 1576 yılında ise 136 köy kaydı tespit edilmiştir (MAD.d. 345, s. 134-202; TTd. 15, s. 18,34,186,191,217, 243; TTd. 387, s. 391-398; KK.TTd. 54, vr. 20/b-71/b). 1456 yılında mezra olmasına rağmen sonraki 1480-81 ve özellikle de 1530 yılı tahrirlerinde köy

⁷ <https://mobilharita.corum.bel.tr/> (Erişim Tarihi: 06.08.2022).

⁸ 1520 ile 1530 yılı kayıtları arasındaki düşüşün nedeni defterlerin kayıt mantığından kaynaklanmaktadır. 1520 yılı defteri mufassal tahrir, 1530 yılı defteri ise mufassal-icmal defterdir. Bu nedenle mahalle ve köy, nefer ve hasıl miktarlarında düşüşler görülmektedir.

statüsü kazanmış örneklerle de erişilmiştir. Nitekim “*Kınık, Çanşa/Çakşa, Çay, Büğdüz, Sağun Şah, Çiftlik-i Ürkü, Kulacık, Dere köy ve Söğüt Pınarı*” bu tür örneklerdendir. Ayrıca 1456 yılında Bütet Köyüne bağı olan Turgut mezarının “*harabe*” olduğı anlaşılmaktadır. 1456 yılı tahririnde Çorum köy ve mezarların özellikle merkez (Çorumlu) ve Çat nahiyeleri ile Beydilli, İnalözü ve Tuzcular Divanlarına bağı oldukları anlaşılmaktadır. 1480-81 yılı defter Çorum merkez ile bağı kazalarındaki malikâne divânî hisseleri ile tımarlarına dair bilgileri barındırmaktadır. Bu bakımdan XV. yüzyılda Çorum’un bu hisse veya tımarlarına bağı iskân mahallerinin isimlerini buradan tespit etmek mümkündür (TTd. 15, s. 18,34,186,191,217 ve 243). 1520 yılı tahririnde bulunan 121 köyün Çorumlu, Emlak, Serkis ve Tuzcuyan Divanlarına bağı oldukları görülmektedir.

Çorum köylerindeki nefer sayısı 1456 yılında 1.242, , 1520’de 3.324, 1530’da 1.901 ve 1576’da ise 6.588 olarak hesaplanmıştır. Benzer şekilde 1456’da 90 olan mücerred sayısı, 1520’de 1.073’e ve 1576’da ise 2.915’e yükselmiştir (TTd. 444, 1556, s. 8-66). Nefer ve mücerred bağlamında 1480-81 yılı tahririnde bu şekilde bir tespit yapılamamaktadır. Sadece Çorum’un 52.996 akçelik bir divânî hissesinin bulunduğı anlaşılmaktadır (TTd. 15, s. 187). Bu tespitler çerçevesinde 1520’den 1576 yılına gelindiğinde köy sayısındaki ciddi artışa bağı olarak Çorum köylerindeki nefer ve mücerred sayılarının neredeyse iki katı oranında bir artışın yaşandığı görülmektedir (TKG.KK.TTd. 54, vr.20/b-71/b). 1576 yılı tahririnde 1530 yılında var olan 11 köy tespit edilememiştir. Bu köylere ne olduğunu tam olarak bilinmese de Anbar köyü örneğinden hareketle bir yaklaşım sergilemek mümkündür. Öyle ki 1480 ve 1530 yılı tahrirlerinde yer alan Anbar köyü kaydına 1576 yılı tahririnde tesadüf edilememiştir. 1530 yılı tahririne göre 60 nefer ve 16 mücerred kaydı bulunan Anbar köyünün bilinmeyen bir nedenle dağılmış olabileceğı düşünülebilir. Öyle ki 1576 yılı tahririnde köy reayasından pek çok kişinin değışik köylerde zemin sahibi olduğı görülmektedir. Örneğin Üyük köyündeki 24 kilelik zemine sahip dört reaya için “*Karye-i Anbar köyü re’ayasındandır*” şeklinde bir not düşülmüştür. Aynı şekilde Ağıaç köyündeki zeminlerden 17 tanesi Anbar köyü reayasına aittir (TKG.KK.TTd. 54, vr.103/b ve 144/b).

Tablo 3: Çorum Köyleri (1576-1668)

Sıra	Köy	KKd.2643, 1668			MAD.d.18177, 1644			TKG.KK.TTd.54, 1576	
		Hane	Rub	Nısf	Nefer	Hane	Rub'	Nefer	Mücerred
1	Akviran			1	4	0,5		15	9
2	Çanakcılı ma'a İl-Gazi	1	1		14	1	1	35	15
3	Hızır Bey Saray	1			11	1		107	48
4	Karapınar	1			10	1		85	42

5	Yakub Alp			1	4	0,5		18	5
6	Bükse			1	7	0,5			
7	Kavşud			1	6	0,5		48	25
8	Çiftlik			1	7	0,5		17	
9	Abdal Ata (Yakacık)	1,5			19	1,5			
10	Horasan Divanı		1		2		1	58	29
11	Şeyh Hamza?		3						
12	Ilıca Çayır?	1							
13	Ezil (Ecil nam-ı diğer Ezil)	1	1		15	1	1	117	46
14	Çorum Viranı		3					73	36
15	Ilıca ma'a Çiftlik			1				25	12
16	Ferzend	1	1		3		1	126	54
17	Elemin	1							
18	Üyük		3					26	13
19	Kuru Çay	1						66	32
20	Ahi Yusuf	1							
21	Güher Sülek			1				71	30
22	Yaydığın	1,5						128	62
23	Bildiği/Bildiki?			1					
24	Kuş Viran			1				8	
25	Sadreddin			1				26	13
26	Sarvanşah			1				28	13
27	Karaca	1	1						
28	Eslemes				3		1	67	37
29	Aksak Şeyh	1			10	1		39	9
30	Kara Ağaç			1	6	0,5		42	15
31	Çukur Viran			1	7	0,5		20	8
32	Kara Hacı			1	6	0,5			
33	İskece/Eskece		3		8		3		
34	Bolozlar/Bulurlar Divanı		1		3		1		
35	Hacı Beğ		3		8		3		
36	Taş Pınar	1			10	1		53	25
37	Çalıca		3		8		3	26	9
38	Sarta	1	1		14	1	1	70	34
39	Mağara/Mağna	1			13	1		71	37
40	Ağca Kaya		3		8		3	84	37
41	Ağca Kilise	1			11	1		46	15
42	Kara Hisar	2	1		26	2	1	92	45
43	Ayvalu	1	1		14	1	1		
44	Sarı Hasan			1	15	1	1	67	38

45	Delüler	1	1		14	1	1	76	28
46	Yörüklü/Yürekli	1			12	1			
47	Alayund	1							
48	Paşa	1						95	43
49	Şeyh Musa nam-ı diğer Eskice?			1	7	0,5		11	4
50	Harmancık			1	11	1		40	14
51	Çalış?			1					
52	Kulacık		1						
53	Çapağlıca?		1						
54	Çalı			1					
55	Salhun Paşa			1				35	13
56	Kırağcı?			1					
57	Okunamadı			1					
58	Okunamadı	1	1						
59	İlyas(Ayas) ma'a Çatak		1						
60	Hamamlı Çay	1							
61	Bataklı/Yanaklı		3						
62	Viran ma'a ...	1							
63	Sarı Bey			1				65	34
64	Türkman Divanı	1			11	1			
65	Hamdi	1,5			17	1,5			
66	Çakır Divanı	1			10	1		19	8
67	Ovacık	1	1		15	1	1		
68	Ahmed Şihna ma'a Kadı Divanı	1			12	1		27	10
69	Boranlar/Tozanlar		3		8		3		
70	Büğdüz	1			12	1		33	14
71	Kılıç Viran			1	4	0,5		30	18
72	Ulu Pınar Divanı			1	4	0,5		85	42
73	Boz Boğa			1	5	0,5		65	32
74	Kara Bürcek nâm-ı diğer Anbar Divanesi		3		8		3	116	41
75	Börekçi			1	4	0,5			
76	Tanrı Vermiş			1	4	0,5		63	29
77	Hacı Paşa			1	5	0,5			
78	Kızıl Geçüd ma'a Hatab			1	4	0,5		63	34
79	Bayat			1	5	0,5		91	41
80	Kızıl ma'a İsmail		1		2		1	33	12
81	Yazu Çiftlik		1				1		
82	Arablar						1	13	7
Toplam		34,5	47	31	446	32,5	33	2.843	1.271

1668 yılı avarız defterinde Çorum merkez livasına ait 82 köy tespit edilmiştir. Bu köylerin 34,5 hane, 47 rub' ve 31 nısf olmak üzere yaklaşık 61,5 avarızhanesi bulunmaktadır. 1644 yılı defteri eksik olduğundan tam olarak avarızhane sayısına ulaşmak güçtür. Bu nedenle sadece 50 köy tespit

edilebilmiştir. Bu köylerden 446 nefere karşılık 32,5 hane ve 33 rub' hane olmak üzere yaklaşık 40,5 avarızhanesi vardır. Bu rakamlara göre 1644 yılında Çorum köylerinde ortalama avarızhanenin 13,14 neferden oluştuğu söylenebilir. Ancak 1644 yılında ait elde edilen sonuçların tam olmadığı muhakkaktır. Nitekim 1668 yılı avarız defterinde bulunan ve 1644 yılı defterinde yer almayan köyler “Şeyh Hamza, Ilıca Çayır, Elemin, Üyük, Kuru Çay, Ahi Yusuf, Ayvalı, Yaydığın, Güher Sülek, Karaca, Aksak Şeyh, Alayund, Paşa, Kulacık, Çağaçlıca, Çalı, Salhun Paşa, Kıracağı, İlyas ma'a Çatak, Hamamlı Çay, Bataklı/Yataklı, Viran ma'a...” şeklinde sıralanabilir. Bu durum köylerin bir iskân mahalli olarak yok olmaları veya başka bir idarî birime dâhil olmalarından çok, daha önce de belirtildiği üzere incelenen defterin sayfalarının eksik olmasından kaynaklanmaktadır.

Yukarıda tartışıldığı üzere avarız ve tahrir kayıtlarındaki hane ve neferleri aynı mahiyette görerek değerlendirmek oldukça güçtür. Ancak yine de demografik açıdan rakamsal bir karşılaştırma yapılabilir. Bu nazarla bakıldığında avarız kayıtları Çorum köylerinde XVI. yüzyıl sonrasında ciddi bir demografik erimenin yaşandığına dair izler taşımaktadır. Tablo 3'te de görüldüğü üzere köylerin pek çoğu henüz bir avarızhanesi oluşturacak kudrette değildir. 1576 yılı tahririnde müstakil bir köy olarak yer alan Hatab Deresi, 1668 yılı avarız kaydında Kızılgeçüd köyü ile birlikte yazılmış ve her iki köy ancak 4 nefer ile 0,5 avarızhanesi oluşturulabilmiştir (TKG.KK.TTd. 54, vr. 60/b).⁹ Yine Arablar ve Yazuçiftlik köyleri üzerine “harap” yazılmış olmasına rağmen rub' kudretinde avarızhane kaydı düşülmüştür. Harap olmasına rağmen neden bu tür köylere avarızhane kaydı yazılmıştır? Bu şekildeki kaydın iki nedeni olabilir. İlki ileride birileri gelir de harap olan köyü şenlendirirse verecekleri vergi miktarı kayıtlı olsun şeklindeki düşüncedir. İkincisi ise Yazuçiftlik köyü örneğinde tesadüf edilen uygulama olabilir. Zira bu köy kaydında “tasarruf edenlerde” şeklinde bir derkenar yer almaktadır. Haliyle Yazuçiftlik köyü arazisinin başka köy, köyler reayasınca ekilip biçildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla imparatorluk idaresi bir şekilde reyası terk-i diyar etmiş köylerin yanında yöresinde bulunan başka köyler reayasınca işletilen arazilerini de avarıza esas kaynak olarak görmüştür (MAD.d. 18177, s. 21). Hakikatte nelerin yaşandığını ve yaşananların nüfus ile iskân üzerindeki etkisini tam olarak görmek, bilmek mümkün değilse de 1456'dan 1668 yılına kadar Çorum'un “Akça Kaya, Akça Kilise, Aksak Şeyh, Bayat, Çalıca, Çiftlik, Harmancık, Kara Ağaç, Kavşut, Kılıç Viran, Maza, Taş Pınar, Ulu Pınar” şeklinde sıralanabilecek olan köylerinin varlıklarını devam ettirdikleri söylenebilir. Dolayısıyla sıralanan bu köylerin Çorum'un iskân kararlılığına sahip köyler oldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 1576 yılından sonra Çorum kırsalında “Bükse, Şeyh Hamza?, Ilıcaçayır?, Ahi Yusuf, Bildiği/Bildiki?, Karaca, Kara Hacı, İskece/Eskece, Bolozlar/Bulurlar Divanı, Hacı Bek/Beğ, Ayvalu, Yörüklü/Yürekli, Alayund, Çalıç?, Kulacık,

⁹ 1576 yılı tahririnde Hatib köyünün 101 nefer ve 54 mücerred kaydı bulunmaktadır.

Çapağlıca?, Çalı, Kırağcı?, Okunamadı, Okunamadı, İlyas (Ayas?) ma'a Çatak, Hamamlı Çay, Bataklı/Yanaklı, Viran ma'a ..., Türkman Divanı, Hamdi, Ovacık, Boranlar/Tozanlar, Hacı Paşa ve Yazı Çiftlik” gibi kimi köylerin kurulduğu görülmektedir. Bu durumda adı geçen köylerin 1576’dan 1668 yılına kadar devam eden sürede kurulmuş oldukları düşünülebilir.

1576 yılı tahririne göre Çorum livâsı köylerinin malikane hisseleri genellikle “*Medrese-i Çorumlu, İmaret-i Mehmed Paşa, Evlad-ı Abdülvehhab, Beyler Çelebi, Mescid-i Mukbil Subaşı, Abdal Ata Zaviyesi, Ebna-i Hamdi Bey, Mescid-i Eşref, Mevlevihane der-Amasiyye, Şehdane Hatun, Hacı Bey Zaviyesi, İnam Çelebi Zaviyesi, Hasan Balım, Camii Çorumlu ve Evlad-ı Arif Çelebi*” vakıflarına ayrılmıştır (TKG.KK.TTd. 54.vr. 29/a; 33/a-b, 39/a, 57/a, 38/b-39/a, 55/b-56/a; 48/b; 59/a-b, 20/b, 68/b-69/a, 53/a-b; 25/b, 23/a; 47/b-48/a, 63/a-b, 46/a; 50/a-b; 29/b-30/a; 26/a; 53/a; 52/b; 59/b-60/a; 21/a; 50/a-b; 103/b ve 144). Bu vakıf belirtmeleri önemlidir. Çünkü avarız kayıtlarında vakıf akarı olan pek çok köyün de avarıza bağlandığı anlaşılmaktadır.

Hane ve nefer ile avarızhane sayıları üzerinde yürütülen Çorum merkez mahalle ve köylerinin nüfus ve iskânına dair izahı nüfus bağlamında ele almak mümkün müdür? Daha önce de ifade edildiği üzere buradaki rakamlar sadece bir tahmin mahiyetindedir. Asla kayıtların tutulduğu dönemdeki gerçek hane ve nüfusları ortaya koymaz, tahmini sonuçlara erişilmesine fırsat sunar. Bu bağlamda 1576 yılı tahmini nüfus hesaplamalarında, defterdeki kayıtların hane yerine nefer odaklı olmasından dolayı, (*Nefer x 3*) formülü kullanılmıştır (Öz, 1999, s. 62,63). Buna göre 1576 yılında 2.982 neferi bulunan Çorum mahallelerinin tahmini olarak 8.946 şeklinde bir nüfusunun olduğu belirtilebilir. Aynı yılda 6.627 neferi bulunan Çorum köylerinin nüfusu ise yine tahmini olarak 19.881 olarak hesaplanabilir.

Tablo 4: Çorum Mahalleleri (sayısı, nefer ve avarızhane ile tahmini nüfusu)

Tarih	Mahalle Sayısı	Nefer	Avarızhane	Tahmini Nüfus	Not
1456	6	395		1.185	Defter eksiktir.
1480-81					Defterin kayıt maksadı başkadır.
1520	14	477		1.431	Defter eksiktir.
1530	31	1.329		3.987	
1576	48	2.982		8.946	
1644	26	370	32	2.080	
1688	43		52,5	3.413	
Tahrir Hesaplamalarında (Nefer x 5)					
Avarızhane hesaplamalarında (hane x ortalama nefer x 5) Ortalama nefer sayısı (13)					

Turan Gökçe, avarızhanelerin nüfus olarak hesaplanması üzerinde Gümölcine üzerindeki çalışmasında her bir neferi gerçek hane olarak görüp

(*Nefer x 5*) formülüyle bölgenin tahmini nüfusuna erişmeyi denemiştir (Gökçe, 2005, s. 89). Onun bu yaklaşımını dikkate alarak Çorum havalisinde ortalama bir avarızhanesinin “13 *nefer*”den müteşekkil olduğu tespitinden hareketle mahalle ve köylerin toplam avarızhane sayılarının “*önce 13 ve akabinde de 5 ile çarpılması*” sonucu tahmini bir nüfusa erişilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle (*hane x ortalama nefer x 5*) formülü kullanılmıştır. Bu hesaplama göre Çorum’un 1644 yılındaki 26 mahallesinin toplam 32 avarızhanesi tahmini olarak 2.080 nüfusa maliktir. Aynı yılda 40,5 avarızhanesi bulunan Çorum’un 50 köyünün ise tahmini olarak 2.633 nüfusu bulunmaktadır. 1668 yılı avarızında ise Çorum’un 43 mahallesinin 52,5 avarızhanesi ve tahmini olarak 3.413 nüfusu bulunmaktadır. Yine aynı yıldaki 82 köyünün 61,5 avarızhanesinin ise tahmini olarak 3.998 nüfusu tespit edilmiştir. Bu tahmini hesaplamalara göre ilk olarak Çorum mahallerinin 1576’dan 1668 yılına kadar sayısı fazla değişmemiş ise de nüfusunda 1/3 oranında bir azalmanın olduğu söylenebilir. İkinci olarak da mahallelerinin aksine köy sayısının hemen hemen 1/3 oranında azaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun Çorum kırsalındaki nüfusa yansımaları ortaya koymaktadır. Nitekim 1576’da tahmini olarak 19.881 olan Çorum köyleri tahmini nüfusu 1668 yılında 3.998 olarak hesaplanmıştır. Buna sonuca göre Çorum kırsalının 1668 yılı tahmini nüfusu, 1576 yılının nüfusunun ¼’üne denk gelmektedir.

Tablo 5: Çorum Köyleri 1456-1688

Tarih	Köy Sayısı	Hane	Nefer	Avarızhane	Tahmini Nüfus
1456	70		1242		3.726
1480-81	67		-		
1530	68		1901		5.703
1520	121		3324		9972
1576	136		8588		25.764
1644	50		446	40,5	2.633
1688	82			61,5	3.998
Tahrir Hesaplamalarında (<i>Neferx5</i>)					
Avarızhane hesaplamalarında (<i>hane x ortalama nefer x 5</i>) Ortalama nefer sayısı (13)					

1668 yılı defteri özellikle avarızhane toplamına dair bilgiler barındırmaktadır. Fakat bu defterde özellikle Çorum kazası örneğinde olduğu gibi yekûn avarızhane hesaplamalarında mahalle ve köy ayırımına gidilememektedir. Öyle ki Çorum mahalle ve köylerinin avarızhane sayısı “*yekûn hane 113,5 ve 1 rub*” şeklinde belirtilmiştir (MAD.d. 18177, s. 21). Haliyle köy ve mahallelerin ayrı olarak toplam avarızhane sayılarını tespit etmek güçleşmiştir. Ancak hesaplamalarımıza göre bu rakamın 52,5’i mahallelere 61,5’i ise köylere aittir. Bu durum XVI. yüzyıl sonlarında oluşan yeni durum ve şartların çevreden merkeze doğru bir yönelişe yol açtığını göstermektedir. Kırsaldaki yerleşim yeri sayısı çok daha fazla olmasına

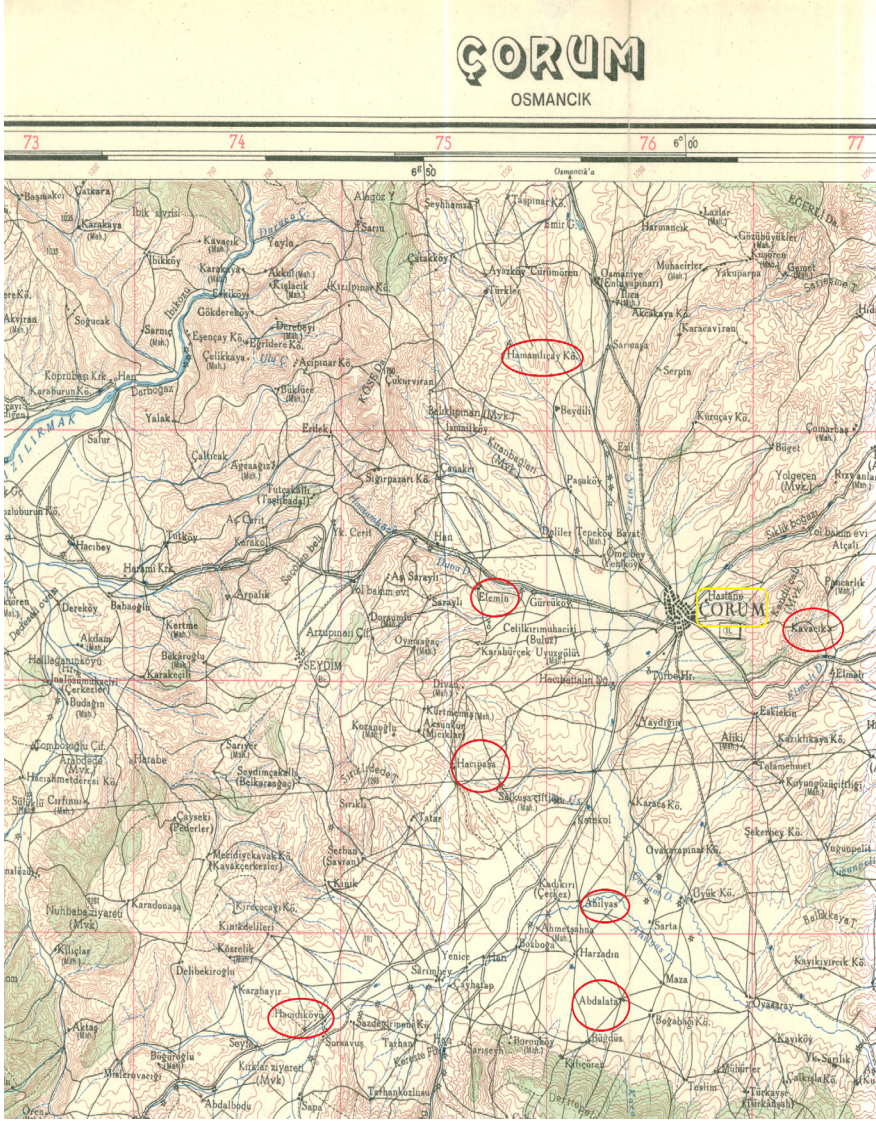
rağmen avarızhane sayısı mahallelerde bulunandan sadece 10- 11 kadar fazladır. Toplam avarızhane sayısından hareketle Çorum mahalle ve köylerinin 1668 yılında tahmini olarak 7.378 nüfusa sahip olduğu düşünülebilir. 1576 yılı tahririndeki Çorum mahalle ve köylerine ait tahmini nüfus olan 28.827'nin bu rakam ile kıyaslanması, nüfusun geçen zamanda $\frac{3}{4}$ oranında azaldığı yönünde, yukarıdaki çıkarımlarımızın nispeten doğru olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Çalışmaya konu defterler Rum vilayeti avarızhane tahririne memur edilen Murad Efendi defterinden hazırlanmış özet-icmal mahiyetindeki defterleridir. Çorum mahalle ve köylerinde avarıza tabi nefer ve muaflara dair bilgileri içermektedir. Harabe köylerin şenlenmesi ihtimali dâhilinde rub' hane olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Çorum kırsalında reayası terk-i diyar etmiş köyler ile bu köylerin arazisini ziraat edenlere ait bilgileri barındırmaktadır. 1530'da 31 olan Çorum mahallelerinin sayısı 1576 yılında 48'e yükselmiştir. 1668 yılına gelindiğinde ise mahalle sayısı 43'e düşmüştür. Bu mahallelerin 20 tanesinin 1576 yılında var olan mahalleler oldukları anlaşılmaktadır.

1456'da 70 olan Çorum merkez nahiyesi köylerinin sayısı 1480'de 67, 1520'de 121 ve 1576 yılında ise 136'ya yükselmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra uygun iklim şartlarının tetiklediği ve imparatorluğun özellikle Orta Anadolu havzasında görülen bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bu artış doğal olarak Çorum kazasındaki köy ve mahalle sayılarının da artmasına yol açmıştır. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise Çorum mahalle sayılarında önemli değişiklikler yaşanmadı. Mahalle sayılarının aksine Çorum merkez kazası köyleri sayısında ciddi bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Öyle ki 1576 yılında 136 olan köy sayısı 1668 yılında 82'ye düşmüştür. Mahalle ve köy sayılarındaki bu düşüş aslında Çorum merkez ve kırsalında yaşanan nüfus azalmasını tam olarak ortaya koyamamaktadır. Çünkü mahalle sayısında ciddi azalma olmamasına rağmen XVI. yüzyılın son çeyreğindeki tahmini nüfusa göre $\frac{1}{3}$ oranında azaldı. Köylerde ise bu oran $\frac{3}{4}$ civarındadır. Çorum kırsaldaki köy ve nefer sayılarındaki düşüşe rağmen mahalle sayılarının nispeten satabil kalması Celali İsyanlarının tetiklediği çevreden merkeze doğru hissedilir şekilde bir göç hareketinin olabirliğini akıllara getirmektedir. Nitekim Elmalı, Uurlu ve Orta dağlarının Çorum'a bakan yamaçlarına konumlanmış ve tahrir kayıtlarında yer almamasına rağmen 1644 ve 1668 yılı avarız kayıtlarında tespit edilen pek çok köy örneği bulunmaktadır. Ezcümle sadece Çorum merkez kazası mahalle ve köyleri bağlamında Amasya, Bozok, Canik ve Tokat ekseninde ortaya konulmuş Rum vilayeti avarız çalışmalarının işaret ettiği tabloya benzer bir durumun nispeten Çorum için de geçerli olduğu söylenebilir.

Harita: Harita Genel Müdürlüğü C-VIII, 1946.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)
TT.d.15, H.885/1480-81; TT.d.387, 937 /1530; TT.d.444 (944),
H.926/1519-20.

Mâliyeden Müdevver Defterler [BOA, MAD.d.]

Mad.d.354, 860/1456; MAD.d.18177,1644.

Kâmil Kepeci (BOA, KKd.)

KKd.2643, 1668

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadîme Arşivi
(TKG.KK.)

Tapu Tahrir Defterleri (TKG.KK.TTd.)

TKG.KK.TTd.54, 984/1576.

Yayımlanmış Kaynaklar

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri
(937/1530), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı
Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:36, Ankara 1997.

(BOA 387). H.984 (M.1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54
Numaralı Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum, (C.I ve II), T.C. Çevre ve
Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi
Başkanlığı Yayın No: 8, Ankara 2014. (TKGMA TTd 54).

A- ARAŞTIRMA İNCELEME ESERLERİ

Abacı, N. (2006). Avârız Vergisinin Tahsilinde Mükelleflerin Rolü
Hakkında Bazı Bilgiler, *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik
Tarihi Kongresi*, Bursa, (18-21 Haziran 1998), 25-33.

Açıkel, A. (2002). Tokat Örneğinde XVII Yüzyılın İlk Yarısında
Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran, *Türkler*, 10, Ankara, 348-358.

Akdağ, M. (2019). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali
İşyanları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Barkan, Ö.L. (1993). *Avârız, İA.*, II, İstanbul: MEB. Yayınları, 13-
19.

Behar, C. (2000). Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası
Modernleşmesi, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalcık-Şevket
Pamuk, (Ed.), Ankara, 61-72.

Bulduk, Ü. (1991). 16. Yüzyılda Çorum Sancağını İdarî Yapısı, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, (26-27 Temmuz 1991), Uluslararası 11. Çorum Hitit Festivali, Ankara: Çorum Belediyesi Yayınları, 19-56.

Bulduk, Ü. (1992). Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri -1, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 3, Ankara, 129-167.

Dağlıoğlu, H.T. (1938). Onuncu Asırda Çorum, *Çorumlu*, Yıl, 1, Sayı 6, 67-75.

Darling, L. T. (2019). *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, Adnan Tonguç, (Çev), İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.

Demirci, S. (2005). Collektion od Avâriz and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: A Case of the Province of Karaman 1620-1700, *Belleten*, LXIX (256), Ankara: TTK. Yayınları, 897-912.

Demirci, S. (2007). XVII. Yüzyıl Sivas Eyâleti Avârizhâne Sayıları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme (1640-1700), *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas: İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 179-193.

Emecen, F. (1981-82). Kayacık Kazâsının Avâriz Defteri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (12), 159-170.

Ergenç, Ö. (1994). Osmanlı Dönemi Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Düşünceler, *Kent Tarihçiliği-Kent Tarihi Atölyesi*, (5-6 Mart 1994), İstanbul: Toplu Konut İdaresi-Tarih Vakfı Yayınları.

Ergenç, Ö. (1988). Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler, *Belleten*, LII (203), 667-683.

Gerste, R. D. (2017). *Hava Nasıl Tarih Yazar. Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*. Meltem Karaismailoğlu, (Çev.), İstanbul: Kolektif Kitap Yayınları.

Gökçe, T. (2006). Bir Tahrir Üç Defter: 1697-1698 Tarihli Avâriz Defterlerine Göre Siroz (Serez) Şehri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IV (1), 51-73.

Gökçe, T. (2005). Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından, Mufassal-İcmâl, Avâriz Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümölcine Kazâsı Örnekleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX (I), 72-134.

Gümüşçü, O. (2016). Osmanlı Avarız Tahrirlerinin Güvenirliği Üzerine, INOCTE, 2016, *Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Kongresi*, (7-9 Ekim 2016), Saraybosna, 443-468.

Köseoğlu, N. (1938). Osmancıklı Mehmet Paşa'nın İki Vakfiyesi, *Çorumlu*, Yl.1, Sy.1, 9-12.

Köseoğlu, N. (1939). Köy Adlarına Göre Bir Araştırma, *Çorumlu*, Yl. 2, Sy.13, 399-402.

Köseoğlu, N. (1939). Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy ile Sakız Divanı, *Çorumlu*, Yl. 2, Sy.15, 448-457.

Kurt, Y. (1991). 16.Yüzyılda Çorum Kazasında Kişi Adları. *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri, Uluslararası 11. Çorum Hitit Festivali*, Ankara: Çorum Belediyesi Yayınları, 57-103.

Kuru, M: (2017). *Locating Ottoman Port-City in the Early Modern Mediterranean: İzmir 1580-1780*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Toronto.

Mcgowan, B. (1981). Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830, *VIII. Türk Tarih Kongresi, (11-15 Ekim 1976)*, Bildiriler: II, Ankara: TTK. Yayınları, 1327-1332.

Öz, M.- Acun, F. (2008). *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII, Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-43 Tarihli)*, Ankara: TTK. Yayınları.

Öz, M. (1990). Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler, *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara: VGM. Yayınları, 429-440.

Öz, M. (1999). Bozok Sancağında İskân ve Nüfus (1539-1642, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Bildiriler*, III, Ankara: TTK. Yayınları, 787-794.

Öz, M. (2006). XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi, *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, (4-6 Mayıs 2006) Bildirileri*, I. Cevdet Yılmaz, (Haz.), Samsun: Samsun Belediyesi Yayınları, 1-23.

Öz, M. (1991). 15 ve 16. Yüzyılda Çorum Sancağı: Nüfus ve İktisadi Hayat. *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu, Tebliğleri, Uluslararası 11. Çorum Hitit Festivali*, Ankara: Çorum Belediyesi Yayınları, 5-19,

Özdemir, R. (1993). Avâriz ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler, *X. Türk Tarih Kongresi, (22-26 Eylül 1986)*, Bildiriler, IV, Ankara: TTK. Yayınları, 1581-1613.

Özel, O. (1999). 17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defteri, *XII. Türk Tarih Kongresi, (12-16 Eylül 1994) Bildirileri*, III, Ankara: TTK. Yayınları, 735-743.

Özel, O. (2016). *Türkiye 1644 Goşa'nın Gözleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Özel, O. (2006). "Nüfus Baskısından Krize: 16.-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihi'ne Bir Bakış". *XIIIth International Congress of the Economic and Social History of Turkey. Papers submitted to the VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey*, June 18-21, 1998, Bursa-Turkey, Morrisville: Lulu Press. 219-227.

Özel, O. (2004). Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The Demographic Crisis, Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, 36 (2), 183-205.

Öztürk, M. (1997). 1616 Tarihli Halep Avârız Defteri, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, VIII, Ankara, 249-293.

Pamuk, B. (2009). XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası, *Belleten*, LXXIII (266), 115-143.

İnternet

<https://mobilharita.corum.bel.tr/> (Erişim Tarihi: 06.08.2022).

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Çorum Esnafı

İlhan Şahin*

Giriş

Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra Danişmendliler tarafından fethedildiği ve Türkmenlerce yurt ve otlak olarak kullanıldığı anlaşılan Çorum ve çevresi, XII. yüzyıldan itibaren Anadolu Selçukluları ile Danişmendlilerin ve 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğolların idaresine girdi. Moğolların nüfuzu zayıflamaya başlayınca Sivas'ta hüküm süren Eretnaoğullarının, ardından Amasya'daki Emîr Hacı Şâdgeldi'nin, bunu takiben Eretna Beyliği topraklarını ele geçiren ve Sivas'ta hüküm süren Kadı Burhaneddin'in hâkimiyetine geçti. Zaman zaman Osmanlılar ile Kadı Burhaneddin arasındaki mücadelelere sahne olan Çorum, 1398'de Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu beyi Karayülük Osman'a yenilip beyliğinin ortadan kalkmasıyla ona bağlı yöreler ve bu arada Çorum ve yöresi Osmanlı idaresine girmiş oldu.¹ Çorum, Osmanlı idaresinin ilk dönemlerinde Amasya'da bulunan Şehzade Çelebi Mehmed'in yönetimine bağlıydı. Çelebi Mehmed, Timur'un 1402 yılındaki Anadolu seferinden sonra Çorum'u ve çevresini Osmanlı idaresinde tutabilmek için büyük bir gayret sarf etti. Bu durum Osmanlı Devleti'nin birliğinin sağlandığı 1413 senesine kadar devam etti. Böylece Rûm beylerbeyliğinin sınırları içinde yer alan Çorum, daha sonra aynı beylerbeyliğin sancakları arasında yer almaya başladı. Çorum'un XVI. yüzyıl sonlarına kadarki kayıtlarda geçen adı Çorumlu'dur.²

Bu siyasi olaylar, Çorum ve çevresinin Osmanlı idaresine girinceye kadar Orta Anadolu'daki beyliklerin sınır bölgesinde yer aldığını ve beylikler arasındaki siyasi mücadelelerden oldukça etkilendiğini göstermektedir. Bu bağlamda 860 (1456) tarihli Osmanlı tahrir defterinin, Çorum şehrinin genel panoramasını yansıtmayı bakımından önem arz ettiğini belirtmek gerekir. Osmanlı idaresine girdikten yaklaşık 50 sene sonra yapılan bu tahririn, büyük

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. İstanbul.

¹ İlhan Şahin, "Çorum", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 8 (1993), s. 373.

² Çorum'un Osmanlı dönemindeki idarî durumu ile ilgili bk. Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri - I", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 3 (1992), s. 129-167.

ölçüde şehrin pek fazla bir değişime uğramadan Osmanlı öncesi durumunu yansıttığını söyleyebiliriz.

1456 tarihinde Çorum şehrinin sadece altı mahallesi vardı. Bu mahalleler Debbâğan Mescidi, Alaca Mescidi, Çöplü Mescidi, Ahî Münevver, Ahmed Çelebi ve Makbere adlarını taşımaktaydı. Bu mahallelerde yaklaşık 400 Türk ve Müslüman vergi nüfusu vardı. Bu nüfusun sakinleri arasında birer vergi mükellefinin Kayserili, Kastamonî ve Kırımı; üç vergi mükellefinin de Erzincanî olarak kaydedildiği görülmektedir. Bunların isimleri yanına yazılan bu kayıtlar, şüphesiz onların göç edip geldikleri şehir veya bölgelere işaret etmektedir. Şehirdeki bu toplam nüfus haricinde şehrin civarında yaşadığı anlaşılan ve *Ashâb-ı Efdine* adı altında kaydedilen toplam 44 hane ve ayrıca 4 nefer de vergiden muaf nüfus mevcuttu.³ Bu bağlamda şehrin toplam nüfusunun 2300 civarında olduğunu ifade edebiliriz.

1456 tarihinde *Ashâb-ı Efdine* adıyla kaydedilen 44 neferden 19'unun isimlerinin altında 2 rakamının, 15 neferin isminin altında 1 rakamının, 9 neferin isminin altında ise caba teriminin yazıldığı tespit edilmektedir.⁴ Fatih dönemine ait diğer bazı bölgelerin tahrirlerinde de tespit edildiği üzere söz konusu 2 ve 1 rakamları ile caba terimi, bu kişilerin ellerindeki toprak miktarına işaret etmektedir. Bu bağlamda vergi mükelleflerinin ismi altında bir çift yere tasarruf edenler için 2; yarım çift yere tasarruf edenler için 1 rakamı yazılmaktadır. Osmanlılarda bir çift yer, bir çift öküzle sürülebilen ve bir çiftçi ailesine yetecek genişlikte toprağın verimlilik durumuna göre 50-60 ila 160-170 dönüm arasında değişen arazi parçasını ifade etmekteydi. Caba olarak kaydedilenler ise genellikle başkalarının toprağında toprak işçiliği yaparlar veya sipahiden tapusuz olarak aldıkları küçük toprak parçalarını işlerler ve dönüm resmi öderlerdi. 1456'da söz konusu 44 neferlik *Ashâb-ı Efdine* adı altında kaydedilen grubun, Çorum'un civarında çift-hane sistemi içinde ziraatçılık ile uğraşan bir zümre olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca bu zümre içinde Mevlana Lütfullah'ın "kadı" ve sayıca az da olsa bazılarının "şeyh" ve "fakih" unvanını taşıması, onların sadece ziraatla iştigal eden bir zümre olmadığını ve aralarında dinî vb. bilgilerle mücehhez kimselerin olduğunu da gösterir. 1530 tarihli muhasebe icmal defterinde Çorum'da Efdine Mahallesi adıyla kaydedilen bu grubun 37 nefer vergi nüfusu (34 hane, 3 mücerred) vardı; söz konusu muhasebe-icmal defterinde Sonisa'nın merkezinde aynı adı taşıyan grup ile ilgili olarak: "Ashâb-ı Efdine der-nefs-i Sonisa ve evlâd-ı mu'âf ki ra'ıyyet fermûde şod ve ta'allukat-ı Mehmed veled-

³ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD], nr. 354, s. 122-131. "Ashâb-ı Efdine" kavramı ile ilgili bazı kayıtlardan beni haberdar eden değerli meslektaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Hakan Yazar'a ve Arş. Gör. Abdulhadi Uysal'a teşekkür ediyorum.

⁴ BOA, MAD, nr. 354, s. 129-130.

i Kādî Tursun ve Mevlânâ Hacı Muhyiddin el-kādî-i Sonisa” şeklinde⁵ vergiden muaf iken raiyyet olarak yazılanların olduğu da dikkati çekmektedir. Sonisa’daki grubun içinde kadılık yapan kimselerin olmasını 1456 tarihinde Çorum’da hem kadı olarak ismi geçen Mevlana Lütfullah hem de Ashâb-ı Efdine grubu ile mensubiyet bağının bir işareti olarak da düşünmek mümkündür. 1530 tarihli olarak kabul edilen muhasebe icmal defterinin mufasssalında “Ashâb-ı Efdine” adı altında kaydedilen ve 37 nefer vergi nüfusu olan Çorum’daki bu grup,⁶ 984 (1576-1577) tarihinde Çorum’un merkezinde zemîn olarak bilinen toprak parçalarını tasarruf etmekte ve aralarında şeyh unvanıyla bilinenlerin yanı sıra kadı ve müderris olarak bilinenler de bulunmaktaydı.⁷

Ashâb-ı Efdine kavramında geçen efdine kelimesi, daha çok Mısır ve Suriye bölgesinde öküz veya çift sürmek için boyunduruğa koşulmuş bir çift öküz veyahut da bir çift öküzün hem âlât ve edevatı hem de bir çift öküzün sürebileceği arazi miktarı anlamına gelen feddân kelimesinin çoğuludur.⁸ Osmanlı döneminde 955 (1548) tarihli Şam Vilayeti Kanunnamesinde bir çift öküzün bir gün bir gece durmaksızın sürdüğü alana *feddân-ı Rûmânî*; gün boyunca sürdüğü alana *feddân-ı İslâmî* veya *feddân-ı Arabî*; sabahdan öğle vaktine kadar sürdüğü alana ise *feddân-ı hurrâs* veya *feddân-ı arz* denilmekteydi.⁹ Hâl böyle iken Osmanlı döneminde Çorum’da *Ashâb-ı Efdine* adı altında kaydedilen grubun Osmanlı çift-hane sisteminde yazılmış olması, onların toprak tasarrufunda Osmanlı’dan önceki uygulamaların değil Osmanlı dönemindeki uygulamaların geçerli olduğunun bir göstergesi olmalıdır. Bu bağlamda 1530 tarihli muhasebe defterinde Merzifon’un mahallelerinden birinin ve Sivas merkezinde Müslüman ve gayrimüslim iki mahallenin Ashâb-ı Efdine olarak bilinmesi, onların özellikle Rûm Eyaletinin muhtelif bölgelerinde bulunduklarını gösterir.¹⁰ Bu grupların öküz, bir çift öküz ve alan ölçülerini ifade eden *feddân* kelimesinin çoğulu

⁵ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), II, <Dizin ve Tıpkı Basım>, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dair Başkanlığı, 1997, s. 390, 527.

⁶ BOA, *Tapu Tahrir Defteri [TD]*, nr. 444, s. 5-6.

⁷ H. 984 (M. 1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Çorum Tıpkıbasım, II, Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2014, s. 305; H. 984 (M. 1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Çorum, I, Ankara: T.C.Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2014, s. 69. Defterin transkripsiyonlu metni olan birinci ciltte söz konusu grubun adı Ashâb-ı Akdeme şeklinde okunmuştur.

⁸ Mütercim Asım Efendi, el-Okyânûsu’l-Basît fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît, Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi, VI, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 5462. Ayrıca bk. Cengiz Kallek, “Feddân”, DİA, 12 (1995), s. 293-294.

⁹ Ömer Lûtfî Barkan, XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Birinci Cilt Kanunlar, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943, s. 220-221.

¹⁰ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), s. 346, 495.

efdine kelimesiyle Osmanlı kayıtlarında yer alması, onların Osmanlı döneminden önce *feddân* teriminin kullanıldığı coğrafi bölgelerden söz konusu kavramı taşıyarak muhtemelen Anadolu'ya göç etmiş olabileceklerini de hatıra getirmektedir.

Osmanlı Döneminde Çorum'da Esnaf ve Zanaatkârlar

Osmanlı şehirlerinin en önemli özelliği mahalleleşmenin yanı sıra bir esnaf zümresine sahip olmasıydı. O dönemde esnaf zümresini sivil toplumun yegâne temsilcisi olarak düşünmek gerekir. Osmanlı esnafını, şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği meslekî örgütlenmeler olarak tanımlayabiliriz. O dönemde esnaf örgütlenmeleri, bir iş kolunun bütünü ve hatta birkaç mal veya hizmeti içine alacak şekilde değil, çok dar ve sınırlı zümreler halinde ayrı birer örgütlenme birimi oluşturuyorlardı. Buna örnek olarak hayvancılıktan başlayan ve ayakkabı haline gelinceye kadar son tüketim mamulü olan derinin geçirdiği safhaları verebiliriz. Bu bağlamda hayvan ticareti yapan celepler veya tüccarlar, kesimi yapan kasaplar, ham deriyi işleyen debbağlar, işlenmiş deriyi satan tacirler, nihayetinde ayakkabı imalatında çizme, pabuç, mest, terlik yapanlar birbirlerinden farklı birimler halinde örgütlenmekte idiler. Aynı durumu buğday, un ve unlu mamulleri yapanlar için de düşünebiliriz.

Çorum şehrinin 1456 tarihinde nüfus bakımından bir kasaba büyüklüğünde olmasına rağmen vergi mükelleflerinin isimlerinin altına yazılan meslek adlarından çeşitlilik gösteren bir esnaf zümresine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte 129 kişinin isminin altında meslek adlarının yazıldığı dikkat çekmektedir. Şehrin merkezindeki vergi nüfusunun 400 civarında olduğu dikkate alınacak olursa söz konusu nüfusun en azından %33'e yakınının bir meslekle iştigal ettiğini söyleyebiliriz. Söz konusu 133 kişiden bazılarının mesleklerini evlerinde icra etmiş olabilecekleri göz önüne alınacak olursa şehirde en azından 100 civarında çeşitli mesleklere ait dükkânların veya iş yerlerinin olduğu düşünülebilir.

Çorum'daki esnafın bu yapılanmasında Ahiliğin geleneksel olarak önemli bir yerinin olduğu anlaşılıyor. Bunun en belirgin işaretlerinden biri, 1456 tarihinde Çorum'un mahalleleri arasında Ahî Münevver adlı bir mahallenin olmasıdır.¹¹ Bu mahalle sakinleri arasında Ahî Münevver adlı bir kişi de yer almaktadır. Bu kişi kuvvetli bir ihtimalle aile efradıyla ve taallukatıyla gelen ve mahalleye adını veren kimse olmalıdır. Bunun yanında bir diğer mahalle Debbağân Mescidi adıyla bilinmektedir.¹² Zira Anadolu'da Ahiliğin kurucusu olan ve hem debbağların hem de bütün esnafın pîrî olarak kabul edilen Ahî Evran'ın derici olması, söz konusu mahallenin ve mahalle

¹¹ BOA, *MAD*, nr. 354, s. 126-127.

¹² BOA, *MAD*, nr. 354, s. 122-123.

sâkinlerinin Ahîlikle olan ilgisini göstermektedir. Bu mahallenin sâkinleri arasında Ahî Mezid ve iki oğlu ile Ahî Mezid'in kardeşi Ahî Mehmed adlı kimselerin olması, bu durumun bir tezahürü olmalıdır. Aynı şekilde Çöplü Mahallesi sakinleri arasında da Ahî Menteşe ve Ahî Menteşe'nin oğlu Ahî Hacı Ömer adlı kişiler de mevcuttur.¹³

Tablo 1. 1456 Senesinde Çorum'da Esnaf ve Ticaret Kolları

Adları	Sayısı
Bakkal	12
Benna	1
Bezzaz	6
Boyacı	1
Cüllah	5
Debbağ	17
Dellâk	2
Eskici	5
Habbâz	2
Haddad	3
Hallaç	3
Hamamî	1
Hayyat	5
Helvaî	2
Kasap	7
Kazzaz	3
Kebkebir	1
Kefşger	9
Kuşakçı	3
Külahduz / Külahî	6
Neccar	3
Pabucî	1

¹³ BOA, *MAD*, nr. 354, 125-126.

Postindüz	2
Saraç	6
Sofçu (sofi)	23
Tirger	1
Toplam	129

Çorum esnafı ve mevcut ticaret kolları ile ilgili yukarıdaki tabloda (Tablo 1) görüleceği üzere 1456 tarihinde Çorum’da muhtelif dallarda faaliyet gösteren meslek dallarının sayısı 26 idi. Bunlar arasında en kalabalık meslek grubunu 55 kişi ile tekstil ve dokumacılık ile ilgili iş dalları teşkil etmekteydi. Bu iş dalındaki en kalabalık grubu 23 kişi ile sofçular oluşturmaktaydı. Sof, tiftikten dokunan bir kumaş türü idi. Bu bağlamda şehirde dokunan kumaşların boyanması için bir boyahane, hazırlanmasında kullanılan ve “cendere-i sof” olarak kaydedilen ve baskı tezgâhı işlevi gören bir de sof cenderesi vardı. Bundan başka altışar külahdüz (külah dikici, külahçı) ve bezzaz (bezci), beşer hayyat (terzi) ve cüllah (dokumacı), üçer hallaç (pamukçu) ile kazzaz (ipekçi) ve kuşakçı, 1 de boyacı dokuma dalında işlev yapmaktaydılar. Bu meslek grubunu dericilik ve deri ile ilgili sanat dalları takip etmekteydi. Bunların 1456’daki sayısı en az 35 idi. En kalabalık grubu ise 17 kişiyle debbağlık (dericilik) yapanlar oluşturmuyordu. Bunu 9 kişiyle keşşger (ayakkabıcı), 6 kişiyle saraç, 2 kişiyle postindüz (kürk dikiciler) ve 1 kişiyle pabuççu takip ediyordu. Bunun yanında Çorum’da çeşitli gıda ürünleri üretenlerin ve alıp satanların sayısı 22 idi. Bunların 12’si bakkal, 7’si kasap, 2’si habbâz (fırıncı veya ekmekçi) ve 1’i de helvaî (helvacı) idi. Bu meslek gruplarının yanı sıra alet ve edevat imali ile ev vs. yapanların ve bunların eskilerini satanların sayıca az da olsa Çorum esnafı arasında bir yeri vardı. Bu bağlamda şehirde 5 eskici, 3 haddâd (demirci), birer tırger (okçu), bennâ (bina ustası) ve marangoz mevcuttu. Ayrıca şehirde hamam sahibi olduğu anlaşılan 1 hamamî (hamamcı) ve 1 de hamamda keseci olarak hizmet veren dellak yer almaktaydı.

1456 tarihli Çorum tahriri, tahrir anlayışının gereği olarak esnaf zümresi ile ilgili kapsamlı bilgiler vermesine rağmen daha sonraki tarihlerde bu detayları dahi tespit etmek mümkün olamamaktadır. Bu durum tahrir anlayışından ileri gelmiş olmalıdır. 1521 tahririne göre şehirdeki mahalle sayısı 31 ve toplam nüfus 5000 civarında idi. Bu tarihte altmış-yetmiş kişilik bir Yahudi grubu da şehirde bulunuyordu.¹⁴ Bunlar muhtemelen II. Bayezid döneminde Osmanlı ülkesine gelip çeşitli yerlerde iskân edilen İspanyol Sefarad Yahudileri sürgünlerinden küçük bir cemaatti. Fakat bu cemaat kısa süre sonra şehirdeki iktisadî ve sosyal ortamı kendileri için yetersiz bularak

¹⁴ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), s. 390. Ayrıca bk. İlhan Şahin, “Çorum”, s. 373.

başka bir yere gitmiş olmalıdır. 1456-1521 döneminde nüfus ve mahalle sayısındaki bu artış, şehrin hızlı bir gelişmeye sahne olduğunu gösterir. 1576'da mahalle sayısı 48'e ve nüfus ise 10.000'e ulaşmıştı.¹⁵ Bu durum büyüme hızının 1521-1576 tarihleri arasında da sürdüğüne işaret eder. Bu nüfus artışında özellikle göçlerin rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Nüfus artışı bağlamında tahrirlerde çok açık bir kayıt olmamasına rağmen vakfa ait kayıtlara istinaden Çorum'da muhtelif esnaf gruplarının kümелendiği çarşılar ve dükkânlar vardı.

Çorum, özellikle XVI. yüzyıl ortalarından itibaren önemli bir gelişme göstermesine rağmen Osmanlı İmparatorluğunun Macaristan'dan Amasya'ya kadar uzanan geniş arazisini baştan aşağıya kat eden Alman seyyah Hans Dernschwam, bir Türk şehri olarak vasıflandırdığı Çorum'u köy tipinde bir şehir olarak tanımlar.¹⁶ Suraiya Faroqhi, haklı olarak Dernschwam'ın ya Çorum'un çarşılarını görmediğini ya da alışık olmadığı kerpiç evlerine istinaden böyle bir beyanda bulunduğunu belirtir.¹⁷ XVII. yüzyıl ortasında ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin şehri anlatırken mahalle sayısını 42 olarak vermesi ve 4300 bağlı bahçeli ev olduğunu ifade etmesi,¹⁸ şehrin nüfusunun bu dönemde arttığına ancak fizikî bakımdan bir değişimin olmadığına işaret olmalıdır. Daha sonraki süreçte fazla bir değişime uğramayan Çorum'u Mehmed Hâşim XVIII. yüzyıl sonlarına ait seyahatnamesinde sahabelen Suheyb-i Rûmî ve Kereb-i Gâzî'nin medfun ve tekkelerinde gelip geçen yolcuların misafir olduğu yer olarak tanımlar ve ahalisinin Sivas ve Adana ahalileri gibi turaç, tavşan ve ceylan gibi kuş ve hayvanları avlamaya meyilli olduklarını belirtir.¹⁹

Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Çorum'da Esnaflar

Osmanlı İmparatorluğunun klasik dönemi olan XVI. yüzyılda Çorum şehrinin esnafı ile ilgili kayıtlar tahrir defterlerine pek yansımamakla beraber XV. yüzyıl ortalarındaki kayıtlara nispetle nüfusun ve mahallelerin bir hayli artmış olması, şehrin hem nüfus ve mahalleleri hem de esnaf ve çarşılarıyla klasik bir Osmanlı şehri hüviyetine büründüğünün işareti olmalıdır. Şehrin daha sonraki yüzyıllarda fazla bir değişime uğramadan bu hüviyetini koruyarak Türkiye Cumhuriyeti dönemine girdiğini söylemek mümkündür. Bu durum Cumhuriyet döneminin hemen başlarında, 1928 yılında şehrin esnaf

¹⁵ Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri", s. 136-137.

¹⁶ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Çev. Yaşar Önen), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 267-271.

¹⁷ Suraiya Faroqhi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi* (haz. 5. Hitit Festival Komitesi), Çorum 1990, s. 96.

¹⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998, s. 201.

¹⁹ Mehmed Hâşim, *İmâ-yı Törehât-ı Büldânân: Osmanlı Beldelerinin Töreleri*, Hazırlayanlar: Feridun M. Emecen - İlhan Şahin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 109, 117.

kesimini içine alan *Büyük Ticaret Salnâmesi*'ndeki²⁰ kayıtlardan daha iyi anlaşılmaktadır. Harf inkılâbından önce hazırlanan bu salnamede alfabetik olarak her bir esnaf, ticaret ve meslek kolu için bir serlevhanın açıldığı ve her serlevhanın altında ise yine alfabetik olarak verilen şehir ve kazalarda söz konusu kollarla iştigal eden meslek erbabının adları ve bunu takiben de dükkân veya iş yerlerinin ilgili şehir veya kazanın hangi yer veya mevkiinde bulunduğu yazılmıştır. Bu bağlamda söz konusu salname, şehir ve kaza merkezleri içindeki belli noktaların toponimi yani yer adları için de büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

1928 senesinde *Büyük Ticaret Salnâmesi*'nde Çorum şehrindeki esnaf ve meslek kollarının sayısı 52'dir. Bu kollarla iştigal eden kimselerin toplam sayısı ise 562'tir.²¹ Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait olan bu sayılar, şüphesiz Osmanlı dönemindeki esnaf kollarının da bir yansıması olmalıdır. Bu sayılar, 1456 tarihinde 400 nefer vergi nüfusu arasında 133 kişinin muhtelif meslek dallarına mensup olduğu ile ilgili kayıtlarla mukayese edildiğinde, Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine kadarki süreçte nüfusun artmasına paralel olarak şehirdeki hem esnaf sayısında hem de esnaf kollarında önemli bir artış olduğu görülmektedir. 1921 yılının kış mevsiminde Mustafa Kemal Paşa ile mülakat yapmak üzere Samsun'dan Ankara'ya gelirken Çorum'a da uğrayan Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit, Samsun-Çorum ana yolu boyunca sürekli olarak kâfileler halinde yük ve eşya taşıyan deve, beygir ve eşiğe rastladığını belirtir. Hâl böyle iken Streit, Çorum'u az nüfuslu ve gelişmemiş bir şehir olarak tanımlar.²² Bu durumun Streit'in görevi icabı muhtemelen şehirde kısa süre kalmasından ve şehri etrafıca gözlemlememesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2. 1928 Senesinde Çorum'da Esnaf ve Ticaret Kolları

Esnaf Adı	Sayısı
Afyon Tâcirleri	1
Araba Âmil ve Tâcirleri	12
Araba Levâzımı Satanlar	3

²⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Malûl Gaziler Büyük Ticaret Salnâmesi*, İstanbul: Kâğıtçılık Matbaacılık Anonim Şirketi, 1928.

²¹ Bu esnaf kolları *Büyük Ticaret Salnâmesi*'nin 518, 520, 529, 539, 560, 588, 629, 641, 645, 694-695, 745, 773, 818-819, 876, 920, 934, 953, 964, 969, 980-981, 1003, 1032, 1056, 1061, 1067, 1073, 1079, 1106, 1122, 1144, 1164, 1184, 1195, 1204, 1220, 1278, 1300, 1312, 1326, 1335, 1345, 1353, 1360, 1365, 1418, 1486, 1495, 1504, 1530, 1582. sayfalarında yer almaktadır.

²² Clarence K. Streit, *Bilinmeyen Türkler: Mustafa Kemal Paşa. Milliyetçi Ankara ve Anadolu'da Gündelik Hayat. Ocak-Mart 1921*, hazırlayan ve notlandıran Heat W. Lowry, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları: İstanbul 2011, s. 20.

Attarlar	29
Bakır Tâcirleri	7
Bakkallar	62
Bankalar	1
Bezzazlar	14
Bıçakçı	1
Cemiyetler	6
Debbağlar	34
Demirciler	22
Deri Tâcirleri	4
Doktorlar	8
Fabrikalar	3
Ekmekçiler	12
Gazete ve Mecmualar	2
Hancılar	6
Hırdavatçılar	6
İnşaatçılar	4
Kalay Tâcirleri	6
Kantariye Tâcirleri	3
Kasaplar	16
Kahvehane ve Kıraathaneler	18
Keçeciler	8
Kereste Tâcirleri	5
Kırtasiyeciler	1
Köseleciler	1
Kunduracılar	39
Kuyumcular	5
Leblebeciler	8
Lokantacılar	6

Makine Tamircileri	1
Manifaturacılar	31
Marangozlar	5
Muytabiye	17
Müskirat Depoları	2
Müskirat Fabrikası	1
Perûkârlar (berberler)	17
Saatçiler	5
Sade Yağcılar	2
Sandıkçılar	4
Saraçlar	3
Sarraflar	2
Sebzeciler	7
Semerciler	11
Sobacılar	4
Şekerciler	1
Terziler	26
Un ve İrmik Tâcirleri	14
Yumurta Tâcirleri	4
Zahire ve Hububat Tâcirleri	52
Toplam: 52	562

Yukarıdaki tabloda (Tablo 2) görüleceği üzere 1928 senesinde şehir esnafının önemli bir kısmını gıda mamulleri imali ve satışı ile uğraşan afyon tacirleri, attarlar, bakkallar, ekmekçiler, kasaplar, kahvehane ve kıraathaneler, leblebiciler, lokantacılar, sebzeciler, un ve irmik tacirleri ile zahire ve hububat tacirleri teşkil etmekteydi. Bunların toplamı 235'tir. Bu sayı esnaf kesiminin yaklaşık %42'sini oluşturmaktaydı. Tekstil ürünleri üreten ve alıp satan meslek kollarından bezzaz, keçeci, muytab, manifaturacı, semerci ve terzinin toplamı 107 idi. Bu ise toplam esnafın yaklaşık %19'u idi. Alet imal ve ev eşyası yapanlar ve satanlarla ilgili olarak araba işi yapanlar, parçalarını satanlar, bakır tacirleri, bıçakçı, demirciler, hırdavatçı, kalay tacirleri, kereste tacirleri, makine tamircileri, saatçiler, kuyumcu ve sarrafların toplam sayısı 79 idi. Bu ise genel esnafın %14'üne tekabül etmekteydi. Bunları 81 toplam

sayısı ile debbağ (derici), deri tâcirleri, kunduracı ve köseleciler takip ediyordu. Bu ise toplam esnafın %14'ni teşkil etmekteydi. Ev ve bina yapımı ile çeşitli sektörlerde iş ve hizmet görenler ile bu işleri yapanlar ise hancı, inşaatçı, fabrika sahibi, sandıkçı, marangoz, kantariye tacirleri, kırtasiyeci, berber ve sobacılar idi. Bunların toplam sayısı ise 40 idi ve genel esnaf içindeki oranı %7'dir.

1928 yılında esnaf kolları yazılırken şehirdeki doktorların da isim, görev yeri ve uzmanlık alanlarının da yazıldığı görülür. Bu durum Osmanlı döneminde tabiplik ve cerrahlığın esnaf kolu olarak görülmesinden ileri gelir. Bu bağlamda şehirde hükümet tabibi Mustafa Sabri Bey, Belediye hükümet tabibi Mustafa İzzet Bey, Memleket Hastahanesi Ser-tabibi (baştabibi) Operatör İsmail Memduh Bey, Hükümet Tabibi Pertev Bey, Sıhhiye Müdürü Hâmid Şâkir Bey, Memleket Hastahanesi Dâhilî Tabibi Hasan Raif Bey, Belediye Tabibi Reşid Bey, Memleket Hastahanesi Nisâiye (kadın hastalıkları) Tabibi Süleyman Fehmi Bey ve Memleket Hastahanesi Ayniye (göz) Tabibi Müfid Bey idi. Ayrıca şehirde ilmi ve sosyal amaçlı olarak kurulan cemiyetler de vardı. Bunlar Türk Ocağı, Himâye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu), Tayyare Cemiyeti, Muallimler Birliği Cemiyeti, Hâle İdman Yurdu ve sonraki adı Kızılay olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'dir. Bunun yanında haftalık olarak yayımlanan Çorum ve Fikret adlı gazeteler de vardı. Hükümet binasının altında ise Ziraat Bankası yer almaktaydı. Bu kategoride bulunanların sayısı 20 idi. Bunun oranı ise %4 civarındadır.

1928 yılında çeşitli esnaf zümresine mensup olanlar kalem kalem yazılırken genellikle ekmekçilerden “Sinanoğlu Nuri, Pazar Meydanı'nda” ve “Müezzinzade İbrahim, Câmi-i Kebîr civarında”; un ve irmik tacirlerinden “Sarioğlu Raşid, Kütüphane civarında” ve “Nalıncızade Mustafa, Saat Kulesi altında”; bezzazlardan “Çorbacioğlu Şükrü, Bezzaz Çarşısı'nda” ve “Çanakzade Mehmed Ali, Bezzazlar'da”; bakkallardan “İlyasoğlu Necip, Câmi-i Kebîr civarında” ve “Çırak Hocazade Nuri, Eğridere'de”; terzilerden “Hâfizoğlu Hüseyin, Saraçlar'da”; debbağlardan (dericilerden) “Köroğlu Mehmed Ali, Debbağlar'da”; demircilerden “Âkifoğlu Eşref, Aşağı Çarşı'da Demirciler'de”; zahire ve hububat tacirlerinden “Muradoğlu Eşref, Pazar Meydanı'nda” ve “Eyüpzade Kâmil, Pazar Meydanı'nda”; saatçilerden “Süleymanoğlu Seyfullah, Câmi-i Kebîr'de”; sebzecilerden “Kadiroğlu Mehmed, Çöplük'te”; semercilerden “Budakzade Mustafa, Semerciler'de”; attarlardan “Daldalzade Ahmed, Attarlar Çarşısı'nda”; kasaplardan “Muradoğlu Ahmed, Çöplük'te”; kunduracılar “Velioğlu Bahaeddin, Eğridere'de” gibi önce aile veya sülale adı, sonra bu aile veya sülaleye mensup dükkân veya işyeri sahibinin adı ve bunu takiben de dükkân veya işyerinin nerede olduğu kaydedilmiştir.

Bu örneklemelerden anlaşılacağı üzere aile adlarında genelde “oğul” ve bazen de “zade” kelimesinin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Çoğulu

“oğlan” olan Türkçe oğul kelimesi, Orhon yazıtlarında “ogul” şeklinde çocuk, evlat anlamında geçmektedir.²³ “Oğul” kelimesi ile aynı manaya gelen “zade” kelimesi ise Farsçadır. Ancak kelime zamanla değişik bir mana kazanmış ve çoğulu olan “zadegân” kelimesiyle asilzadeler anlamına gelmiştir. Çorum esnafı arasında “zade” ile ifade edilen aile veya sülalelerin genelde söz konusu babanın oğlu olması yanında aynı aileden daha önce yaşamış bir aile büyüğünün adını taşımış olabileceğini de düşünmek mümkündür. Eski Türklerde bir çocuk dünyaya geldiğinde ona bir “doğum adı” ve daha sonra gösterdiği bir kahramanlık veya öne çıkan çok belirgin bir vasfı dolayısıyla “erlik adı” verilmesine rağmen İslâmiyet’in kabulü ile birlikte Türk kültüründe dede, baba, anne gibi soya bağlı aile veya sülale adlarının daha ön plana çıktığını²⁴ ve Çorum’da da bu şekilde adlandırmaların daha yaygın olarak kullanıldığını belirtmek gerekir.

Çorum esnafında dikkati çeken hususlardan bir diğeri, “araba âmil ve tâcirlerinden Küçük Hüseyinoğlu Şâkir ve mahdumu”, “terziler esnafından Sabuncuoğlu Emrullah ve mahdumu”, “hırdavatçılar esnafından Enbiyazade Sıddık ve mahdumları”, “deri tacirlerinden Kara Ömeroğlu Ömer ve mahdumu Bekir”, “demircilerden Ferdioğlu Şükrü ve mahdumu”, “zahire ve hububat tacirlerinden Battalzade Mehmed ve mahdumları”, “attarlardan Evliyazade Salih ve mahdumları”, “kantariye tacirlerinden Enbiyazade Sıddık ve mahdumları”, “muhtabiye esnafından İsaoglu Mehmed ve mahdumu” gibi “filanın mahdumu” veya “mahdumları” gibi adlarla kaydedilenlerin olmasıdır. Köken itibarıyla Arapça olan ve kendisine hizmet edilen, hizmet gören anlamlarını taşıyan “mahdum” kelimesi erkek evlat ve oğul demektir. Bu bağlamda burada dükkân veya işyeri sahibi olan babaların birikim ve tecrübelerini oğullarına veren ve onların yetişmelerine âmil olan anlamını çıkarmak mümkündür. Bazı esnaf ve işyerlerinin ise “demirci esnafından Dede Ahmedoğlu Mehmed Efendi mahdumu”, “ekmekçi esnafından Kavas Usta mahdumu Hasan”, “bakkal esnafından Emir İbrahim mahdumu Ahmed”, “perûkârlar (berberler) esnafından Sabuncuoğlu Mehmed mahdumları”, “deri tacirlerinden Curunoğlu Kadir Usta mahdumu” ve “attarlar esnafından Darendeli Bekir Ağa mahdumları” gibi adlarla bilinenler ise şehir halkı ve esnaf kesimi arasında bu kimselerin babalarının adlarıyla bilindiklerini ve muhtemelen babalarından intikal eden iş yerlerini kendilerinin işlettiğini düşündürmektedir. Bakkal esnafı arasında “mütekaid Yüzbaşı Mehmed Ali Efendi mahdumu Şemseddin”in babasının mütekaid askerî zümreden olmasından dolayı bu şekilde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu arada kereste

²³ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları: Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018, bk. Dizin, s. 162, “ogul”. Ayrıca bk. Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006, Sözlük-Dizin, s. 158, “og(ı)”.

²⁴ İslâmiyet öncesinde ve döneminde Türk kişi adlarının verilme sistemi ile ilgili olarak bk. Ahmet Buran, “Türk Kişi Adları Sisteminde Görünmeyen Arap Etkisi”, *I. Uluslararası Adbilim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Editörler: Zeki Kaymaz-İbrahim Şahin, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2021, s. 21-30.

tacirlerinden “Küçük Mahmud’un Bekir” adıyla yazılan kişinin ise Anadolu’da yaygın olduğu üzere babasının adına binaen bu şekilde yazıldığını söylemek gerekir.

Baba ve oğul adlarıyla bilinen dükkân ve işyerleri yanında “terziler esnafından Sinanoğlu Sıddık ve biraderi”, “hırdavatçılardan Tahirzade Eşref ve Sıddık biraderler”, “zahire ve hububat tacirlerinden Benderlizade biraderler”, “kantariye tacirlerinden Tahirzade Eşref ve Sıddık biraderler” ve “manifaturacı esnafından Şücâeddinzade biraderler” gibi birbiriyle birader (erkek kardeş) olanların adlarıyla bilinen dükkân ve işyerleri de vardı.

Çorum esnafı arasında dükkân ve işyerlerine birbiriyle “şerîk” (ortak) olanlar da mevcuttu. Bunlar “bakır tâcirlerinden Solakoğlu Hızır ve şerîki Ahmed”, “perûkârlar (berberler) esnafından Berber Hamdi ve şerîki”, “debbâğlar esnafından Kara İsmailoğlu Ahmed ve şerîki”, “demirci esnafından Dedeoğlu ve şerîki”, “zahire ve hububat tacirlerinden Bayburdlı Mustafaoğlu Ahmed ve şerîki”, “attar esnafından Ölçekzade Hilmi ve şerîki Hacı Mehmed”, “lokantacı esnafından Alacalıoğlu Nuri ve şerîki” ve “manifaturacı esnafından Şücaeddinzade Hacı Hüseyin ve şürekâsı” şeklinde kaydedilmişlerdi. Burada Solakoğlu Hızır’ın ortağının adı yazılırken diğer ortakların isimlerinin yazılmaması, muhtemelen isimleri yazılanların dükkân veya işyerini işleten asıl kişi olmasından veya söz konusu iş yeri sahiplerinin şehir halkı arasında daha fazla tanınmasından veya bilinmesinden ileri geldiği söylenebilir. Bunun yanında şerîk yani ortak olduklarına dair kayıt olmamasına rağmen “manifaturacı esnafından Battalzade İsmet ve Kayışzade Şevket” ve “hırdavatçılar esnafından Destan Ağazade Hüzeyin ve Pamukoğlu Halil” şeklinde kaydedilenlerin de ortak dükkân ve işyerine sahip olduklarını belirtmek gerekir.

Bu özellikteki esnaflardan başka damadı oldukları kişilerin adlarıyla yâd edilen dükkân veya iş yeri sahipleri de vardı. Bu bağlamda “kasap esnafından Nebî Ağa damadı Abdullah” ile yine “kasap esnafından Tîr Ağa damadı Abdullah”ı zikretmek mümkündür. Burada adı geçen kayınpederlerin “ağa” unvanıyla bilinmesi, şehrin ileri gelenlerinden olduklarına ve damatlarının da halk arasında onların adlarıyla anıldıklarına işaret olmalıdır. Tabii olarak burada söz konusu damatların şu veya bu sebeplerle iç güveyi olarak kayınpederlerinin evine girmiş olmalarına binaen bu şekilde anılmış olabileceklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bunun yanında “manifaturacı esnafından “Tütüncüzade Şükrü ve damadı Emin”in ise kayınpeder-damat ilişkisi bağlamında ortaklaşa manifaturacı dükkânına sahip oldukları söylenebilir. Keza “kunduracı esnafından Hacı Hatip hafidi Nuri”nin de dedesinin adına binaen tanındığından bu adla yazıldığı anlaşılmaktadır.

Bu özellikte olan esnafın yanı sıra 1928’de çeşitli meslekleri icra eden 49 esnaf, göç edip geldikleri şehir, kasaba veya yerlerin adlarıyla kaydedilmişlerdir. Bu bağlamda Alacalı, Amasyalıoğlu, Arnavutoğlu,

Bayburtlu, Benderlizade, Boyabadlı, Boyabadlıoğlu, Darendeli (iki kişi), Darendelioğlu, Darendeoğlu, Erzincanlı, Erzincanlıoğlu, Erzurumlu, Eskişehirli (iki kişi), Halepzade, İskilipli, İstanbulluzade (iki kişi), Karamanlı, Karamanlıoğlu (dört kişi), Karamanlızade, Kırımoğlu, Malatyalıoğlu, Manısalı, Mecitözülü, Merzifonizade, Merzifonluoğlu, Midilli'den, Mudurnuzade, Muhacir (üç kişi), Muhaciroğlu (iki kişi), Muşlu, Niğdeli, Samsunlu, Şamlıoğlu, Şamlızade (iki kişi), Tataroğlu (iki kişi), Tokatlıoğlu, Trabzonluoğlu şeklinde geldikleri veya ailelerinin mensup oldukları yerlere nisbetle isim alanlara rastlanmaktadır. Bu adlar arasında Karamanlı, Karamanlıoğlu ve Karamanlızade olarak bilinenlerin muhtemelen Karaman şehrini değil Osmanlı döneminde Karaman eyaletinden veya diyarından göç edenleri ifade etmelidir. Ayrıca bu adlardan sadece Anadolu'daki şehir ve kasabalardan değil Anadolu haricinden de Çorum'a göç edenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kırımoğlu adıyla bilinenin vaktiyle Kırım'dan göç eden ailelerden olmasından dolayı bu adla bilindiği intibamı vermektedir. Benderlizade'deki Bender, Boğdan'ın (Moldavya) kuzeyinde Turla (Dinyester) ırmağı kıyısında Osmanlı Devleti'nin son sınır kalesini hatıra getirmektedir. Muhacir ve Muhaciroğlu olarak bilinenlerin ise Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde özellikle Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan Anadolu'ya göç edenler için kullanılan genel bir kavram olduğu belirtilmelidir.

Tablo 3. Çorum Esnafının Şehirde Kümelendiği Yerler

Yer Adı	Dükkân veya İş Yeri Sayısı
Akpınar Mahallesi	3
Aşağı Çarşı	6
Attarlar / Attarlar Çarşısı	22
Azab Ahmed Mahallesi	3
Azab Sokağı Caddesi	1
Bakırcılar / Bakırcılar Çarşısı	10
Bezzaz Çarşısı / Bezzazlar	17
Câmi-i Kebîr	23
Câmi-i Kebîr Mahallesi	1
Çakır Mahallesi	1
Çarıkcılar	5
Çöplük	30
Debbağlar	29

Demirciler	39
Dikiciler	25
Eğridere / Eğridere Çarşısı	25
Eski Demirciler	1
Eski Hamam	1
Hamid Câmîi	2
Hükümet	16
İnşaatçılar	4
Kapalı Çarşı	1
Karamancı Postahanesi	1
Kebabcılar	9
Kınalı	1
Kubbeli / Kubbeli Çarşı	7
Kürkçüler	16
Kütüphane	14
Maarif Kahvesi	6
Muytablar	16
Pamuk Hanı	4
Pazar Meydanı	50
Pazar Yeri	4
Pekmez Pazarı	2
Saat Kulesi	10
Sandıkçılar	4
Saraçlar	12
Semerciler	18
Suluhan	1
Taşhane	2
Telgrafhane	6
Veli Paşa Hanı	7

Yakacılar	2
Yeni Hamam	5
Toplam: 44	462

Yukarıdaki tabloda da (Tablo 3) görüldüğü üzere 1928 senesinde Çorum esnafının şehirde kümелendiği yerler, şüphesiz Çorum'un toponimisi yani yer adları için de önem arz etmektedir. Bu tarihte şehirdeki esnafın sayısı 562 olduğu halde, yukarıdaki tabloda dükkân veya işyerinin sayısının 462 olarak gözükmemesinin sebebi, 100 civarında esnaf, doktor ve fabrika sahibi gibi meslek sahiplerinin isimleri ve iştigal ettikleri mesleklerinin yanına dükkân veya iş yerlerinin nerede olduğunun yazılmamasından ileri gelmektedir.

Esnafın kümелendiği yerler arasında Pazar Meydanı, 50 dükkân veya iş kolu ile en fazla dükkân ve iş yerini barındırmaktaydı. Bu pazar yerinde 36 zahire ve hububat taciri, 6 un ve irmik taciri, 3 bakkal, ikişer attar ve manifaturacı, bir de hırdavatçı vardı. Pazar Yeri olarak bilinen yerde ise 4 manifaturacı mevcuttu. Demirciler Çarşısı'ndaki toplam 39 esnafın 20'si demirci, 12'si araba âmil ve tâciri, 3'ü araba levazımı satıcısı, 2'si bakkal, bireri de perûkâr (berber) ve kahvehane sahibi idi. Çöplük adıyla bilinen tarihi çarşıda 30 dükkân veya iş yeri vardı. Bunların 11'i bakkal, 7'si sebze, 5'i kasap, bireri de ekmekçi, bıçakçı, perûkâr (berber), terzi, debbağ (derici), kahvehane ve muytab (kıl dokuyan) idi. Debbağların (dericilerin) faaliyet gösterdiği Debbağlar adlı yer veya çarşıda 29 kişinin dükkânı veya işyeri bulunmaktaydı. Bunların 4'ü deri ticareti ile iştigal etmekteydiler. Kuyumculuk merkezi olan Çorum'un Eğridere Çarşısı'ndaki 25 dükkân ve işyerinin 9'u bakkal, 7'si leblebici, 3'ü attar, 2'si kahvehane ve bireri de perûkâr (berber), kunduracı, kereste tâciri ve müskirat deposu idi. 1,5 metrelik genişliği ile dünyanın en dar sokağı olarak bilinen Dikiciler'de toplam 25 esnafın 21'i kunduracı ve geri kalanları bakkal, terzi, saatçi ve kuyumcu idi. Câmi-i Kebîr civarında ve altında faaliyet gösteren 23 esnafın 9'u bakkal, 3'ü perûkâr, ikişeri saatçi ve kahvehane ile marangoz, bireri de ekmekçi, şekerci, kunduracı, keresteci ve leblebici idi. Bu caminin etrafında teşekkül etmiş olduğu anlaşılan Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde 1 kahvehane vardı. Toplam 22 esnafı barındıran Attarlar / Attarlar Çarşısı'ndaki esnafın 19'u attar ve bireri de hırdavatçı, sarraf ve manifaturacı idi. Semerciler Çarşısı toplam 18 dükkâna sahipti. Bunların 10'u semerci, 8'i de keçeci idi.

Bunlara ilaveten Bezzaz Çarşısı / Bezzazlar'da 12 bezzaz, 3 manifaturacı, birer afyon taciri ve kahvehane olmak üzere toplam 17; Kürkçüler'de 8 terzi ve ikişer zahire ve hububat taciri, kunduracı, kuyumcu, bezzaz olmak üzere toplam 16; Muytabiye (kıl dokuyan ve kıldan çul ve yem torbası yapanların sokağı veya çarşısı) olarak bilinen yerde faaliyet gösterenler toplam 16; Hükümet Konağı'nın altında Ziraat Bankası, civarında dörder perûkâr (berber) ve kunduracı, karşısında birer bakkal, kunduracı ve

manifaturacı, civarında birer bakkal, terzi, zahire ve hububat tâciri ve kuyumcu ile Hükümet Caddesi'nde bakkal olmak üzere toplam 16; Kütüphane civarında 6 un ve irmik tâciri, 3 zahire ve hububat taciri, birer ekmekçi ve bakkal ile altında 3 manifaturacı olmak üzere toplam 14; Bakırcılar'da 7 bakır tâciri, 2 terzi ve 1 kuyumcu olmak üzere toplam 10; Saat Kulesi Altında 1 un ve irmik taciri ile 4 zahire ve hububat taciri, karşısında üç attar ile birer hırdavatçı ve kantariye taciri olmak üzere toplam 10; Kebapçılar'da birer bakkal ve kasap ile 3 ekmekçi ve 4 lokantacı olmak üzere toplam 9; Kubbeli Çarşı'da birer ekmekçi, perûkâr (berber), hancı, manifaturacı ve 3 bakkal olmak üzere toplam 7; Veliyüddin Paşa Hanı ve Veli Paşa Otelinde birer bakkal, hancı, hırdavatçı, kantariye taciri ve han altında 2 hırdavatçı ve hanın karşısında 1 kasap olmak üzere toplam 7; Maarif Kahvesi Arkasında birer hırdavatçı, attar ve manifaturacı, karşısında 1 ve bitişiğinde 2 manifaturacı olmak üzere toplam 6; Telgrafhane Karşısında birer zahire ve hububat taciri, kereste taciri, manifaturacı ve marangoz, civarında 1 köseleci ve bitişiğinde 1 manifaturacı olmak üzere toplam 6; Aşağı Çarşı'da birer ekmekçi ve kahvehane ile ikişer bakkal ve hancı olmak üzere toplam 6; Çarıkçılar'da 1 attar ve 4 manifaturacı olmak toplam 5; Yeni Hamam civarında birer ekmekçi, terzi ve sarraf ile 2 kereste taciri olmak üzere toplam 5; Sandıkçılar'da 4 sandıkçı ve Pamuk Hanı civarında birer perûkâr (berber), terzi, debbağ ve han civarında 1 kahvehane olmak üzere toplam 4 dükkân veya işyerleri mevcuttu.

Bu arada sayıca az da olsa Akpınar Mahallesi'nde toplam 3 bakkal; Azab Ahmed Mahallesi'nde 2 kahvehane ve 1 müskirat fabrikası; Pekmez Pazarı'nda toplam 2 terzi; Hamid Camii civarında birer kasap ve bakkal; Taşhane civarında birer bakkal ve sade yağcı; Yakacılar'da 2 kalay taciri; Azap Sokağı Caddesi'nde 1 kırtasiyeci, Çakır Mahallesi ve Eski Hamam'da birer ekmekçi, Eski Demirciler'de 1 lokanta, Kapalı Çarşı'da 1 sade yağcı, Karamancı Postahanesi'nde 1 demirci, Kınalı'da 1 müskirat deposu ve Suluhan civarında 1 marangoz vardı.

Sonuç

Çorum şehri, Osmanlı idaresine girdikten yaklaşık 50 sene sonra 1456'da nüfus bakımından bir kasaba büyüklüğünde idi. Böyle olmakla beraber şehrin çeşitlilik gösteren bir esnaf zümresi vardı. Bu tarihten XVI. yüzyıl sonuna kadarki süreçte şehrin hem nüfus hem de inşa edilen cami, mescit ve diğer dinî ve sosyal tesislerle fizikî bakımdan büyük bir gelişme göstermesine paralel olarak esnaf zümresinin de çarşıların ve pazarların oluşmasında ve dolayısıyla şehrin fizikî şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Daha sonraki yüzyıllarda uzun süre bu şekillenme ve yapılanmada çok fazla bir değişiklik olmamasına rağmen 19. yüzyıl sonlarında inşa edilen ve bugün Veli Paşa Hanı olarak bilinen Veliyüddin Paşa Hanı ve Yedisekiz Hasan Paşa tarafından inşa edilen Saat Kulesi gibi tesisler çevresinde yeni şekillenmeler ve yapılanmalar meydana

gelmiştir. Osmanlı dönemindeki bu şekillenmeler ve yapılanmaların bütüncül tarih bakışıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Çorum esnafını da içine alan Ticaret Salnamesi'ne yansıdığını ifade etmeliyiz.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], *Maliyeden Müdevver Defterler*, nr. 354.

BOA, *Tapu Tahrir Defteri* [TD], nr. 444.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), II, <Dizin ve Tıpkı Basım>, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 1997.

H. 984 (M. 1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Çorum Tıpkıbasım, II, Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı 2014.

H. 984 (M. 1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufasssal-ı Livâ-i Çorum, I, Ankara: T.C.Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı 2014.

Araştırmalar ve İncelemeler

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları: Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2018.

Barkan, Ömer Lûtfî, *XV ve XV inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Birinci Cilt Kanunlar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1943.

Bulduk, Üçler, “Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri - I”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 3 (1992), s. 129-167.

Buran, Ahmet, “Türk Kişi Adları Sisteminde Görünmeyen Arap Etkisi”, *I. Uluslararası Adbilim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Editörler: Zeki Kaymaz-İbrahim Şahin, Ege Üniversitesi Yayınlar, İzmir 2021, s. 21-30.

Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Çev. Yaşar Önen), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1987.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1998.

Faroqhi, Suraiya, “Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum”, *Çorum Tarihi* (haz. 5. Hitit Festival Komitesi), Çorum 1990, s. 79-120.

Kallek, Cengiz, “Feddân”, *DİA*, 12 (1995), s. 293-294.

Mehmed Hâşim, *İmâ-yı Törehât-ı Büldânân: Osmanlı Beldelerinin Töreleri*, Hazırlayanlar: Feridun M. Emecen - İlhan Şahin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2022.

Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, VI, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2014.

Streit, Clarence K., *Bilinmeyen Türkler: Mustafa Kemal Paşa. Milliyetçi Ankara ve Anadolu'da Gündelik Hayat. Ocak-Mart 1921*, hazırlayan ve notlandıran Heat W. Lowry, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları 2011.

Şahin, İlhan, “Çorum”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 8 (1993), s. 373-376.

Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2006.

Türkiye Cumhuriyeti Malûl Gaziler Büyük Ticaret Salnâmesi, İstanbul: Kâğıtçılık Matbaacılık Anonim Şirketi 1928.

Tanzimat Dönemi Çorum Kentinde Câmî-i Kebir Mahallesi

Hümeýra Karabıyık*

Giriş

Klasik dönemden itibaren Osmanlı şehirlerindeki en alt idarî birim mahalle, kırsal alanda ise köydür (Ortaylı, 2000, s. 106). Mahalle, Osmanlı şehrinde birbirini tanıyan, davranışlarından kısmen sorumlu, dayanışma içindeki insanların birlikte yaşadığı birimdir. Genellikle aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle yerleştiği bu alan, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde oldukça etkilidir. Dolayısıyla İslam şehirleri çoğu zaman mahallelerden oluşan bileşim olarak görülür. Farklı din ve etnik grupların ayrı mahallelerde toplanması da yapının belirgin özelliğidir (Ergenç, 1984, s. 69). Bu bağlamda, Çorum'un en eski mahallelerinden Câmî-i Kebir Mahallesi'nin detaylarına değinmeden önce, öncelikle "Câmî-i Kebir" adlandırmasının Osmanlı şehir dokusu içindeki yerine değinmek gerekir. Osmanlı döneminde padişah ve yakınları tarafından yaptırılan câmilere selâtin câmilere denilirken, şehir merkezindeki Cuma mescidi niteliğindeki en büyük câmi halk arasında Ulu Câmî, Câmî-i Kebir veya Büyük Câmî şeklinde adlandırılmıştır (İlca, 2006, s.28). Merkezî konuma sahip câminin adıyla anılan Câmî-i Kebir Mahallesi'nin Tanzimat döneminde mikro ölçekte incelenmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu mahallenin sosyal ve ekonomik dokusunun ortaya konulması, yalnızca Çorum şehir tarihine katkı sağlamakla kalmayıp, Tanzimat dönemi Osmanlı taşra toplumunun dönüşümünü, gündelik hayat pratiklerini ve gelir-vergi ilişkilerini mahalle ölçeğinde görünür kılmaktadır. Böylece çalışma, sıradan hâne reisleri üzerinden Osmanlı modernleşme sürecinin toplumsal tabana nasıl yansıdığını görmek açısından önemlidir.

Bu çalışma, temelde Osmanlı sosyal ve iktisadî tarihi araştırmalarında merkezî bir yere sahip olan temettüat defteri ve tereke kayıtları gibi birincil kaynakların kullanımına dayanmaktadır. 1844-1845 tarihli temettüat defterinden hareketle hâne reislerinin isim, lakap ve unvanları tasnif edilmiştir. Aile adlarının yapısı üzerinden toplumsal statü, meslekî aidiyet ve yer adlarıyla kurulan bağlar yorumlanmıştır. Aynı defterde kayıtlı meslek grupları, gelir kalemleri, tarım arazileri, hayvan varlıkları ve vergi yükleri

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü. humeyra.hk@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9739-3709

tablo ve grafikler aracılığıyla değerlendirilmiştir. İlaveten cehri, bağ ve tarla gelirleri ile ticaret ve zanaat odaklı ekonomik yapı karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Tereke kayıtları ise mahalle sakinlerinin maddi kültürünü, tüketim pratiklerini, dinî duyarlılıklarını ve eğitim düzeylerini ortaya koyan tamamlayıcı veriler olarak ele alınmıştır. Özellikle tekstil ürünleri, ev eşyaları, kahve-tütün takımları, temizlik ve hamam kültürü, silahlar ve kitaplar üzerinden mahalledeki yaşam tarzı ve toplumsal hiyerarşi ortaya konulmuştur.

Çorum merkez kazasına ait temettüat defterleri daha önce İlyas Ak tarafından kapsamlı biçimde yüksek lisans tezi olarak çalışılmış, ayrıca Şerif Korkmaz doktora tezinde bu kaynaklardan büyük ölçüde yararlanmıştır (Ak, 2017; Korkmaz, 2003). Ancak her iki değerli çalışmada da Câmî-i Kebîr Mahallesi Çorum geneli içinde ele alınmış, bu mahallenin sosyal, ekonomik ve kültürel dokusunu bütün yönleriyle ortaya koyan müstakil bir monografi çalışması yapılmamıştır. Bu çalışma söz konusu literatüre dayanmakla birlikte onlardan ayrılarak Câmî-i Kebîr Mahallesi'ni tek başına incelemektedir. Câmî-i Kebîr Mahallesi'ne ait temettüat defteri bu amaç doğrultusunda yeniden okunup hâne düzeyinde ayrıntılı olarak incelenmiş ve elde edilen veriler tereke kayıtlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Böylece hem mevcut çalışmalara atıfla devamlılık kurulmuş hem de Câmî-i Kebîr Mahallesi özelinde literatürdeki boşluk doldurularak mahalle ölçeğinde derinlemesine bir mikro tarih çalışması sunulmuştur.

1844-1845 Tarihli Temettuat Defteri'ne Göre Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde Aile Adları, Unvanlar ve İsimler

1844-1845 tarihli temettuat defterine göre Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde toplam 40 hâne reisi kayıtlıdır (Korkmaz, 2003, s.167; Ak, 2017, s.75; BOA. ML. VRD. TMT. d. 470). Ömer Lütfi Barkan'ın her hânenin ortalama 5 kişiden oluştuğu yönündeki kabulü esas alındığında mahallenin nüfusunun yaklaşık 200 kişi olduğu söylenilebilir (Barkan, 1953, s. 12). Temettuat kayıtlarının tutulduğu 1844 yılına ait nüfus defterinde ise Hacı H. Şahin'in tespitine göre Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde 48 hâne ve 103 nüfus bulunmaktadır (Şahin, s.17).

Temettüat kayıtları, hâne reislerinin aile adlarına ilişkin güvenilir bilgiler sağlamakta ve Osmanlı toplum yapısını mikro ölçekte izlemeye olanak vermektedir. Nitekim Çorum'daki Câmî-i Kebîr Mahallesi'ne ait defterin incelenmesi, mahallede Çalikuşoğlu, Hacı Mahmutoğlu, Sabuncuoğlu ve Keşkekoğlu gibi aile adlarının kayıtlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde Aile Adları¹

Aile Adı	Kaç Hâne Tarafından Kullanıldığı	Reisi	Aile Adı	Kaç Hâne Tarafından Kullanıldığı	Reisi
Arapoğlu	1		Karaalemdaroğlu	1	
Cekcekoğlu	1		Karakirdabanoğlu	1	
Çalikuşuoğlu	2		Karaağaçlıoğlu	1	
Çırakoğlu	1		Karskadızâde	1	
Çorukoğlu	2		Kaşagıcıoğlu	2	
Ebrasoğlu	1		Keşkekoğlu	1	
Enbiyaoğlu	1		Kılıççıoğlu	1	
Hacımahmutoğlu	2		Müezzinoğlu	1	
Hacıvaizoğlu	2		Sabuncuoğlu	2	
Hamahmetoğlu	1		Semercioğlu	1	
Haydaroğlu	1		Şeyhoğlu	2	
Kocahasanoğlu	1		Taşkaldıranoglu	1	
Kabasakaloğlu	1		Yazıcıoğlu	1	
Kadioğlu	1		Temettüat Kayıtlarında Aile Adı Belirtilmeyen	2	
Kadimbeyoğlu	4				

Temettüat kayıtlarına göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde 30 aile ve 40 hâne reisi bulunmaktadır. Tablodaki dağılım, mahallede 28 farklı aile adının yer aldığını göstermektedir. “Kadimbeyoğlu” aile adı 4 hâne reisi tarafından taşınmaktadır. Ayrıca 7 aile adı ikişer hâne reisi tarafından kullanılmaktadır, bu dağılım toplam aile adlarının %25'ini yani dörtte birini meydana getirmektedir. 20 farklı aile adı ise birer hâne reisine ait olup, toplam aile adları içindeki oranı %73,43'tür. Sonuç olarak, mahalledeki 1 hâne reisi tarafından kullanılan aile adları büyük çoğunluğu oluşturmaktadır (BOA. ML. VRD.TMT. d. 470).

¹ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Temettüat kayıtlarında “Halil Hamdi” olarak geçen hâne reisinin lakabı ve baba adı belirtilmemiştir (BOA. ML. VRD.TMT. d. 470, s. 5). Mesleği debbağ çırağı olan bu şahsın, 1844 yılı nüfus defterindeki kayıtlarda “Hamdioğlu Halil b. Hüseyin” olarak geçtiği görülmektedir (Şahin, 2012, s.85).

Aile adları incelendiğinde 27 hâne reisinin “Semercioğlu” örneğinde olduğu gibi aile adında “oğlu” unsurunu kullanıldığı görülmektedir. Buna karşılık yalnızca 1 hâne reisinin “Kars Kadızâde” örneğinde Farsça “oğlu/evlâdı” anlamına gelen “-zâde” ifadesini kullandığı tespit edilmektedir. “Kars Kadızâde” adı ayrıca ailenin Kars kentiyle muhtemel bir toponimi bağına da işaret etmektedir. Tablo 1’deki veriler, dinî, meslekî ve toplumsal statüyü yansıtan aile adlarının da bulunduğunu göstermektedir. Hacı Mahmutoglu, Hacı Vaizoglu gibi dinî unvan taşıyanlar ile Sabuncuoğlu, Yazıcıoğlu gibi mesleğe gönderme yapan ve büyük/yaşlı anlamıyla Koca Hasanoğlu gibi toplumsal statüyü belirten aile adları buna örnektir. Mahallede aile adları yanında 3 hâne reisinin lakapları da kayıtlıdır. Bu lakaplar Kara, Kürt ve Köse’dir.

Tablo 2: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde Hâne Reislerinin Unvanları²

Unvan	Kaç Hâne Reisi Tarafından Kullanıldığı
Hacı	8
Hafız	3
Hafız Efendi	1

Tablo 2’de hâne reisleri arasında hacı ve hafız gibi dinî nitelikli unvanların bulunduğu görülmektedir. Toplam 40 hâne reisinin %20’si “hacı”, %10’u ise “hafız” unvanına sahiptir. Osmanlı toplumunda hacca gitmiş olmak, yaygın biçimde saygınlık ve toplumsal prestij sağlayan statü göstergesidir. Hafızlık ise Kur’an-ı Kerim’i ezbere bilenlere atfedilen dinî itibarın ifadesidir. Öte yandan Temettüat kayıtlarında hâne reislerinin %70’ine ilişkin unvan bilgisinin belirtilmemiş olması da söz konudur.

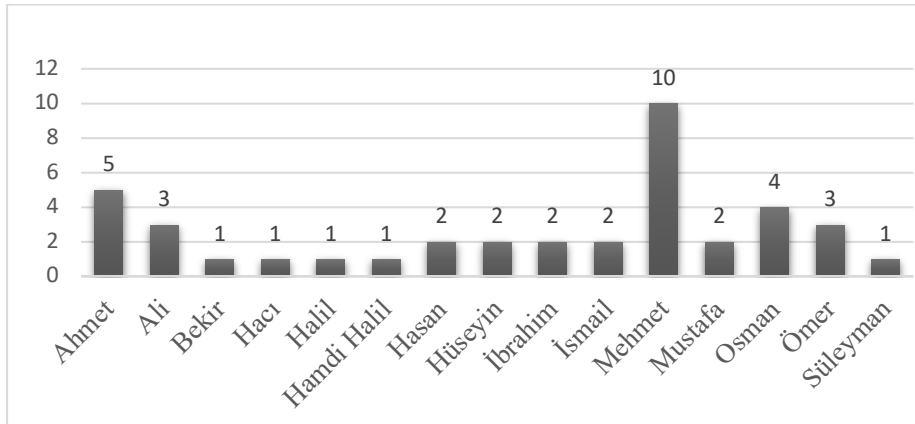
Aşağıdaki tabloda Câmi-i Kebîr Mahallesi’ndeki hâne reislerinin isimleri ve kaç hâne reisi tarafından kullanıldığı tablo ve grafik olarak sunulmaktadır. Toplamda 15 farklı kişi isminin bulunduğu mahallede, 40 hâne reisi vardır.

² BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Tablo 3: 1844-1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde Hâne Reislerinin İsimleri³

Hâne Reisinin İsmi	Kaç Hâne Reisi Tarafından Kullanıldığı	Hâne Reisinin İsmi	Kaç Hâne Reisi Tarafından Kullanıldığı
Ahmet	5	İbrahim	2
Ali	3	İsmail	2
Bekir	1	Mehmet	10
Hacı	1	Mustafa	2
Halil	1	Osman	4
Hamdi Halil	1	Ömer	3
Hasan	2	Süleyman	1
Hüseyin	2		

Tablo 3’de de görüldüğü gibi en yaygın hâne reisi ismi “Mehmet”tir. Mahalledeki 10 hâne reisi tarafından kullanılan bu isim, diğer isimlere kıyasla belirgin bir şekilde daha fazla tercih edilmektedir. Birden fazla isim ise sadece 1 hâne reisi tarafından kullanılarak en az yaygın isimler kategorisinde yer almaktadır. Bu isimler Bekir, Hamdi, Halil, Hacı, Hamdi Halil ve Süleyman’dır.

Grafik 1: 1844-1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde Hâne Reisi İsimlerinin Kullanım Sıklığı⁴³ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.⁴ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Grafik 1’de isimlerin kullanım sıklığına bakıldığında, Ahmet, Osman, Ali, Ömer gibi bazı isimlerin orta düzeyde yaygın olduğu görülmektedir. Hüseyin, Hasan, İsmail ve İbrahim gibi isimler ise 2 hâne reisi tarafından kullanılarak daha az yaygınlık göstermektedir.

1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde Hâne Reislerinin Meslekleri

Mahallede zanaat ve hizmet sektörüne mensup farklı esnaf grupları mevcuttur. Bunlar attar/aktarlar, berberler, bezzazlar, muytab/mutaflar, serrac/saraçlar ve terzilerdir.

Tablo 4: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde Hâne Reislerinin Meslekleri ⁵

Meslek	Hâne Reisi Sayısı	Meslek	Hâne Reisi Sayısı
Attar	3	Manav	1
Berber	2	Muallim-i Sıbyan	1
Berber Çırağı	1	Muytab	1
Bezzaz	3	Muytab Çırağı	1
Debbağ Çırağı	2	Penbeci	1
Dikici Çırağı	1	Serrac	1
Duhancı	1	Serrac Çırağı	1
Irgat	2	Terzi	1
Kahveci	2	Terzi Çırağı	2
Keçeci	1	Tımarlı Süvari	2
Kılıççı	1		

Tablo 4’ten de anlaşılacağı üzere Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde 17 farklı meslek kaydedilmiştir. Mahallede 2 tımarlı süvari bulunması, zanaat ve hizmet sektörünün yanı sıra askerî unsurun da varlığına işaret etmektedir. Attarlık ve bezzazlık en yaygın mesleklerdir. Buna karşılık kılıççı, manav ve terzi gibi meslekler yalnızca birer hâne reisi tarafından icra edilmekte ve meslek yelpazesinde nadir görünmektedir. Ayrıca debbağ çırağı, muytab çırağı, dikici çırağı (eski ayakkabıları tamir eden) gibi örnekler usta-çırak ilişkisinin de önemini göstermesi açısından kayda değerdir. Eğitimle ilgili olarak 3 medrese öğrencisi mevcuttur. Bunlardan Kadioğlu Hafız Mehmet, aynı zamanda Cami-i Kebir’de imam olarak görev yapmaktadır. Meslek dışı

⁵ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

olarak 3 kişi bilâ-sanat (mesleksiz), 3 kişi ise amel-mande (çalışamayacak durumda) kaydedilmiştir. Dikkat çekici bir diğer husus, Müezzinoğlu Hacı Bekir'in hem attar hem de bezzaz olarak, yani iki işi birlikte yürütmesidir. Kahveci Kara Mustafa'nın kaydında ise âmâ (kör) bilgisi düşülmüştür.⁶ Bütün bu çeşitlilik, mahallede esnaftan tarım işçisine, eğitimciden askerî personele kadar uzanan geniş bir meslek skalasının olduğunu göstermektedir. Nitekim mahallede hem kalifiye işlerin hem de temel emeği barındıran canlı ekonomik hayatın varlığı söz konusudur denilebilir.

1844-45 Yılı Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'ndeki Hâne Reislerinin Sahip Oldukları Tarım Alanlarının Miktarı ve Gelirleri

Mahalle sakinlerinin bağları, cehri (boya bitkisi) ettikleri alanlar ve tarlaları bulunmaktadır. Tablo 5'e göre toplam 108,5 dönümlük tarım alanının 72,5 dönümü gelir getirmekte ve bu alanlardan 1.118,5 kuruş elde edilmektedir. Gelir getiren alanlar içinde cehrilik, 16,5 dönümle görece küçük bir paya sahip olmasına rağmen 663,5 kuruşluk hasılatla toplam gelirin %59,3'ünü oluşturmaktadır. Bu çerçevede cehrilik, 40,21 kuruş/dönüm düzeyindeki geliriyle en yüksek verimi sağlamaktadır. Bağlar, 28 dönümde 389,5 kuruşluk hasılatla toplam gelirin %34,8'ini karşılamaktadır. Ancak 13,91 kuruş/dönüm düzeyindeki gelirle genel ortalamanın altındadır. Tarlalar ise 28 dönümde yalnızca 65,5 kuruş gelir getirmekte ve 2,34 kuruş/dönüm verimi hem ortalamadan hem de diğer kullanım türlerinden belirgin biçimde geride kalmaktadır. Ayrıca gelir getirmeyen 36 dönümlük alanın varlığı, tüm arazi dikkate alındığında ortalama geliri 10,31 kuruş/dönüm seviyesine düşürmektedir.

Tablo 5: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde Hâne Reislerinin Sahip Olduğu Tarım Alanlarının Miktarı ve Geliri⁷

Toprağın Türü	Gelir Getiren (Dönüm)	Gelir (Kuruş)	Dönüm Başına Düşen Gelir (Kuruş)	Gelir Getirmeyen (Dönüm)	Tarım Alanlarının Mevkileri
Bağ	28	389,5	13,91	18,5	Aşçılar, Ayarık, Çomar, Eskiikin, Ilıca, Kapaklı, Sarin
Cehrilik	16,5	663,5	40,21	17,5	Ayarık, Çomar, Kapaklı, Kınık, Sıklık

⁶ Temettüat defterinde 5 numaralı hâne reisi olarak kayıtlı olan Kahveci Mustafa'nın lakabı "Kara" olarak geçmektedir (BOA. ML. VRD. TMT. d. 470, s. 2). 1844 tarihli nüfus defterinde ise aynı hâne reisinin lakabı "Karabela oğlu" olarak belirtilmektedir (Şahin, 2012, s. 83).

⁷ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Toprağın Türü	Gelir Getiren (Dönüm)	Gelir (Kuruş)	Dönüm Başına Düşen Gelir (Kuruş)	Gelir Getirmeye n (Dönüm)	Tarım Alanlarının Mevkileri
Tarla	28	65,5	2,4	-	Karacaviran
Toplam	72,5	1118,5	15,42 (ortalama)	36	-

Tablo 5 gelirin belirli alanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. Nitekim cehrilik alanı küçük olmasına rağmen yukarıda da belirtildiği gibi önemli bir gelir kaynağıdır. Dönüm başına gelir esas alındığında cehrilik bağa göre yaklaşık 2,9, tarlaya göre 17 kat daha verimlidir. Buna karşılık bağ ve tarla, gelir getiren alanın yaklaşık %77'sini meydana getirir de ürettikleri gelir bu payı karşılamamaktadır. Özellikle de tarlalar düşük verimlidir.

Cehriliklerin Ayarık, Çomar ve Kapaklı gibi bağlarla aynı mevkilerde bulunması, aynı küçük bölgelerde farklı ürünlerin yetiştiğini ve koşulların değişken olabileceğini düşündürmektedir. Tarlaların Karacaviran'da yoğunlaşması ise düşük verimin mevkije özgü sorunlarla örneğin su sıkıntısıyla ilişkili olabileceğini akla getirmektedir.

1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde Hâne Reislerinin Sahip Oldukları Hayvanlar ve Gelirleri

Temettüat kayıtlarında Câmi-i Kebîr Mahallesi'ndeki hâne reislerine ait hayvan varlığı ve bunlardan sağlanan yıllık gelirler birlikte yer almaktadır. Bu sayede “hangi hayvanın ne kadar gelir getirdiği” ya da “hangisinin gelir getirmediği” gibi sorulara kayıtlara dayalı olarak yanıt vermek mümkündür. Mahallede meskûn hâne reislerinin sahip olduğu hayvan sayısı toplam 168 olup, 63 baş hayvandan 695 kuruş yıllık gelir sağlanmaktadır. Gelir getiren hayvanların gelir içindeki payının %37,5, gelir getirmeyenlerin ise %62,5 olduğu tespit edilmektedir. Tablo 6, hayvan varlığının önemli bölümünün gelir üretiminden muaf yani yavru, kısır vs. olabildiğini göstermektedir.

Tablo 6: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde Hâne Reislerinin Sahip Olduğu Hayvan Sayısı ve Geliri⁸

Hayvan Türü	Sayısı	Geliri (Kuruş)	Hayvan Türü	Sayısı	Geliri (Kuruş)
Sağman İnek	32	480	Sağman Keçi	12	60
Buzağı	32	-	Oğlak	12	-
Dölsüz İnek	8	-	Erkek Merkep	9	-
Tosun	2	-	Kısarak	2	50

⁸ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Hayvan Türü	Sayısı	Geliri (Kuruş)	Hayvan Türü	Sayısı	Geliri (Kuruş)
Sağman Manda	1	30	Dölsüz Kısırak	1	-
Malak	1	-	Tay	2	-
Sağman Koyun	15	75	Esb (At)	2	-
Kuzu	15	-			

32 baş sağman ineğin 1844 yılı toplam geliri 480 kuruştur ve hayvansal gelir toplamının yaklaşık %69,1'ine tekabül etmektedir. Buna karşılık buzağı, kuzu, oğlak, erkek merkep, dölsüz inek, tosun, dölsüz kısırak, tay, malak ve esb gibi hayvanların gelir kaydı yoktur. Bu durum kuzu, oğlak, buzağı, tay ve malak gibi hayvanların henüz gelir getirecek olgunluğa erişmediğini göstermektedir. Ayrıca erkek merkep, dölsüz inek, tosun, dölsüz kısırak, esb gibi hayvanlar da gelir getirmemektedir. Bu hayvanlar da gelir getirmemesine rağmen, örneğin merkebin yük taşıyor olabileceği veya tosun gibi hayvanların damızlık veya başka bir ekonomik döngü içinde yer alabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmî-i Kebîr Mahallesi Hâne Reislerinin Gelir Kaynakları

Câmî-i Kebîr Mahallesi'ne ait temettüat kayıtları incelendiğinde, 32 hâne reisinin çıraklık, zanaat, ticaret ve kira gibi farklı alanlardan gelir sağladığı tespit edilmektedir. Aynı zamanda mahallenin ekonomik açıdan da çeşitlilik arz eden yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 7: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmî-i Kebîr Mahallesi Hâne Reislerinin Gelir Kaynakları⁹

Gelir Kaynağı	Hâne Reisi Sayısı	Toplam Gelir (Kuruş)
Çıraklıktan	8	865
Dükkân Kirasından	1	30
Hocalıktan	1	90
Irgatlıktan	2	195
Ticaretten	7	4775
Zanaatından	12	2205,5
Diğer	1	65
Toplam	32	8225,5

⁹ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Toplam gelir miktarı 8.225,5 kuruştur. 4.775 kuruş ile en yüksek gelir kalemi ticaret olup, mahalle sakinlerinin önemli kısmının ticari faaliyetlerle uğraştığı görülmektedir. Bunu 2.205,5 kuruş ile zanaatkârlık, 865 kuruş ile çıraklık gelirleri izlemektedir. Elde edilen veriler, mahallede el emeğine dayalı üretimin güçlü olduğunu ve ekonominin zanaat ile ticaret ekseninde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde Hâne Reislerinin Ödedikleri Vergiler

Vergilendirme, sanayi öncesi ekonomilerde gelir dağılımının temel mekanizmalarından biri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla vergilendirme sonrası gelirin bireyler ve gruplar arasında dağılımı, bireylerin ve grupların vergi yüklerine bağlı olarak farklılık göstermektedir (Güran,1998, s.175).

Tanzimat döneminde vergi sistemindeki en köklü değişiklik, uzun zamandır çeşitli adlarla alınan örfi vergilerin tamamen kaldırılıp bunların yerine tek verginin konulmasıdır. Önceden bu vergiler sadece devletin olağanüstü giderleri için yani ihtiyaç oldukça alınırken, fetihlerin durması ve toprak kayıplarıyla birlikte geçici vergiler sürekli hale gelmiştir. İhtiyaç duyulan para miktarı belirlenmiş, bu miktar hâne veya erkek nüfus üzerinden bölüştürülmüş ve tevzi defterlerine kaydedilmiştir. Sonra şer'iyye sicillerine geçirilerek iki taksitte tahsil olunmuştur. Ayrıca İstanbul ve bazı eyaletler uygulamanın dışında tutulmuştur. Ancak bu vergiler, ödeme gücü dikkate alınmaksızın toplandığı için halk arasında zamanla büyük şikayetlere yol açmıştır.

Belirlenen tutarın tek vergi olarak halktan, aracıya verilmeden tahsil edilmesi düşünülmüş lakin bu yeniliğin ülke genelinde bir anda uygulanmasının uygun olmayacağı görülmüştür. Bu sebeple ödeme gücüne göre vergi için önce Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında tahrir başlanmış fakat Padişah II. Mahmut döneminde çalışmalar tamamlanamamış ve eski örfi vergilerin iltizam yoluyla alınmasına devam edilmiştir. Tasarlanan vergi ıslahatları ancak Padişah Abdülmecit zamanında hayata geçirilebilmiştir. 1840'ta yapılan düzenlemelerle örfi vergiler ve bazı angarya niteliğindeki yükümlülükler kaldırılmıştır. Bununla birlikte İhtisap ve ispenç vergilerinin kaldırıldığı bildirilmiş olsa da bir süre daha sürdüğü anlaşılmaktadır. Nihayetinde bunların yerine ancemaâtin vergi olarak anılan tek ve genel vergi konulmuştur (Şener, 1990, ss.94-95).

5 Muharrem 1256 / 9 Mart 1840 tarihli Çorum Şer'iyye Sicili kaydında da Tanzimat-ı Hayriyye'de benimsenen usule uygun biçimde Çorum mahalle ve köylerine vergi tahsil edildiği tespit edilmektedir. Nitekim şehirdeki toplam 44 mahalleye 102.437 kuruş, Câmi-i Kebîr Mahallesi'ne ise 2.628 kuruş vergi takdir olduğu görülmektedir (MŞH. ŞSC. d. 3568 (Defter No: 1), s. 8, Hüküm: 12).

Uygulamalar, vergi yükünün daha adil ve gerçek gelire dayalı olarak dağıtılabilmesi için hânelerin iktisadî durumunun ayrıntılı biçimde tespitini zorunlu kılmıştır. İşte bu ihtiyaç XIX. yüzyılın ortalarında temettü sayımlarını ortaya çıkarmıştır. Temettüat defterlerinde, XV-XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde yer alanlara göre daha zengin veriler bulunmaktadır. Aynı dönemde nüfus sayımları yapıldığı için nüfusun tespiti bakımından nüfus defterleri kadar önemli değildirler. Ancak sahip oldukları ayrıntılı bilgiler sayesinde daha sağlam ve kapsamlı sonuçlar elde etmeye imkân vermektedirler (Kütükoğlu, 1995, s. 395).

Temettüat kayıtları incelendiğinde, Çorum'un Câmi-i Kebîr Mahallesi'ndeki hâne reislerinden vergi-i mahsûsa, bağ vergisi, cehri öşrü ve ağnam vergisi alındığı görülmektedir.

Tablo 8: Cami-İ Kebir Mahallesi'ndeki Hâne Reislerinden Alınan Vergi-i Mahsûsa, Bağ Vergisi, Cehri Öşrü ve Ağnam Vergisi¹⁰

Vergi Türü	Vergi Miktarı (Kuruş)
Vergi-i Mahsûsa	4143
Bağ Öşrü	75,5
Cehri Öşrü	70,5
Ağnam Vergisi	12,5
Toplam	4301,5

Vergi-i mahsûsa toplam vergi gelirinin yaklaşık %96,3'ünü oluşturmaktadır ki vergi gelirinin neredeyse tamamı bu vergi kaleminden sağlanmaktadır. Bağdan alınan vergi toplam verginin %1,75'ini, cehri öşrü %1,64'ünü, ağnam vergisi ise %0,29'unu meydana getirmektedir (BOA. ML. VRD.TMT. d. 470).

Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde en yüksek bağ dönüm vergisi veren 2 hâne reisi bulunmaktadır. Bunlar 10'ar kuruş vergi veren ve muhtab çıraklığı yapan Taşkaldıranoğlu Osman ile mesleği ırgat olan Haydaroğlu Osman'dır (BOA. ML. VRD.TMT. d. 470, s.6).

Cehri öşrü veren toplam 6 hâne reisi vardır ve bunlardan en yüksek vergi veren hâne reisi mesleği bezzazlık olan Hacı Mahmutoğlu Hacı Ahmet'tir.

¹⁰ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Tablo 9: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde En Yüksek Vergi-i Mahsusa Veren 10 Hâne Reisi ve Meslekleri¹¹

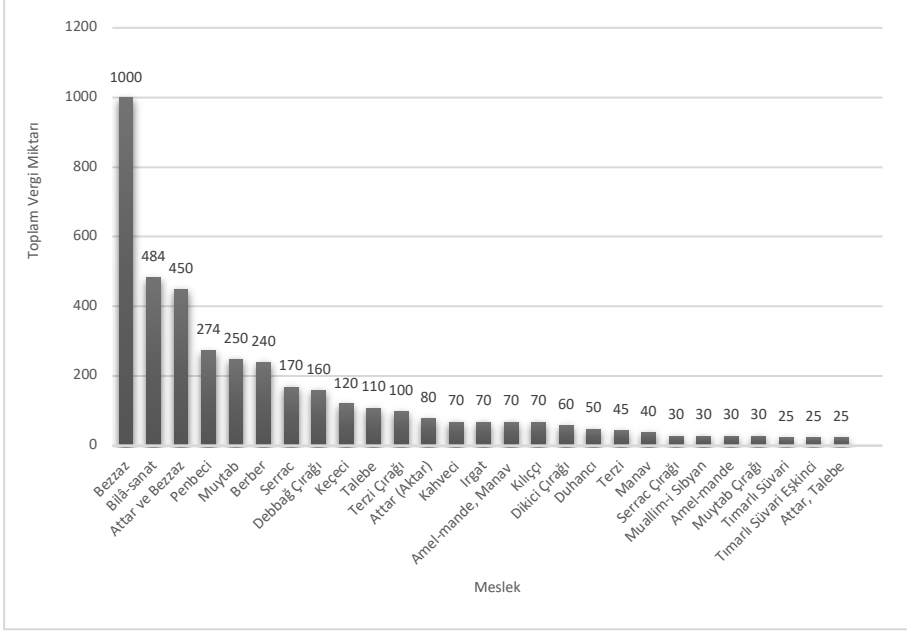
Hâne Reisinin Adı	Mesleği	Vergi Miktarı (Kuruş)
Sabuncuoğlu Hacı Hasan	Bezzaz	500
Müezzinoğlu Hacı Bekir	Attar ve Bezzaz	450
Hamahmetoğlu Hacı Hasan	Penbeci	274
Karskadızâde Hacı Ahmet	Bilâ-sanat	274
Hacımahmutoğlu İsmail	Bezzaz	250
Şeyhoğlu Ömer	Muytab	250
Hacımahmutoğlu Ahmet	Hacı Bezzaz	250
Kaşağcıoğlu Halil	Serrac	170
Yazıcıoğlu Ahmet	Bilâ-sanat	150
Hamdi Halil	Debbağ Çırağı	150

Yukarıdaki tabloda Temettüat kayıtlarına göre en çok vergi veren hâne reisleri yer almaktadır. Tabloya bakıldığında maksimum vergi miktarının 500 kuruş olduğu görülmektedir. En yüksek vergi ödeyen hâne reisi Sabuncuoğlu Hacı Hasan olup mesleği bezzazdır (BOA. ML. VRD.TMT. d. 470, s.3).

Aşağıdaki grafik ise hâne reislerinin mesleklerine göre vergi dağılımını göstermektedir.

Grafik 2: 1844-1845 Tarihli Temettüat Defterine Göre Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde Hâne Reislerinin Mesleklerine Göre Vergi-i Mahsusa Dağılımı

¹¹ BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Grafik 2’den de anlaşılacağı gibi vergi açısından bakıldığında, ticaret sektörünün mahallede ekonomik olarak baskın olduğu görülmektedir. Özellikle bezzaz gibi tekstil ticaretiyle uğraşan hâne reislerinin yüksek vergi verdiği yine grafikten tespit edilmektedir.

Tereke Kayıtlarına Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi Sakinlerinin Eşya ve Malzemeleri

19. yüzyılın ortalarında Çorum’un Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde vefat eden kişilere ait terekelerde yer alan çeşitli eşyalar, dönemin toplumsal yapısı, ekonomik koşulları ve kültürel yaşamına dair önemli bilgiler sunmaktadır.¹² Eşyalar, söz konusu yüzyılda Çorum toplumunun mahalle özelinde maddi kültürünü, yaşam tarzını ve gündelik alışkanlıklarını yansıtan değerli unsurlardır.

Terekelerde belirtilen “aba, abani, kutnî (kutnu), çitari, şal, pike ve koton” gibi farklı kumaş türleri, Tanzimat dönemi Çorum’unda görülen dokuma zenginliğini ve tekstil ürünlerindeki çeşitliliği ortaya koymaktadır. Ayrıca “Halebkârî, Tokatkârî, İngilizkârî, Rumelikârî, Çanakalekârî ve Kütahyakârî” gibi ibareler, üretim merkezlerinin geniş coğrafi dağılımını

¹² Bu çalışmada tereke kayıtları değerlendirilen Câmi-i Kebîr Mahallesi sakinleri şunlardır: Köstekçizâde Mustafa Efendi b. el-Hac Mahmut ibn-i el-Hac Osman, Şeyh-zâde es-Seyyid Ali b. Ahmet b. Osman, Hasan Kadioğlu Hafız Mehmet b. Hasan b. Veli, Müezzinoğlu el-Hac Ebubekir b. Mehmet b. Ebubekir, Enbiyaoğlu Hüseyin b. Halil b. Hüseyin, Kadir Bey Oğlu El-hac İsmail b. Osman b. Ahmed, Emine bint-i Osman b. Abdullah, Tokatlı Hüseyin b. Abdullah b. Mehmed, Kadife oğlu Mehmed b. Hacı Mehmed b. Hacı Mehmed.

yansıtarak Çorum'un Osmanlı iç ticaret ağıyla kurduğu güçlü ilişkileri göstermektedir. Örneğin Tokatkârî ifadesi, Tokat'ta üretilen veya Tokat dokuma geleneğine uygun biçimde hazırlanan kumaşlara işaret etmektedir. Bu da dönemin bölgesel üretim çeşitliliği ve ticaret etkileşimi hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Sarık, kefen, abdestlik gibi eşyalar, giyim kültürünün sadece estetik değil, aynı zamanda manevi boyutunu da kanıtlamaktadır. Belirtilen eşyalar, bireylerin ölüm sonrası hazırlıklarını önceden yapma alışkanlığını ve dinî kimliğin gündelik yaşamla iç içe geçtiğini de göstermektedir.

Tablo 10: Tereke Kayıtlarına Göre Câmi-i Kebîr Mahallesi Sakinlerinin Eşya ve Malzemeleri ¹³

Giyim Eşyaları ve Tekstil Ürünleri	Aba (Aydın Sicimi, Bükmeli), Abani (Nebati), Abaniye, Abdestlik, Boy Abası (Rumelikârî Beyaz), Çamaşır, Çenber (İplik, Pullu), Çevre (Çorumkârî), Çitari (Halebkârî, İplik, Kırmızı, Mâî), Çizme (Siyah), Çuha/Çuka (Siyah), Destar (Çanakkalekârî), Entari (Ankene, Çitari, Futa, İçlik/İşlik (Kutnî), Fes (Al, Kütahyakârî, Mâî, Mecidiye), Futa, Gömlek (Melez Beyaz), İmâme (Yeşil), Kefen (İplik), Koton, Kuşak (Acem Şalı, Hamakârî İplik, İngilizkârî Şalı), Kutnî (Halep, Tokatkârî), Kürk (Çuha Kıl Cebe, Kuzu Derisi), Pike (Halebî), Salta (Çuha, Düz), Sarık (Çorumkârî), Şal (Yün, İki Yüzlü), Şalvar (Çuha, Mâî), Uçkur (Kayseri), Yazma
Ev Tekstili ve Döşeme	Ayna (Küçük, Orta Boy), Bohça, Buhurdanlık, Çarşaf, Döşek (Ankene), Döşek Yüzü, Halı (Yan), Kilim (Bozlak), Hurç (İpek), Karyola Takılır Tahta Çardak, Kaytan (Kırmızı), Minder (Basma Çilte, Kutnî, Yan), Perde, (Basma, Elvan Basma), Seccade (Halı, Kilim,

¹³ BOA. MŞH.ŞSC. d. 3568 (Defter No:1), s.61, Hüküm: 91 (27 Rebiülevvel 1258 / 8 Mayıs 1842); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3570 (Defter No:3), s. 34, Hüküm: 65 (15 Ramazan 1280 / 23 Şubat 1864); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3570 (Defter No:3), s. 86, Hüküm: 163 (5 Cemaziyeleahir 1281 / 5 Kasım 1864); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3570 (Defter No:3), s. 262, Hüküm: 558 (3 Zilhicce 1284 / 27 Mart 1868); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3570 (Defter No:3), s. 262, Hüküm: 558 (3 Zilhicce 1284 / 27 Mart 1868); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3571 (Defter No:4), s. 186, Hüküm: 525 (25 Cemaziyelevvel 1287 / 23 Ağustos 1870); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3573 (Defter No:6), s. 185, Hüküm: 241 (25 Zilkade 1292 / 23 Aralık 1875); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3573 (Defter No:6), s. 202, Hüküm: 262 (5 Zilkade 1292 / 3 Aralık 1875); BOA. MŞH.ŞSC. d. 3573 (Defter No:6), s. 220, Hüküm: 283 (17 Cemaziyelevvel 1291 / 2 Temmuz 1874); Ayrıca Bkz. (Korkmaz, 1995, ss. 207-211).

	Tülü), Yastık (Çit), Yastık Yüzü, Yatak (Yün), Yorgan (Kızıl)
Mutfak Eşyaları	Bıçak (Pala), Çömlek, Havan, Kaşık (Ağaç, Şimşir), Küp, Evâni (Nühas), Leğen (Nühas), Sac Ayağı, Su Bardağı, Tabak, Zemzem-i Şerif Kumkuması, Zemzemiye (Nühas)
Kahve ve Tütün	Cezve (Sivaskârî), Duhan/Tütün Çubuğu, Çubuk Takımı (Gümüş, Taş), Fincan, Kahve Değirmeni, Kahve Kutusu, Kahve Takımı, Kahve Tavası, Lüle (Çorumkârî), Nargile Takımı, Zarf
Temizlik ve Hamam Eşyaları	Hamam Tası, Havlu, Peştamal/Peştanbal (Merzifonkârî), Hamam Kesesi, Sabun
Aydınlatma ve Isınma Eşyaları	Aselmumu/Balmumu, Fener (Nühas), Şamdan (Kebir), Mangal (Nühas)
Alet, Araç ve Malzemeler	Balta, Bağ Beli, Boya (Kızıl), Çuval (Araba, Darı), Civa, Dutkal/Tutkal, Halat, Hatab Arabası, Kaşağı, Kereste, Kızıl Boya, Kiriş, Kükürt Suyu, Eser-i Cedid Kâğıdı, Kaba Posta Kâğıdı, Kâfur, Şeker Kâğıdı, Telhis Kâğıdı, Zamk
Silahlar	Fişeklik, Kılıç (Şam Sarı Takım), Tabanca (Kara Takım, Sarı Takım), Tüfek (Sim Bilezikli Kaval)
Hayvanlar	Arı Kovanı, Balak, Davar, Heybe, İnek (Camus, Kara Sığır), Kısrak, Koyun, Merkep (Koca)
Gayrimenkul	Ambar, Bağ, Cehrilik, Herkil, Menzil
Çeşitli Otlar ve Baharat	Çemen, Demirhindi, Havlıcan, Karanfil, Kına, Kimyon, Kudret Helvası, Sıçan Otu, Sinameki, Soğlucan/Solucan Otu, Tarçın, Yenibahar, Zencefil
Gıda/Zahire	Çay, Hint, Kahve, Karasakız, Şa'ir, Şeker (Akide, Kırmızı, Toz), Pekmez, Tuz

Yukarıdaki tablodan Câmî-i Kebîr Mahallesi'ndeki müteveffâların tereke kayıtları, evlerin oturma ve uyuma düzeninin geleneksel Anadolu konut anlayışıyla uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. “Döşek, minder, yatak, yorgan ve yastık” gibi eşyalar, evde yer döşemesi ve oturma düzenine dayalı yaşam biçiminin devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte “karyola takılır

tahta çardak” mahallede bazı evlerde yükseltilmiş yatak sisteminin kullanılmaya başladığına işarettir. Böylece mahalledeki halkın bir taraftan geleneksel yaşam düzenini koruduğu diğer taraftan yenilikleri kademeli olarak benimsediği görülmektedir. Terekelerdeki “bohça, döşek yüzü, yastık yüzü, kaytan, hurç” gibi eşyaların varlığından, mahallede ev tekstili çeşitliliğinin oldukça yüksek olduğu da tespit edilebilmektedir.

Câmi-i Kebîr Mahallesi gibi merkezi konumdaki yerleşimlerde kullanılan eşyalardan “kahve takımı, fincan, kahve değirmeni ve kutusu” mahalle içi ilişkilerin ve misafirperverlik kültürünün somut göstergeleridir. Mahalle halkı arasındaki ziyaretler, sohbetler ve ikram kültürü adı geçen nesneler aracılığıyla şekillenmiştir. “Duhan çubuğu, çubuk takımı, lüle ve nargile takımı” Tanzimat sonrası Osmanlı’daki sosyalleşme kültürünü de yansıtmaktadır. Ayrıca zemzem kumkuması¹⁴ veya zemzemiye gibi dinî nitelikli eşyalardan, tereke sahiplerinin dindar kimliği ve kutsal değerlere bağlılıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan “havan, çömlek, küp ve sac ayağı” gibi eşyalar mahalledeki evlerin üretken ve kendi kendine yeten yaşam tarzının işaretidir. Nitekim ev içindeki yemek, ilaç, temizlik malzemesi vb. eşyalar üretim faaliyetleriyle doğrudan bağlantılıdır.

Mahalleye adını veren “Cami-i Kebir” gibi yapılar çevresinde genellikle zanaatkar ve esnaf grupları yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla “bakır yani nühas, şimşir, toprak, cam ve porselen” gibi malzemelerden üretilen eşyalar, mahallenin ekonomik canlılığını ve üretim ağını gözler önüne sermektedir. Nitekim bakır eşyalar dönemin bakırcı esnafının ustalığını ve estetik anlayışını yansıtırken, şimşir kaşık gibi el yapımı ürünler hem yerel üretimi hem de günlük yaşamın zarafetini temsil etmektedir.

Tereke kayıtlarındaki “hamam tası, havlu, peştamal, kese ve sabun” kişisel temizliğe verilen önemin ve mahalledeki hamam kültürünün canlılığının bir kanıtıdır. “Şamdan, fener, aselmumu yani balmumu ve mangal” gibi ısınma ve aydınlatma araçları, dönemin evlerinde yalnızca konforu değil, aynı zamanda refah ve sosyal statü hakkında bilgi sahibi olmamızı da sağlamaktadır. Özellikle bakırdan üretilmiş şamdan ve mangallar, tereke sahiplerinin ekonomik yönden güçlü aileler olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık “balta, halat, çuval, tutkal, boya ve çeşitli kâğıt türleri” mahallede zanaatkârlığın sürdüğünün ve küçük ölçekli ticaretin canlı olduğunun işaretidir. İlâveten “kılıç, tabanca ve tüfek” silahlarının kayıtlarda geçmesi, mahallede güvenlik bilincinin güçlü olduğunu ve bireylerin kendilerini korumaya yönelik donanımına sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde yaşayan şahısların terekelerinde “inek, koyun, kısırak, merkep ve buzağı” gibi hayvanlara ilişkin kayıtların bulunması,

¹⁴ Kumkuma: İçine zemzem, mürekkep gibi şeyler konulan yuvarlak testi. Bkz. (Devellioğlu, 1993, s. 527).

mahallenin şehir merkezinde yer almasına rağmen yarı-kırsal üretim yapısını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum, mahalle halkının hem tarımsal faaliyetlerle hem de kentsel yaşamla eş zamanlı bir ilişki içinde olduğunu düşündürmektedir. Dahası “çay, kahve, buğday, arpa, şeker ve baharatlar” mahallede tüketim çeşitliliğinin yüksek olduğunu ve ticaret ağlarının etkisini açıkça hissettirmektedir. Özellikle “tarçın, zencefil ve yenibahar” gibi ürünlerin varlığı, mahalle sakinlerinin dönemin genişleyen Osmanlı ticaret kültürüne dâhil olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Câmi-i Kebîr Mahallesi sakinlerinden Müezzinoğlu Hacı Ebubekir b. Mehmet’in vefatından sonra düzenlenen terekesinde yer alan eserler, dönemin dinî, edebî ve dilbilgisel eğilimlerini yansıtan değerli veriler sunmaktadır. Tablo 10’daki liste, adı geçen kişinin güçlü bir okuma kültürüne sahip olduğunu ve büyük olasılıkla medrese tahsili aldığını göstermektedir. Nitekim Bilgin Aydın ve İsmail E. Erünsal’ın tereke kayıtlarına dayanarak XVII-XX. yüzyıllarda medrese talebelerinin okudukları kitapları ortaya koyduğu çalışmada yer alan başlıklarla bizim kaydımızdakilerin büyük kısmı örtüşmektedir (Aydın-Erünsal, 2018, ss.102-106). Bu paralellik Müezzinoğlu’nun medrese kökenli olabileceğini düşündürmektedir.

Tablo 11: Câmi-i Kebîr Mahallesi Sakinlerinden Müteveffa Müezzinoğlu Hacı Ebubekir b. Mehmet’in Terekesinde Bulunan Kitaplar

Kitap Adı	Değeri (Kuruş)	Kitap Adı	Değeri (Kuruş)
Kıraat-ı Sâfiye?	10	Dürr-i Naci	10
Menâfi’ül-Ahbar	15	Nahiv Cümlesi	15
Muhtasar	20	Avamil	5
Terceme-i Seyyid Ahmed	15	Tuhfe-i? Vâzih	5
Hâşiye-i Tasavvurât Kara Davud	20	Mevlid-i Şerif	5
Kudûrî	20	Pend-nâme	10
Vikaye	20	Kavl- Ahmed	5
Fenârî Hâşiyesi	15	Kırk Suâl	10
Hâşiye-i Kara Kemal	10	Hâmiye	10
Kıt’a	10	Eski Avâmil	3
Hâşiyetü’l-İsâm ale’t-Tasdikât	25	Şerh-i Amâsî ale’t-Tevdî	20
Hâşiyetü’l-Siyer ale’t-Tasdikât	15	Risale-i Vaziyye	10
Ramazan Efendi maa Şerhi’l-Akâid	20	Risale-i Münazara	10
Tuhfe-i Vehbi	10	... Kitab	5
Telhis-i Miftah	5	Şerh-i Bina	10
Tehzibü’l-Mantuk	10	Rumuzu’l-Mahreceyn	10
Hâşiye-i Hüseyin	10	Şerh-i İzzî	10
Celâl	15	Ahter-i Kebir	107
Ferâiz-i Seydi	10		

Kitaplar içerik bakımından fıkıh, kelim ve tasavvuf gibi İslamî ilimler ile sarf, nahiv ve mantık alanlarında yoğunlaşmıştır. Tablo 10’da bulunan Kudûrî, Ferâiz-i Seydi, Hâşiye-i Kara Davut adlı eserler fıkıh ve miras hukuku alanlarına aittir ve tereke sahibinin Şer’i ilimlerle uğraştığı ihtimalini göstermektedir. Arapça öğretimine yönelik klasik medrese müfredatında yer alan Avâmil, Nahiv Cümlesi, Şerh-i İzzî, Şerh-i Bina ise dilbilgisi eserleridir. Mevlid-i Şerif, Pend-nâme, Tuhfe-i Vehbi ve Dürr-i Naci başlıklı metinler de

tasavvufi ve ahlaki içerikli eserler olup, tereke sahibinin manevi yönelimi hakkında bilgi vermektedir.

Kitap değerleri incelendiğinde, en yüksek bedelle kaydedilen eserin 107 kuruşla Ahterî-i Kebir¹⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kitaplar genellikle 5–25 kuruş aralığında olup bu durum kitapların aktif kullanılan, eğitim amaçlı temel metinler olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Câmi-i Kebîr Mahallesi, temettüat kayıtlarına göre 40 hânelik yapısıyla birbirini tanıyan ve görece kapalı sosyal yapıya sahiptir. “Hacı” ve “hafız” unvanlarının varlığı dinî saygınlığın önemli statü unsuru olduğunu göstermektedir. Sıkça görülen “...oğlu” ifadesinin yaygınlığına karşılık, “-zâde”nin nadir kullanılması ise köklü ve seçkin ailelerin sınırlı kaldığına delildir. Mehmet, Osman, Ali gibi klasik İslami isimlerin yaygın olduğu mahalle belirgin şekilde Müslüman kimliğe sahip ve geleneksel Osmanlı mahallesi karakteri taşımaktadır.

Mahallede farklı zanaat ve hizmet grupları ile tımarlı süvariler, medrese talebeleri, çıraklar, bilâ-sanat, amel-mande ve âmâ bir kahveci bulunmaktadır. Bu çeşitlilik, Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde hem nitelikli hem de niteliksiz emeği kapsayan, askerî ve dinî unsurlarla desteklenen hareketli bir sosyal ve ekonomik yapının belirtisidir.

Mahalle sakinlerinin bağ, cehrilik ve tarlalardan oluşan tarım arazileri bulunmaktadır. Toplam 108,5 dönüm alanın 72,5 dönümü üzerinden 1.118,5 kuruş gelir elde edilmektedir. Gelir getiren alanlar içinde 16,5 dönümle cehrilik, küçük bir yüzeye sahip olmasına rağmen 663,5 kuruşla toplam gelirin %59,3’ünü sağlayarak en yüksek verimi sunmaktadır. Bağlar daha geniş alana sahip olmasına rağmen orta, tarlalar ise oldukça düşük düzeydedir. Cehrilüğün bağlık mevkilerde, tarlaların ise Karacaviran’da yoğunlaşması, ürün verimliliğinde mevkii ve su imkanlarına bağlı farklılıkları düşündürmektedir.

Temettüat kayıtları, Câmi-i Kebir Mahallesi’nde hâne reislerine ait hayvan sayısı ve bu hayvanlardan elde edilen gelirleri de içermektedir. Mahallede toplam 168 hayvan bulunmakta ve bunlardan 63’ü üzerinden 695 kuruş gelir elde edilmektedir. Gelir getiren hayvanların payı %37,5, gelir getirmeyenlerin payı ise %62,5’tir. Özellikle 32 baş sağman inek, 480 kuruşla hayvansal gelirin yaklaşık %69’unu oluşturarak temel gelir kaynağı konumundadır. Buna karşılık buzağı, kuzu, oğlak, tay, malak gibi henüz olgunlaşmamış hayvanlar ile erkek merkep, dölsüz inek, tosun, dölsüz kısırak ve esb gibi hayvanlar için gelir kaydı bulunmamaktadır. Ancak gelir

¹⁵ Ahterî’nin 1545 yılında tamamladığı, yaklaşık 40.000 kelimeyi içeren Arapça-Türkçe sözlüğüdür. Bkz. (Kılıç, 1989, s. 184).

getirmeyen bu hayvanların yük taşıma, üretime katkı veya damızlık gibi dolaylı ekonomik işlevlere sahip olabileceği de göz önünde tutulmalıdır.

Temettüat defterinden elde edilen veriler, Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde gelir kaynaklarının çeşitli ve ekonomik hayatın canlı olduğunu ortaya koymaktadır. Gelirin büyük kısmının ticaret ve zanaattan elde edilmesi, mahallenin merkezî konumu ile uyumlu olan esnaf ve tüccar ağına işaret etmektedir. Çıraklık, ırgatlık, hocalık ve kira gelirlerinin bulunması, mahallede hem geçimini emekle sağlayanlar hem de daha varlıklı ailelerin birlikte yaşadığını ve dolayısıyla sosyal yapının farklı gelir gruplarından oluştuğunu göstermektedir.

İncelediğimiz temettüat defterine göre Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde vergi yükü büyük ölçüde vergi-yi mahsûsa üzerinden sağlanmaktadır. Bağ ve cehri öşrü ile ağnam vergileri ise oldukça sınırlı paya sahiptir. En yüksek vergi verenler bezzaz, attar ve serrac gibi ticaret ve zanaatla uğraşan kişilerden meydana gelip, mahallenin ekonomik gücü esnaf ve tüccar grubunda toplanmaktadır. Buna karşılık, ırgatlık ve çıraklık gibi daha düşük gelirli mesleklerden hâne reislerinin de vergi mükellefi olarak kaydedildiği görülmektedir.

19. yüzyılın ortalarında Câmi-i Kebîr Mahallesi'ne ait tereke kayıtları, mahalle sakinlerinin gündelik hayatına, tüketim alışkanlıklarına ve maddi kültürüne dair oldukça somut ipuçları vermektedir. Tereke kayıtlarından tespit edilen eşyalar, sadece bireysel zenginliği değil, dönemin sosyal yapısını, ekonomik ilişkilerini ve kültürel tercihlerini de görünür kılmaktadır. Kayıtlarda geçen aba, kutnu, çitari, pike ve koton gibi çeşitli kumaş türleri, Tanzimat dönemi Çorum'unda dokuma ürünlerinin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Halebkârî, Tokatkârî, İngilizkârî, Rumelikârî, Çanakalekârî ve Kütahyakârî gibi ibareler ise eşyaların yalnızca Çorum'da üretilmediğini, farklı bölgelerle ticari bağlantıların kurulduğunu göstermektedir.

Sarık, kefen, abdestlik gibi dini içerikli eşyaların varlığı giyim ve eşya kültürünün manevî yönüne delâlet etmektedir. Özellikle kefen ve benzeri hazırlıkların terekede yer alması, ölüm bilincinin ve ahiret anlayışının gündelik hayatın vazgeçilmez parçası olarak yaşandığını ortaya koymaktadır. Kahve takımı, kutusu ve değirmeni gibi eşyalar, mahallede misafir ağırlama, sohbet ve ikram kültürünün yerleşmiş olduğuna işaret eder. Duhan çubuğu, lüle, nargile takımı ise Tanzimat dönemi sosyalleşmenin mahalle hayatına nasıl yansıdığını gösteren örneklerdir. Sonuç olarak tereke kayıtları Câmi-i Kebîr Mahallesi'nin bir taraftan geleneksel Osmanlı yaşam biçimini koruyan diğer taraftan ticaret ve tüketim ağları üzerinden yeniliklere açık olduğunu göstermektedir. Ayrıca dinî duyarlılığı yüksek ve sosyal açıdan tabakalı bir yapıya sahip olduğunu da belirtmekte yarar vardır. Bu yapı, mahalleyi Tanzimat dönemi Çorum'unda hem ekonomik hem de kültürel açıdan canlı bir merkez konumuna yerleştirmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maliye Nezâreti Vâridât Temettuat Defterleri (ML. VRD.TMT. d.)

BOA. ML. VRD. TMT. d. 470.

Meşihat Şer'iyeye Sicilleri (MŞH.ŞSC. d.)

Çorum Şer'iyeye Sicili MŞH. ŞSC. d. 3568 (Defter No: 1), s. 8, Hüküm: 12 (5 Muharrem 1256 / 9 Mart 1840).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3568 (Defter No: 1), s.61, Hüküm: 91 (27 Rebiülevvel 1258 / 8 Mayıs 1842).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3570 (Defter No: 3), s. 34, Hüküm: 65 (15 Ramazan 1280 / 23 Şubat 1864).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3570 (Defter No: 3), s. 86, Hüküm: 163 (5 Cemaziyelahir 1281 / 5 Kasım 1864).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3570 (Defter No: 3), s. 262, Hüküm: 558 (3 Zilhicce 1284 / 27 Mart 1868).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3571 (Defter No: 4), s. 186, Hüküm: 525 (25 Cemaziyelevvel 1287 / 23 Ağustos 1870).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3573 (Defter No: 6), s. 185, Hüküm: 241 (25 Zilkade 1292 / 23 Aralık 1875).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3573 (Defter No: 6), s. 202, Hüküm: 262 (5 Zilkade 1292 / 3 Aralık 1875).

BOA. MŞH.ŞSC. d. 3573 (Defter No: 6), s. 220, Hüküm: 283 (17 Cemaziyelevvel 1291 / 2 Temmuz 1874).

Kitap ve Makaleler

Ak, İ. (2017). *Temettuat defterlerine göre Çorum merkez kazasının sosyal ve iktisadî yapısı (1844-1845)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Tokat.

Aydın, B., & Erünsal, İ. E. (2018). Tereke kayıtlarına göre Osmanlı medrese talebelerinin okuduğu kitaplar (XVII-XX). In F. Aydın, M. Zengin, K. Cevherli, & Y. Kaymaz (Ed.), *Osmanlı medreseleri: Eğitim, yönetim ve finans* (ss. 93–120). İstanbul: Mahya Yayınları.

Barkan, Ö. L. (1953). Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 1–26. <https://doi.org/10.18345/tm.18601>

Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal), Ankara: Aydın Kitabevi Yayını.

Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı şehrindeki “mahalle”nin işlev ve nitelikleri üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 69–78.

Güran, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine araştırmalar*. İstanbul: Eren Yayınları.

Ilıca, A. (2006). *Belgelerle Çorum Ulucami ve vakıfları*. Ankara: Çorum Belediyesi Matsa Basımevi.

Kılıç, H. (1989). Ahterî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss. 184–185). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayını. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahteri>

Korkmaz, Ş. (1995). *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) tarihli Çorum Şer’iyye Sicili (transkripsiyon ve değerlendirme)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara.

Korkmaz, Ş. (2003). *Çorum’un idarî, sosyal ve ekonomik yapısı (Tanzimat–II. Meşrutiyet)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.

Kütükoğlu, M. S. (1995). Osmanlı sosyal ve iktisadî tarihi kaynaklarından temettü defterleri. *Belleten*, 59(225), 395–412. <https://doi.org/10.37879/belleten.1995.395>

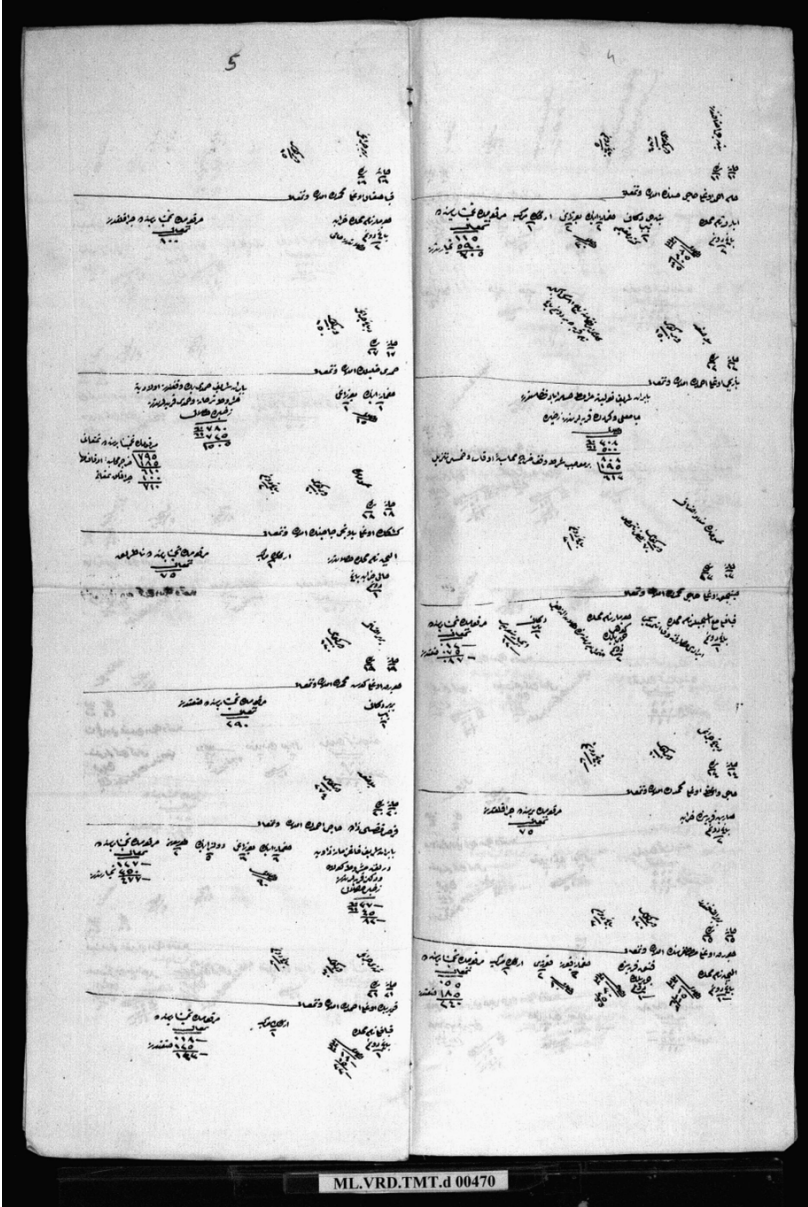
Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat devrinde Osmanlı mahallî idareleri (1840–1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları.

Şahin, H. H. (2012). *Çorum nüfus defterleri (1844)* (İ. Yiğit, yay. haz.). Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını.

Şener, A. (1990). *Tanzimat dönemi Osmanlı vergi sistemi*. İstanbul: İşaret Yayını.

Ekler

Ek 1: Çorum'un Câmi-i Kebîr Mahallesi Temettüat Defteri (BOA. ML. VRD. TMT. d. 470, s.4,5)

Ek 2: Câmî-i Kebîr Mahallesi'nden Müezzinoğlu el-Hac Ebubekir bin Mehmet bin Ebubekir'in Tereke Kaydı (Defter No:3570 / Çorum 3, Sayfa: 86, Hüküm: 163, 5 Cemaziyelahir 1281 / 5 Kasım 1864)

Çorum Vakıfları ve Denetimi (1877-1908)

Mehmet Çanlı*

Giriş

Bu çalışmada, Çorum Merkez Kazasının 1877-1908 yılları arasında para vakıflarının işletim sistemine göre kurulan ve faaliyet gösteren cami, çeşme ve köprü vakıfları tespit edilmiştir. Ele aldığımız zaman aralığı her ne kadar İkinci Abdulhamit döneminde Çorum’da kurulan vakıflar şeklinde görünüyor ise de bu dönem, Osmanlı Devleti’nin siyasi, sosyal ve ekonomik çöküşün ve dağılmanın hız kazandığı dönemdir. Buna rağmen geçmiş dönemlerden daha fazla vakfın kurulduğu görülmektedir. Çalışmada bölgede eski ve yeni kurulan vakıfların sağlıklı işletilip işletilmediğini belgeler ışığında ortaya konulmuştur.

Vakıf, zenginden fakire gönüllü servet bırakma ve kâr amacı gütmeyen bir kurumdur. (Türkoğlu, 2013, 187) Vakıflar, birçok araştırmacı tarafından farklı sınıflamalara tabi tutulmuştur. Bu sınıflamalardan biri hayrî (mazbut) ve zürri (cemaat-esnaf) vakıflar şeklinde yapılan sınıflamadır. Bu tür vakıflar, kullanım şekli bakımından icare-i vahid özelliği gösterir. (Genç, 2014, 9-18).

Hayrî vakıf cami, medrese, hastane, Çeşme ve kütüphane gibi yapılardan yararlanan kurumlardır. Zürri vakıflar ise, cami ve çeşme gibi kamu yararına olan binaların işlemlerini sağlayan bina ve arazi gibi gayri menkullerden veya nakit para gibi kaynaklardan oluşan vakıflardır. (Akbulut, 2007, 67) Para vakıfları da bu grup içinde yer almaktadır. Para vakıfları, gelirinden faydalanılan türdendir ve bu tür vakıflarda sermayenin bir kısmı veya tamamı kullanılmaktadır. (Bulut-Korkut, 2016, 56).

Para vakıfları üç şekilde işletilmektedir:

Sermaye veya emek konularak elde edilen kârın hayır amacıyla harcanması.

* Prof. Dr. Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, mehmetcanli@hitit.edu.tr. Orcid: 0000-0003-3623-5568

Fakir veya ihtiyaç sahibi kişilere herhangi bir beklenti olmadan borç olarak verilmesi.

Vakfedilen paradan elde edilen kârdan, hayra kullanılmak şartıyla borç (rıbh) verilmesi (Kurt, 1996, 48-49).

Bu tür vakıflara merkezi yönetim hiç müdahale etmez; vakıf, kadı huzurunda tescil edildikten sonra faaliyetlerine başlar. Bütün sorumluluğu mütevellî ve nazır'a aittir. (Öztürk, 1995, 63).

Bu çalışmada, Çorum Merkez Kazası'nda 1877-1908 yılları arasında para vakıflarının işletim sistemine göre kurulan cami, çeşme ve köprü vakıfları tespit edilecektir. Konu ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, daha çok dini açıdan ele alınmış ve vakfın kurucusu ve faaliyet alanları hakkında genel bilgiler vermiştir. Ele aldığımız zaman aralığı her ne kadar İkinci Abdulhamit döneminde Çorum'da kurulan vakıflar şeklinde görünse de bu dönem, Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik çöküşün ve dağılmanın hız kazandığı dönemdir. Çalışmanın amacı, bu dönemde kurulan cami ve benzeri para vakıflarını tespit etmek ve kurulan bu müesseselerin bazı denetimlerini incelemektir. Araştırmada dönemin şer'iyye sicili kayıtları ve diğer kaynaklar kullanılmıştır.

Çorum Merkez Kazasında Kurulan Vakıflar (1877-1908)

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Çorum Merkez Kazası'nda birçok vakıf kurulmuştur. Bu vakıflar dini, sosyal ve kültürel olarak üç sınıfa ayrılmaktadır; bunun yanında aile vakıfları da mevcuttur. Dini vakıfların büyük bir kısmı cami ve mescit yapımı, bu yapılarda görevli imam ve hatiplerin ücretlerinin ödenmesi, cami ve mescitlerin tamirâtı ve aydınlatılması gibi işleri kapsamaktadır. Az da olsa tekke, zaviye ve imarethanelerin kurulması ile giderlerinin ve tamiratlarının karşılanması için kurulan vakıflar da bulunmaktadır.

Bunun yanında, türbede kuran okutulması, Ramazan'da mukabele okutulması, cüz okutulması, tarikat hizmetleri ve imsak ve sahurda fişek atılması gibi hizmetleri içeren vakıflar da söz konusudur.

Sosyal ve kültürel vakıflar ise, çeşme, su yolları ve köprülerin yapımı ve tamirâtıyla birlikte medreselerin kurulması, tamirâtı, aydınlatılması, müderrislerin ücretleri ve öğrencilerin giderlerinin karşılanması amacıyla kurulmuştur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşiv kayıtlarına göre Çorum merkezi ve bağlı köylerinde toplam 338 adet kayıtlı vakıf bulunmaktadır. (İlca, 2001, 2).

1877-1908 yılları arasında bölgede faaliyet gösteren yaklaşık olarak 165-170 cami ve mescit bulunmaktadır. Bunlardan ellisi merkezdedir. Bu sayıya Alaca Nahiyesi ve köylerindeki ibadethaneler de dahildir. Merkezde on, Alaca'da ise bir medrese olmak üzere toplam on bir medrese mevcuttur.

Bölgede diğer yapılar arasında dört tekke, on köprü ve 135 çeşme bulunmaktadır; Alaca’da ise 125 çeşme yer almaktadır. (Çanlı, 2013, 494, 495, 526).

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ve yirminci yüzyılın başlarında, Çorum Merkez Kazası’nda faaliyet gösteren vakıf sayısının arttığı gözlemlenmektedir. İncelediğimiz dönemde (1877-1908) Çorum merkezi ve bağlı köylerinde kurulan vakıfların kurucuları öncelikle Evkaf (vakıflar) Müdüriyetine başvurarak, kuracakları vakfın içeriğini belirlemektedir. Vakıfname, müdüriyette tescil edildikten sonra kişi, vakıf görevlisi ve şahitler huzurunda mahkemeye giderek vakfı onaylatılmaktadır. Daha sonra da vakıf, Evkaf Nezaretine bildirilir.

Mahkeme kayıt örneklerinde vakıfnamede öncelikle dua cümlesi yer almaktadır. Daha sonra vakfı kuran kişinin ismi ve adresi belirtilir. İlgili kişi, mahkeme ve şahitler huzurunda ne vakfediyorsa ikrarda bulunur. Vakıfnamedeki şartlar sıralandıktan sonra kurduğu vakıf için mütevellî tayin ettiğini belirtir. Örneğin, Kubbeli Mahallesi’nden Hacı Hüseyin kızı Ayşe, Tepecik Mahallesi Mescid’inde görev yapacak olan hatibin maaşını karşılamak amacıyla beş yüz kuruş vakfetmiştir. Oğlunu da mütevellî tayin etmiştir. Vakfetmiş olduğu beş yüz kuruşun, kuvvetli kefil ile yıllık yetmiş beş kuruş faizle (rıbh) verilmesini istemiştir. (Çorum Şer’iye Sicili Defter No: 7, Sayfa No: 445, Hüküm No: 710, 20 Şubat 1877).

Evkaf müdüriyetinde kaydı tutulan vakıfname sureti ile mahkeme kayıt sureti aynı değildir. Müdüriyetteki surette, ağırlıklı olarak dua cümleleri ve vakıf ile ilgili mezhep imamları ve müçtehitlerin fetvalarından alıntılar yapılmış ve ağdalı cümleler kullanılmıştır.

Bu değerlendirmeden sonra 1877-1908 yılları arasında Çorum Merkez Kazası’nda tutulan şer’iye sicili defterlerinden 7-16 no’lu defterler taranarak, mahkeme kayıtlarında bu dönemde kurulan vakıfların adı, amacı, kurucusu ve ne kadar para ya da mal vakfedildiği aşağıda liste halinde sunulmuştur.

Tablo 1: 1877-1908 yılları arasında Çorum Merkez Kazası ve Bağlı Köylerinde Kurulan Vakıflar¹

Yıl	Vakfın Adı	Kuruluş Amacı	Kurucusu	Vakfedilen para ve Mal (Kuruş/Para)
7 Şubat 1877	Çakır Camii ve Çeşmesi	Aydınlatma-Çeşme tamiri	Kadın	Vasiyet üzere 1.500
1 Mart 1877	Gürcü Köyü Camii ² (Köprüalan) (ÇŞS, 7/125/194, 14 Mayıs 1877), ÇŞS,	Hatip ücreti	Kadın	2.000

¹ Çorum merkez kazasına bağlı bazı köyler, bugün diğer kazalara bağlanmıştır.

² Caminin yapımı ile ilgili malzemeler ve maliyeti hakkında bilgi var.

	7/128/199. 14 Mayıs 1877)			
15 Şubat 1877	Hacı Müftü Çınarı Çeşmesi-Çırak Hoca Mektebi	Çeşme ve mektep masrafları	Erkek	Vasiyet üzere. Malının sekizde biri hibe
7 Mart 1877	Emir Ahmet Mah. Damat Pınarı Çeşmesi	Çeşme tamiri	Erkek	1.677,5
1877	Kubbeli Camii	Aydınlatma	Erkek	Vasiyet üzere-1.000
25 Mart 1878	Gevher-i Salik Köyü Camii (Kutluca Köyü)	Hatip ücreti	Erkek	1.000
16 Haziran 1878	Cami-i Kebir (Ulu Cami)	Şifa hadisleri okunması	Erkek	3.000
24 Kasım 1878	Gülabibey Camii	Tamirat	Erkek	Vasiyet üzere-1.054
5 Mart 1878	Hacı Recep Mah. Camii	Camii ve su yollarının tamirâtı	Erkek	Vasiyet üzere-Malının 3/2 hibe.
25 Mayıs 1879	Mescitli Köyü Camii	Aydınlatma	Erkek	Vasiyet üzere-Ev ve arazi hibe
29 Ocak 1879	Kütüphane Medresesindeki öğrencilere	Eğitim	Erkek	Dükkân hibe
9 Mayıs 1878	Sancaktar Mah. Medresesi-Abdal Pınarı su kanalları	Tuvalet ve çeşme aydınlatılması- Su kanallarının tamiri	Erkek (Derviş)	Vasiyet üzere 600
20 Kasım 1878	Akpınar Mah. Camii	Aydınlatma	Erkek	Vasiyet üzere-1.575
12 Ağustos 1878	Hacı Yusuf Mah. Camii	Aydınlatma	Erkek	Vasiyet üzere Malının 1/3 hibe
5 Mayıs 1879	Karaman Çavuş Mah. Camii	Tamirat	Erkek	Vasiyet üzere-Malının 1/3 hibe
8 Nisan 1880	Cami-i Kebir (Ulu Cami)-Kundistan Mah. Camii-Kırklar Medresesi Kütüphane Çeşmesi	Aydınlatma Çeşme tamiri Mevlit okutulması-Kuran okutulması	Erkek	5.966
23 Temmuz 1880	Sağpazarı Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	Kızılırmak üzerinde çalışan kayığın yıllık geliri. Yıllık 300
25 Haziran 1881	Şeyhler Mah. Camii (Devane)	Tamirat	Erkek	Vasiyet üzere-ev, bağ, eşya ve hayvan hibesi
9 Mart 1881	Gülabibey Camii ve Medresesi	Tamirat-hatip ve müderrise ücret	Erkek	
3 Şubat 1884	Hacı Yusuf Mah. Mescidi	Aydınlatma	Erkek	
20 Haziran 1884	Gevher-i salik Köyü camii ³ (Kutluca) (ÇŞS, 10/105/154. 20 Haziran 1884)	İmam ve hatip ücreti	Erkek	
2 Aralık 1884	Hacı Recep Mah. Camii	Hatip ücreti	Hayırseverler	1.000
13 Şubat 1885	Eymir-i Kebir Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
8 Mart 1885	Yaydığın Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000

³ Cami binası yenilenmiş yeniden imam ve hatip ücreti için vakfedilmiş.

11 Nisan 1885	Cami-i Kebir (Ulu Cami)	Aydınlatma-Cami mihrabının sağ tarafının aydınlatılması	Erkek	Paşa Hamamındaki hissesi-yıllık 60
9 Ağustos 1885	Mezeköy Camii (Yavru Tuna Mah)	Hatip ücreti	Erkek	600
17 Mayıs 1886	Şeyh Eyüp Mah. Camii	İmam-hatip-vaiz-müezzin ücreti, camideki hafızlara cüz okuma, salavat okuma	Erkek	3.000
1 Kasım 1885	Şeyh Eyüp Mah. Camii	Camideki hafızlara	Erkek	Handaki 59 oda
11 Ocak 1886	Cami-i Kebir (Ulu Cami)-Fatma Mah. Mescidi	Hacca gitme-Fetih Süresi okunması için hafızlara verilmesi-Mescidin aydınlatılması	Erkek	Vasiyet üzere 7.000
5 Mayıs 1886	Kırkdilim Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
8 Mayıs 1886	Sağpazarı Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
31 Ocak 1887	Cami-i Kebir	Aydınlatma	Erkek	Hamamdaki hisse
9 Şubat 1886	Sazdeğirmeni Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
25 Mart 1887	Tepecik Mah. Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
6 Mart 1887	Tombuş Çiftliği Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
29 Mart 1887	İnalözü Köyü camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
26 Ağustos 1887	Acel-i Ula Mah. Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
13 Eylül 1887	Genel	Ramazan'da mukabele okuyan hafızlara	Erkek	Dükkân
4 Ekim 1887	Kırkdilim Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
22 Ağustos 1887	Kubbeli Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
10 Ocak 1888	Çanakçı Köyü Camii ve Çeşme	Tamirat	Erkek	Vasiyet üzere-mirası hibe
22 Şubat 1888	Cami-i Kebir (Ulu Cami)-İsa Halife Mah. Camii	Aydınlatma-Fetih süresinin okutulması	Erkek	Miras hibe
26 Ocak 1889	Ümit Halife Mah. Mescidi	Tamirat	Erkek	Dükkân hissesi
16 Şubat 1889	Karaca Köy Camii	İmam Ücreti	Hayırseverler	-
29 Eylül 1889	Alaybey Medresesi	İmam ve Müderris ücreti-tamirat	Erkek	3 Dükkân, 1 Kahvehane ve 1 bağ hibe
27 Mart 1890	Kırkdilim Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
27 Mart 1890	Kınık Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	500

27 Mart 1890	Acel-i Ula Mah Camii	Hatip için	Erkek	500
5 Mayıs 1890	Seyit Murat Köyü-Mektep-4 çeşme-1 köprü	Tamirat	Erkek	14.000
6 Mayıs 1891	Ölçekzade Medresesi	Kuran hatmi için hafızlara-Seyit Murat camii aydınlatılması	Erkek	7.600
25 Mayıs 1894	Sarin Köyü Mescit	Hatip ücreti	Hayırseverler	1500
22 Mayıs 1894	Emir Halife Mah. Mescidi	Tamirat	Erkek	Vasiyet üzere- Ev hibe
17 Kasım 1894	Sancaktar Mah. Mescidi	Hatip ücreti	Erkek	2.000
30 Mayıs 1895	Karahisar Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
1895	Karahisar Köyü Camii	İmam ve hatip ücreti	Hayırseverler	4.000
30 Mayıs 1895	Güllücek Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.250
4 Mayıs 1896	Kubbeli Camii	Aydınlatılma	Erkek	Vasiyet üzere-mirası (çocuksuz)
13 Eylül 1895	Kundistan Mah. Camii	Hatim okutulması için hafızlara-aydınlatma-hayır işleri	Kadın	1.600
9 Kasım 1896	Akpınar Mah. Mevlevi Dergâhı	Dergâh dervişlerine	Erkek	Vasiyet üzere-Ev ve tarlaları hibe
20 Mayıs 1895	Karahisar Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
7 Kasım 1896	Hacı Yusuf Mah. Celeb Sokağı Çeşmesi	Çeşme tamiri	Erkek	370
31 Ocak 1897	Alaca Camili Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
31 Mayıs 1897	Beydili Köyü Camii-Çeşme ve Köprü	Aydınlatma-tamirat	Erkek	Vasiyet
4 Haziran 1897	Alaca/Çöplü (Saymaz) Köyü Medrese	Tamirat-müderrise	Erkek	2.000, 40
18 Ağustos 1897	Alaca/Hamdiye Mah. Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
11 Nisan 1897	Yavu Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.200
21 Nisan 1898	Hankozlusu Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
24 Nisan 1898	Bagzık Köyü Camii (İkizce Köyü)	Hatip ücreti	Erkek	1.500
29 Ağustos 1898	Sağrıci Mah Camii	Tamirat	Hayırseverler	
28 Eylül 1898	Alaca/Mahmudiye Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	500
13 Şubat 1899	Akpınar Mah. Camii ve Çeşmesi	Tamirat	Hayırseverler	
19 şubat 1899	Deniz Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
5 Mart 1899	Hacı Recep Mah Camii ve Çeşme	Tamirat	Hayırseverler	

14 Mart 1899	Kireç Ocağı Köyü (Çölbeyi Camii)	Hatip ücreti	Erkek	1.500
22 Temmuz 1899	Azabahmet Mah. Elhac Hasan Efendi Camii	Hatip ücreti	Erkek	Dükkân/daha önceki vakfa ilave
4 Mayıs 1899	Sofular Mah. Mescidi ve Çeşmesi	Tamirat	Hayırseverler	
7 Mayıs 1899	Şarkıyan Mah. Çakır Camii	Tamirat	Erkek	4 dükkân-yıllık geliri 1.500
10 Mayıs 1899	Hamidiye Camii	Hatip ücreti-aydınlatma ve fakirlere yardım	Erkek	2 Dükkân-yıllık geliri 800
10 Mayıs 1899	Hamdiye Mescidi	Tamirat	Hayırseverler	
15 Haziran 1899	Alaca/Kalecik Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
1 Aralık 1899	Karadoğsa Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
18 Aralık 1899	İsa Halife Mah. Camii ve Çeşmesi	Tamirat	Hayırseverler	
2 Ocak 1900	Suludere Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	3.000
9 Şubat 1900	Balım Sultan Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
18 Aralık 1899	Kubbeli Mah. Camii ve Çeşmesi	Tamirat	Hayırseverler	
7 Mart 1900	Cami-i kebir (Ulu Cami) ve Ahmet Şahne Köyü köprü ve çeşmesi	Üçte biri Camiye. Perşembe günleri kuran tefsiri dersi verilmesi için müderrise, köprü ve çeşme tamirâtı	Erkek	2 dükkân, 1 kahvehane hibe
7 Mart 1900	Ayas Köyü camii	Tamirat	Erkek	Vasiyet üzere-mirasının 1/3 yıllık geliri 2.861
20 Mart 1900	Karaağaç Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek (Vakfeden Alevi Dedesi)	1.500
22 Mart 1900	Çatak Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
1 Mayıs 1900	Gülücek Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.200
17 Temmuz 1900	Hacı Recep Mah. Camii ve diğer çeşmeler	Cami, Kellegöz, Kavaklı, Eyüp Hoca çeşmelerinin tamirâtı	Hayırseverler	
20 Mart 1901	Hacı İshak Mah. Mescidi	Tamirat	Hayırseverler	Vakıf şartında denetlenme şartı var.
19 Nisan 1901	Hacı Yusuf Mah. Mescidi	Mescit ve Acem, Celeb, Sabit Efendi, Tayyipli çeşmelerinin tamirâtı	Kadın	Vasiyet üzere-mirası hibe
2 Temmuz 1901	Alaca/İsahacılı Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
23 Şubat 1902	Ezil Köyü Mescidi	Tamirat	Hayırseverler	
5 Kasım 1902	Sarin Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000

27 Nisan 1903	Sarı Şeyh Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
23 Nisan 1903	Çal Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
4 Mayıs 1903	Çukurviran Köyü Camii (Çukurören)	Hatip ücreti	Erkek	1.500
29 Eylül 1903	Karakeçili Mah Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
13 Kasım 1903	Sarayözü Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.500
18 Kasım 1903	Abdalata Köyü Camii	Tamirat	Hayırseverler	
2 Kasım 1903	Debbaghane Çarşısı mescit, Çeşme ve havuz	Tamirat	Hayırseverler	
10 Ocak 1904	Çöplü Mah. Yeni Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
10 Ocak 1904	Ezil Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
10 Ocak 1904	Kuruçay Mah Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
12 Ocak 1904	Ağcakaya Mah. Yeni Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
11 mart 1904	Akpınar Köyü Camii	Tamirat	Hayırseverler	
23 Mart 1904	Emir Ahmet Mah. Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
23 Mart 1904	Tepecik Mah. Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
27 Mart 1904	Ahi İlyas Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
3 Nisan 1904	Hamamözü/Şeyh Bızınlı Karapınar Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	15.00
4 Nisan 1904	Karacaviran Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
22 Nisan 1904	Fatma Bacı Mah. Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
15 Mayıs 1904	Babaoğlu Köyü Mescidi	Hatip ücreti	Erkek	1.500
10 Mayıs 1904	Azab Ahmet Mah. Yukarı Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
2 Ağustos 1904	Kılınçviran Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
1 Ocak 1905	Cami-i Kebir-Kırklar Camii	Aydınlatma	Kadın	Vasiyet üzere-mirası hibe
23 Şubat 1905	Hacı Nasrullah Mah. Camii ve Çeşmesi	Tamirat	Hayırseverler	
5 Mart 1905	Azabahmet Mah. Yukarı Camii ve Çeşmesi	Tamirat	Hayırseverler	
13 Nisan 1905	Şeyhler Mah. Camii	Tamirat	Hayırseverler	
1 Mayıs 1905	Alaca/Çal Köyü Medresesi	Tamirat, Müderrise ücret	Erkek	1.000
12 Haziran 1905	Pencik Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
8 Ağustos 1905	Taşpınar Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000

24 Ocak 1906	Firuz Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
14 Şubat 1906	Çukurviran Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
20 Mart 1906	Saz Değirmeni Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
18 Nisan 1906	Kadıkırı Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.500
28 Ağustos 1906	Azab Ahmet Mah. Camii ve Mahmudiye Camii	İmam ve müezzin ücreti-fetih ve mülk sürelerinin okutulması	Erkek	2 dükkân hibe
2 Ocak 1907	Gülabibey Mah. Camii	Tamirat	Hayırseverler	
13 Şubat 1907	Cami-i kebir (Ulu Cami)-Dut Dede Türbesi ve mezarlığı	Cami-i şadırvan tamirâtı-türbe ve mezarlık tamirâtı	Erkek	1 Dükkân hibe
9 Nisan 1907	Alaca/Tahirabad Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	1.000
27 Mayıs 1907	Alaca/Cami-i atik Mah. Camii	Tamirat	Hayırseverler	
11 Ekim 1907	İsa Halife Mah. Camii-mektep, çeşme	Tamirat-öğrencilerin masrafı-Ramazanda hatim okutulması	Erkek	2 değirmen-1 dükkân hibe
22 Ekim 1907	Hacı Kemal Mah. Mescidi	Tamirat ve görevlilere ücret	Erkek	Mirası hibe
1 Şubat 1908	Ayvalı Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
23 Şubat 1908	Cami-i kebir (Ulu Cami)	Cuma ve Pazar geceleri hatm-i haccagan okutulması	Erkek	
13 Nisan 1908	Alaca/Cedid Mah. Yeni Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
31 Aralık 1908	Tarhan Kozlusu Köyü Camii	Hatip ücreti	Erkek	2.000
Toplam 137				

Tablo 1'e göre, Çorum Merkez Kazası'nda Şubat 1877- Aralık 1908 tarihleri arasında toplam 137 vakıf kurulmuştur. Kurucularına göre, bunlardan dört tanesi kadınlar, geri kalanlar ise erkekler tarafından tesis edilmiştir. Ayrıca kurulan bu vakıfların 22 tanesi hayırseverler tarafından oluşturulmuştur. Bunların 19 tanesi kurucuların sağlığında vasiyet edilerek, vefatından sonra tesis edilmesi kararlaştırılmış ve mahkeme huzurunda tescil ettirilmiştir. Kurulan vakıfların 25 tanesi, hibe veya miras yoluyla bağışlanan ev, bağ ve bahçe gibi taşınmazlardan oluşmaktadır ve bunlar sağlığında mahkeme huzurunda tescil ettirilmemiştir.

Kuruluş amaçlarına bakıldığında ağırlıklı olarak 76 vakıf, mescitten camiye çevrilmiş ibadethanelere hatip ve imam tayini ile bunlara verilecek ücretler için kurulmuştur. Diğer vakıflar ise çeşme, cami, medrese ve müştemilatlarında bulunan tuvaletlerin aydınlatılması ve tamirâtı amacıyla

kurulmuştur. Çok az sayıda vakfın amacı ise şunlardır: Şifa hadislerinin okutulması, eğitim, mevlit okutulması, kuran okutulması, müderris ücreti, cüz okutulması, salavat okunması, hacca gitme, Fetih Suresi ve Mülk Suresinin okutulması, Ramazan'da mukabele okutulması, Kuran hatmi, dervişlere vakfetme, fakirlere yardım, perşembe günleri Kuran tefsiri dersinin verilmesi ve Hatm-i Hacegân okunması.

Bu dönemde kurulan vakıfların tamamı para vakıfları statüsündedir. Vakıfları kuran kişiler, malını bağışlamamakta; yani para veya gayrimenkulü kendisinde kalmaktadır. Sadece bu mal veya gayrimenkulden elde edilecek yıllık gelir, hayır amacıyla bağışlanmaktadır. Yeni kurulan vakıfların yanında bölgede, daha önce kurulmuş olan ve Evkaf Müdüriyetinin sorumluluğu altında farklı statüdeki para vakıfları da bulunmaktadır. Örneğin, Abdalata Sultan-ı Veli Vakfı,⁴ (ÇŞS, 10/358/540. 8 Aralık 1886) Enam Çelebi Zaviyesi Vakfı,⁵ (ÇŞS, 11/75/183. 17 Ağustos 1888) Süheyb-i Rûmî Zaviyesi Vakfı (ÇŞS, 11/81/197. 16 Şubat 1889) ve Muzaffer Paşa Medresesi Vakfı (ÇŞS, 11/134/317. Haziran 1889) gibi müesseseler bunlardandır.

Vasiyet ve Hibe Yoluyla Yapılan Vakıflar

Vasiyet yoluyla kurulması öngörülen vakıfların bir kısmı, kişinin sağlığında vasiyet edilerek tescil edilmiş vakıflardır. Bunların sayısı 19'dur. Örneğin, Hacı Yusuf Mahallesi'nden Çorbacızade Hacı Bekir Ağa'nın Cami-i Kebir'e (Ulu Cami) vakfettiği para, vefatından sonra mahkemede tescil edilerek faaliyete geçirilmiştir. (ÇŞS, 8/33/58. 16 Haziran 1878).

Vasiyet şeklinde olup, mahkeme huzurunda tescil edilmeyen vakıf sayısı ise 25'tir. Bu tür vasiyet veya hibe vakıflarına ilişkin kayıtlarda dönem içinde birçok sorun ortaya çıkmıştır. Sözlü vasiyetle yapılan vakıflarda, vakıflarda, vefat sonrası eş ve çocuklar tarafından itirazlar yapılmıştır. Sözlü vasiyet iddia edilen vakıflarda şahit gösterilmesi karşılığında mirasçılar mağdur edilmiştir. Örneğin Acel-i Ula Mahallesi'nden, askerde iken Selanik Hastanesinde vefat eden Abazaoğlu Hafız İsmail'in mahalle camisinin aydınlatma vakfı mütevellisine gelirini sözlü olarak vasiyet ettiğini ifade edilmiştir. Eşi bundan habersiz olduğu için bağı kullanmaya devam etmiştir. Ancak müteveli, mahkemede şahit göstererek bağı geri almıştır. (ÇŞS, 8/76/138. 2 Şubat 1879).

Bu tür konularda itirazlar ile ilgili, 10 Aralık 1878 tarihinde merkezden gelen bir emirle, görülecek davalarda mütevellilerin bir belge veya iki şahit göstermesi halinde geçerli olacağı bildirilmiştir. (ÇŞS, 8/362/225. 10 Aralık 1878) Benzer şekilde, 24 Eylül 1879 tarihinde Adliye Nezaretinden gelen bir emirle, vasiyetlerde mutlaka muteber bir belge veya mahkemeden

⁴ Çorum Yakacık Köyünde.

⁵ Ulupınar Köyünün tamamı

alınacak bir ilamın bulunması gerektiği bildirilmiştir. (ÇŞS, 8/356/240. 24 Eylül 1877).

Vasiyet yoluyla oluşturulan vakıflara yapılan bir diğer itiraz konusu mütevellidir. Sözlü vasiyet ile tayin edilen mütevellî, kişi vefat ettikten sonra vakfedilen malları yönetmiştir. Ancak çocuklarının itirazı üzerine mütevellî mahkeme tarafından azledilmiş ve ileri süren kişi, mahkemede bunu ispatlayamadığı için talep reddedilmiştir. (ÇŞS, 10/438/484. 11 Ocak 1886).

Sözlü vasiyete başka bir örnek de Çiriş Mahallesi'nden Çakıroğlu Hasan'a aittir. Hasan'ın vefat etmeden bir gün önce Dokumacılar Çarşısındaki kıymetli bir dükkanını Hacı Kemal Mahalle Mescidinin aydınlatılması için hibe ettiği iddia edilmiştir. Ancak iddiayı ileri süren kişi, mahkemede bunu ispatlayamadığı için talep reddedilmiştir. (ÇŞS, 11/57/124. 10 Ocak 1888).

Diğer taraftan, çocuksuz olarak vefat eden kişilerin malları hazineye intikal etmektedir. Bu durumda, şikâyet veya mahkemeye şahitliği ile vefat eden kişinin malı mütevellî tarafından alınabilmektedir. Örneğin Kubbeli Mahallesi'nden çocuksuz olarak vefat eden bir kişinin malı hazineye devredilmiş, mahalle camii mütevellisi, vasiyet iddiasında bulunarak mahkemeye şahitle başvurmuş ve malın bir kısmını hazineden almıştır. (ÇŞS, 12/151/979. 4 Mayıs 1896).

Vasiyet ve hibe yoluyla vakfedilen mallarda bir diğer sorun da ev, tarla veya diğer gayrimenkullerin üçte biri veya dörtte biri gibi paylar halinde vakfedilmesidir. Bu durumda kişi vefat ettiğinde, vakfın mütevellisi veya evkaf idaresi, malın tamamına el koyabilmekte ve mirasçılar mağdur olabilmektedir. Örneğin 1908 yılında Hacı Recep Mahallesi'ndeki Kılavuz Cami aydınlatılması için sağlığında evinin üçte bir hissesini hibe eden bir kadının çocuğu, mahkemeye yaptığı itirazda mütevellî ve evkaf müdürünün mirasa el koymasını engellenmiştir. (ÇŞS, 16/425/799. 23 Şubat 1908).

Benzer şekilde, Ahmet Hoca ve Kardeşi Hacı Yusuf Vakfı gelirinin bir kısmını Mevlevî Dergahına bağışlamış, Dergâh Şeyhi Mehmet İzzet Dede, vakfın diğer gelirlerinin tamamına el koymuştur. Mütevellinin yapmış olduğu itiraz sonucunda, Dede bu müdahaleden men edilmiştir. (ÇŞS, 16/486/901. 4 Ağustos 1908).

Vakıf Mütevellileri ve Karşılaşılan Sorunlar

Bir vakfın kuruluş şartlarına göre yönetimini yapan kişiye mütevellî denilmektedir. Mütevellî olabilmek için öncelikle sağlıklı, Müslüman, yetenekli ve güvenilir biri olması gerekmektedir. Vakıflarda mütevellinin yanında nazır da atanabilmektedir; ancak mütevellî ile nazır aynı kişi olmamasına dikkat edilirdi. (Genç, 2006, 449-450)

Hukuken mütevellî, vakıf şartında belirtilmemişse yaptığı işlerden ücret alamazdı. Vakfı kuran kişi, dilediği kişiyi mütevellî olarak atayabileceği

gibi kendisi de bu görevi üstlenebilirdi. Vefatından sonra kadı tarafından bir mütevellî atanabilmektedir. Ancak, vakfın veya mütevellînin belirli bir yönetim yeri adresi bulunma zorunluluğu vardı. Mütevellî, küçük yaşta bir kişi olabileceği gibi kadın da olabilirdi. (Öztürk, 2006, s. 217-220) Bu tür mütevellîlere yardımcı olmak amacıyla kaymakam mütevellî de atanabilmekteydi. Mütevellîyi, vakıf kurucusu ve mahkeme azledebilirdi. Vakfın hesapları ise üç yılda bir denetlenirdi; denetimde usulsüzlük bulunması halinde mütevellîler sorumlu tutulurdu. (Aslanboğa, 2018, s. 553, 554).

İncelediğimiz dönemde kurulan vakıfların büyük bir kısmının mütevellîsi, vakıf kurucusu, oğlu veya yakın akrabasıdır. Bu tür vakıflar, hatip ve imam ücretlerinin ödenmesi amacıyla kurulan para vakıflarıdır. Vasiyet üzere kurulmuş vakıfların mütevellîleri de benzer kişilerdir. Örnekler:

- Hacı Recep Mahallesi, (ÇŞS, 8/66/123. 5 Mart 1879)⁶
- Sarinköy, (ÇŞS, 15/130/292. 25 Eylül 1902).
- Çukurvıran Köyü, (ÇŞS, 16/158/264. 14 Şubat 1906).
- Taşpınar Köyü, (ÇŞS, 16/122/196. 8 Ağustos 1906).
- Fırız Köy (ÇŞS, 16/155/257. 24 Ocak 1906).
- Tahirabad Köyü (Alaca) (ÇŞS, 16/280/542. 8 Nisan 1907).

Bu vakıfların kurucuları, yaşadıkları sürece kendileri mütevellî olmuş ve vefatlarından sonra çocuklarının mütevellî olması şart koşulmuştur.

Hayırseverler tarafından kurulan vakıfların mütevellîleri ise genellikle kan bağı olmayan kişilerden seçilmiştir. Bu kişiler, çoğunlukla bölgenin ileri gelenleri; resmi görevliler, medreselerdeki müderrisler veya müftülerdir.

Örnekler:

-Çorum Evkaf Müdürü Tünekzâde Hacı Elvan Efendi, Cami-i Kebir (Ulu Cami) aydınlatma vakfı, (ÇŞS, 10/406/637. 31 Ocak 1997).

-Tarhan Kozlusu Köyü, (ÇŞS, 16/534/978. 31 Aralık 1908).

-Ayvalı Köyü (ÇŞS, 16/434/816. 21 Ocak 1909).

Çorum suyuolları tamiri vakfı (ÇŞS, 15/215/321. 25 Ekim 1903).

Ekim 1906'da Çorum Merkez Kazası eytam müdürü olarak atanan Bekir oğlu Kürkçüzade Mehmet Galip Efendi, birçok vakfın mütevellîsi olarak görev yapmıştır. (ÇŞS, 16/219/408. 17 Ekim 1906). Örnekler:

⁶ Mütevellî kurucusunun dayısı.

-İsa Halife Mahallesi Camii, çeşmesi ve mektebi için bağışlanan iki değirmen ve bir dükkânın mütevellisi. (ÇŞS, 16/360/684. 11 Ekim 1907).

-Cami-i Kebir (Ulu Cami) şadırvan tamiri ve Uç Mahallesindeki Dud Dede Türbesi ve civarındaki mezarlığın tamiri için bağışlanmış bir dükkânın geliri ile ilgili vakıf mütevelliliği. (ÇŞS, 16/247/475. 13 Şubat 1907).

-Hacı Kemal Mahallesi Mescidine hatırı sayılır mal varlığı bağışlayan Elvan Efendi'nin vakfında müteveli olarak atanması. (ÇŞS, 16/365/691. 22 Ekim 1907).

Az da olsa Çorum merkezde görev yapan müftü ve müderrislerde (ÇŞS, 16/590/1038. 7 Mart 1909) müteveli olarak atanmıştır.

Vakıflara atanan mütevelliler, genellikle görevleri karşılığında ücret almaması tavsiye edilmekteydi. Ancak incelenen belgelerde, daha önce kurulmuş ve bu dönemde kurulan vakıflarda mütevellilerinin çoğunlukla şartnamede açıkça belirtilmese de ücret aldıkları görülmektedir. Vakıf şartnamelerinde mütevellilere verilecek pay genellikle açıklanmamıştır. Yalnızca bazı özel vakıflarda, vakfedilen paranın yıllık gelirinin beşte biri mütevelliyeye verileceği belirtilmiştir. (ÇŞS, 10/50/61. 9 Mart 1883; ÇŞS, 11/118/286. 16 Şubat 1889; ÇŞS, 11/226/530. 5 Mayıs 1891). Bu durum, 1863 yılında çıkarılan vakıflar nizamnamesinde de yer almıştır. (Düstur I. Tertip, C. 2, 1289, 150-152).⁷

Vakıfların Denetimi

Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar vakıfların yönetimi, bireyler ve belli grupların idaresinde yürütülmüştür. Bu dağınık yönetim ve denetim yapısı, keyfi uygulamalara ve zaman zaman usulsüzlüklere yol açmıştır. Tanzimatla başlayan yenileşme hareketleri ve Batı tarzı merkezileşme fikrinin ortaya çıkmasıyla, dağınık halde bulunan vakıfların tek elden denetimi kararlaştırılmıştır. Ciddi ekonomik güce sahip olan vakıfların gelirlerinden devlet yapılarının da faydalanması hedeflenmiştir. Ayrıca sosyal ve siyasal alanda güçlü olan dini gruplarında etkisinin azaltılması da bu değişimde rol oynamıştır. (Genca, 2014, 531).

Vakıfların teşkilatlanması ve denetimi uzun bir süreç almıştır. 1826 yılında Evkâf-ı Hümayûn Nezareti (Kahraman, 1993, 6; Akyıldız, 1993, 147) kurulmuş olsa da teşkilat ve nizamnamesinin oturması sürekli değişikliklere rağmen son döneme kadar tamamlanamamıştır. Nezaretin kurulmasından sonra farklı birimlere bağlı birçok vakıf kademeli olarak buraya bağlanmıştır. Bu süreç, 1845 yılına kadar devam etmiştir. (Akyıldız, 2010, 59) 1845'ten itibaren Nezaret taşrada da teşkilatlanmaya başlamıştır. (Akyıldız, 1993, 148)

⁷ Taşralarda Kâ'in bi'l-cümle Evkâf-i şer'iyenin Cihât İdaresiyle Evkâf Müdürlerinin Harekâtı Hakkında Yedlerinde Bulunan Atık Lâyihanın Ba'de ezin Hükmü Cârî Olmamak Üzere Bu kere Dokuz Fasıl ve Elli Altı Bendi Şâmil Kaleme Alınan Nizamnâme Lâyihasıdır.

Merkez ve taşradaki evkaf müdürü, muhasebeci, muhasebeci ile vakıflarda görevli mütevellî ve diğer yetkililerin yetki ve sorumlulukları, 1863 yılında çıkarılan bir layiha ile tespit edilmiştir. (Düstur I. Tertip, C. 2, 1289, 146-176)⁸ Nezaretin teşkilat yapısı ve görevleri ise 22 Ocak 1880 tarihinde çıkarılan bir nizamname ile netleştirilmiştir. (Düstur I. Tertip, C. 4, 1299, 291-292)⁹

İncelediğimiz dönemde Çorum, Ankara Vilayeti Yozgat Livasına bağlı bir kazadır. 1880’li yıllarının başında bölgede evkaf idaresi kurulmuştur. Osmanlı Vilayet Salnamelerine göre 1880-1881 yılında ilk defa evkaf müdür vekili olarak da Hacı Ali Efendi görev yapmıştır. (Çanlı, 2013, 147) Daha sonra Ali Rıza Efendi müdür vekili olarak görev almıştır. Çorum Kazası, 1864 ve 1871 tarihli Vilayetler Nizamnamesi (Gençoğlu, 2011, 32) sonucunda 1894 yılında liva (sancak) (Çanlı, 2013, 11) haline getirilmiş ve burada Evkaf Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, Hacı Mehmet Efendi başkan ve Ahmet Efendi müdür vekili olmak üzere beş kişiden oluşturulmuştur. (Çanlı, 2013, 184, 520).¹⁰

Kazada evkaf idaresi kurulmadan önce vakıf işleri eski sistem üzere yürütülmüştür. 1876 yılı ve sonrasında Osmanlı Devleti’nde başlayan siyasi, askeri ve ekonomik krizler uzun bir süre devam etmiştir. Bu süreçte var olan denetimsizlikler ve usulsüzlükler daha da artmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra, her alanda bir toparlanma süreci başlamıştır. Merkezden gelen emirler, öncelikle mevcut vakıfların kontrol altına alınmasını, yenilerinin kurulmamasının engellenmesini ve kurucu ile vakfın amacına uygun faaliyet gösterip göstermediğinin tespitini içermektedir.

Örneğin, Nezaretin 17 Aralık 1881 tarihli Yozgat Mutasarrıflığı aracılığıyla Çorum Kaymakamlığına gönderdiği bir emirde (ÇŞS, 9/124/204. 17 Aralık 1881) vakıf mütevellîleri ve malikânelerin uzun süredir denetlenmediği belirtilmiş; birçok vakfın usulsüz olarak ele geçirildiği vurgulanmıştır. Bazı kişilerin İstanbul’a giderek vakıf beratı almaya çalıştığı, bunun engellenmesi için gerekli incelemelerin yapılması ve usulsüz belge düzenlemelerinin yapılmaması konusunda resmi makamlar uyarılmıştır.

2 Mart 1882 tarihli başka bir emirde (ÇŞS, 9/100/145. 2 Mart 1882) vakıf mütevellîleri, zaviyedarlar ve mezra’adarların denetimlerinin yapılmadığı ve yenilerinin lüzum görülmedikçe atanmasının önlenmesi talep edilmiştir. Ayrıca vakıf ve mütevellîlerin görevlerini yerine getirip

⁸ Taşralarda Kâ’in bi’l-cümle Evkâf-i şer’iyyenin Cihât İdaresiyle Evkâf Müdürlerinin Harekâtı Hakkında Yedlerinde Bulunan Atık Lâyihanın Ba’de ezin Hükmü Cârî Olmamak Üzere Bu kere Dokuz Fasil ve Elli Altı Bendi Şâmil Kaleme Alınan Nizamnâme Lâyihasıdır.

⁹ Evkâf Nezaretini Teşkil Eden Devâ’irin Vazâifi Hakkında Nizamnâmedir.

¹⁰ Komisyon üyeleri Nuri Efendi, Hacı Mehmet Ağa ve Elvan Efendidir. Bu komisyonun 1906 yılında değişmiştir. Komisyon Başkanı Mustafa, Müdür Elvan, Başkâtip Şükrü Efendidir. Üyeler ise Abbas, Hasan ve Osman efendilerden oluşmaktadır.

getirmediğinin kontrol edilmesi, kaydı veya vakıfnamesi bulunmayanların tespit edilerek nezarete bildirilmesi istenmiştir.

Bu emirden sonra Çorum vakıflar idaresi, mütevellisi olmayan vakıfları gözden geçirmeye başlamıştır. Denetimler sonucunda mütevellisi olmayan vakıflar, genellikle mütevellisi olmayan vakıflar, genellikle hayırseverler tarafından kurulan müesseseler olmuştur. Şahıslar tarafından kurulan vakıflarda ise müteveli ataması şartnamede açıkça belirtildiği için sorun yaşanmamıştır. Müteveli olarak atanan kişiler, herhangi bir usulsüzlüğü olmadığı müddetçe ve görevini yapamayacak kadar yaşlanmadığı sürece veya ölmeden görevden alınmamıştır.

Denetimler sonucunda hayırseverler tarafından kurulan vakıflarda, mütevellisi bulunmayan kurumlara yenileri atanmıştır. Örnekler arasında 1877 yılında Hacı Gevan Mahallesi Mescit Vakfına (ÇŞS, 7/37/59. 10 Ağustos 1876)¹¹ müteveli atanması ve kişinin vefatından sonra 1890 yılında başkasının atanması yer almaktadır. (ÇŞS, 11/151/367. 27 Ekim 1889) Benzer şekilde 1888 yılında Karacaköy Cami vakfı, (ÇŞS, 11/118/286. 16 Şubat 1889),¹² 1898 yılında Hacı Recep Mahallesi Cami ve Çeşme Vakfı, (ÇŞS, 14/50/76. 5 Mart 1899), 1889 yılında İsa Halife Mahallesi Cami ve Çeşme Vakfı, (ÇŞS, 14/140/331. 18 Aralık 1899) 1896 yılında Atçalı Sani Mahallesi Camii ve iki çeşmesi Vakfı, (ÇŞS, 12/221/1304. 10 Ekim 1896) 1899 yılında Azab Ahmet Mahallesi Yukarı Camii ve Çeşme Vakfı, (ÇŞS, 16/71/85. 5 Mart 1905) 1904 yılında Hacı Nasrullah Mahallesi Cami ve Çeşme Vakfı, (ÇŞS, 16/71/84. 23 Şubat 1905) 1905 yılında Şeyhler Mahallesi cami vakfı, (ÇŞS, 16/82/109. 13 Nisan 1905) 1906 yılında Gülabibey Mahallesi Cami Vakfı (ÇŞS, 16/231/440.2 Ocak 1907) ve 1907 yılında da Alaca/Cami-i atik Mahallesi Cami Vakfına müteveli atanmıştır. (ÇŞS, 16/306/595. 27 Mayıs 1907) Müteveli atanan vakıflara ayrıca nazır da tayin edilmiştir.

Evkaf Nezaretinin 1880'lerden itibaren gönderdiği emirler, bölgede gecikmeli uygulanmıştır. Örneğin 13 Ocak 1891 tarihli bir mahkeme kaydında Sultan Murat Camii para vakfından borç alan ve sayısı verilmeyen kişilerin ödemelerini geciktirmemesi için mahkeme ihtar çekilmesi talep edilmiştir. (ÇŞS, 11/208/483. 24 Ocak 1891) Aynı tarihlerde Çorum merkez ve bağlı köylerindeki vakıflardan borç alan toplam 432 kişiye borçlarını ödemeleri için ihtar gönderilmesi talep edilmiştir. (ÇŞS, 11/208/485. 24 Ocak 1891). Yine başka bir kayıta Çorum Suyolları para vakfından borç alan toplam 8 kişiye de ihtar çekilmesi istenerek borçlarının zaman aşımına uğratılmaması istenilmiştir. (ÇŞS, 11/208/484. 24 Ocak 1891).

1894 yılında Çorum'un liva (il) haline gelmesinin ardından da denetimler devam etmiştir. 1908'e kadar yapılan denetimlerde bazı

¹¹ Yaşlandığı için.

¹² Müteveli imam.

vakıflardan borç alan kişilerin ödemelerinde gecikmeler olduğu görülmüştür. Ancak daha önceki dönemlerde vakıflara borcu olan kişilerin takibi yapılmış ve gerekli işlemler başlatılmıştır. 1894 yılı sonrasında vakıflardaki denetimlerden mahkeme kayıtlarına geçen konulara baktığımızda geçmişe göre daha az olduğu görülmektedir. Bunlarda vakıf mallarına müdahale ve vakıflara borcu olan kişilerin ödemelerinin gecikmesi ile ilgilidir. Aynı zamanda mütevellilerin usulsüzlükleri ve yapılan müdahalelerdir. Örneğin 1896 yılında Tahtalı Camii (ÇŞS, 12/149/971. 16 Mayıs 1896) ve Hacı Yusuf Mahallesi Camii Vakfından, (ÇŞS, 12/225/477. 31 Temmuz 1898) 1904 yılında Atçıula Mahallesi Baltalı Camii vakfından (ÇŞS, 15/278/685. 25 Haziran 1904) ve 1905 yılında Kubbeli Mahallesi Camii ve çeşmesi vakfından (ÇŞS, 16/120/192. 16 Temmuz 1905) borç alan kişilerin borcunun vadesi gelmesine rağmen parayı ödememesi sonucunda mahkemeden ihbar gönderilmiştir.

Vakıflarla ilgili mahkeme kayıtlarında yer alan diğer davalar, vakıf mallarına yapılan müdahalelerle ilgilidir. Örneğin 29 Ağustos 1898 tarihli kayıta Hacı Nasrullah Mahallesi çeşmesinin suyollarına müdahale edilmesiyle ilgili dava (ÇŞS, 13/223/471. 29 Ağustos 1898), 1899 yılında Gürcü Köyü'ndeki cami vakfına müdahalede bulunan bir kişiden alacağın tahsili (ÇŞS, 14/151/372. 27 Şubat 1900) ve 1907 yılında Kubbeli Mahallesi Camii ve çeşmesi vakfına ait bir dükkânın gelirine müdahale (ÇŞS, 16/354/675. 23 Eylül 1907) gibi vakalar kayıtlara geçmiştir.

Bunların yanında yapılan şikâyetler üzerine birçok vakfın mütevellisi ve görevlisi hakkında takibat yapılmış ve gerekli işlemler uygulanmıştır. Örneğin, 1886 yılında Süheyb-i Rumi Türbesi zaviyedarı, kötü alışkanlıklarından ve alkol tüketimi nedeniyle vakıf parasını israf ettiği için görevden alınmıştır. (ÇŞS, 10/315./465. 30 Aralık 1885; 11/10/2. 26 Temmuz 1887) Aynı yıl Çelebi Vakfı mütevellisinin vefatı üzerine yerine geçmesi gereken oğlunun ehil olmaması nedeniyle mütevellilik görevi başka bir kişiye verilmiştir. (ÇŞS, 10/361/546. 13 Nisan 1886).

Sahipsiz kalan diğer bir mülk vakıf ise Tacettin Paşa Vakfıdır. Taşhan ve Paşa Hamamlarının mütevelliliğini yürüten kişinin, Vezirköprü Kazası Oruç Köyü'nden biri olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu mütevellinin uzun süre görevini yerine getirmemesi nedeniyle hamamlar bakımsız kalmıştır. Denetim sonucunda vakıf yeniden tescil edilmiş ve binaların tamiratına başlanmıştır. (ÇŞS, 10/373/567. 26 Mayıs 1886).

Görevli olduğu vakfı zarara uğratan veya vakfı amacına uygun şekilde işletmeyen mütevelliler hakkında da denetimler yapılmıştır. Örneğin 1886 yılında Pınarcık Köyü'ndeki Seyit Murat-ı Veli Zaviye Vakfının mütevellisi, vakfı sürekli zarara uğrattığı ve yapılan uyarılara rağmen vakfın muhasebecisini sunmadığı için, halktan gelen yoğun şikâyetler üzerine görevden alınmıştır. (ÇŞS, 10/385/593. 12 Eylül 1886) Benzer şekilde

Sancaktar Mahallesi Cami ve çeşmesi vakfının mütevellisi de cami ve çeşmeyi tamir ettirmede, halkı günlerce susuz bıraktığı ve vakfa ait bağ ve evi sattığı için yapılan inceleme sonucunda görevden uzaklaştırılmıştır. (ÇŞS, 10/388/599. 26 Aralık 1886).

Sonuç

Çorum Merkez Kazasında, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan incelediğimiz döneme kadar yaklaşık dört yüz kadar vakıf kurulmuştur. Bu vakıfların üçte biri, çalışma dönemimiz içerisinde teşekkül etmiştir. Söz konusu vakıfların tamamı, para vakfı işletim sistemine göre; kurucuların kendi menkul ve gayrimenkul varlıklarını hibe etmeleriyle oluşturulmuştur. Bu dönemde kurulan vakıfların önemli bir kısmı, göçler nedeniyle artan nüfusa bağlı olarak sayısı çoğalan mescit ve camilerde görev yapan imam ve hatiplerin ücretlerini karşılamak amacıyla tesis edilmiştir. Bunun yanında mevcut camilerin ve diğer dini yapıların tamirâtı ile aydınlatma giderlerini karşılamak üzere kurulan vakıflarda dikkat çekmektedir. Eğitim, çeşme ve köprü tamirâtına yönelik vakıfların ise oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.

Bu dönemde kurucular, vakfı çoğunlukla nakit üzerinden değil, gayrimenkullerinin yıllık gelirlerini bağışlayarak oluşturmuştur. Vakıflar vergiden muaf olduğundan, bağışlanan gayrimenkullerden vergi alınmamakta ve herhangi bir sebeple bu mallara el konulamamaktadır. kayıtlardan anlaşılabileceği üzere, çarşıdaki dükkanların hatırı sayılır bir bölümü vakıf malı niteliğini taşımaktadır. Diğer taraftan vakıf kurucularının, gayrimenkullerini vakfa dönüştürerek miras paylaşımında çocuklar arasında mal kaçırmaya çalıştıkları da görülmektedir. Zira vakıf kurucusu mütevelliyi çoğu zaman kendi çocuklarından veya yakın akrabalarından seçmekte, müteveli ise ölünceye kadar bu malları yönetebilmekte ve ardından görev ile birlikte gelirleri çocuklarına intikal ettirebilmektedir. Ayrıca müteveli, vakfın gelirinden belirli miktar ücret almakta ve bu durum vakfı kuran kişi ile müteveli arasında menfaat temelli bir bağ oluşturmaktadır. Vakıf kurucusu veya yakın akrabası, kurduğu vakıftan faizle para almakta ve para ekonomide dolaşıma girmemektedir. Kurucu veya müteveli, istediği kişiyi vakıflarda görevlendirme talebinde de bulunabilirdi. Vakıftan ücret alan görevli (imam/hatip/müteveli), zorunlu olarak vakıf kurucusunun veya mütevellinin güdümünde görev yapmakta ve aralarında zorunlu bir bağ kurulmaktadır.

Mütevellilerle ilgili olarak bölgede birtakım usulsüzlüklerle ilgili durumlar, kayıtlarda yer almıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi mütevellilerin büyük bir kısmı ya kurucusu ya da yakınıdır. Diğer şahıs vakfı olmayan müesseselerin mütevellileri ise bölgenin ileri gelen kişileridir. Bunlarda yönetici elitin elindedir. Bu kişiler, kendi maaşlarının yanında vakıf mütevelliliğinden yıllık hatırı sayılır bir gelir elde etmektedirler. Örneğin Evkaf müdürü, eytam müdürü, mahkeme görevlileri ve müderrisler.

Bölgede vakıfların denetimi hatlarıyla yapılmıştır. Yapılan denetimler sonucunda en sık rastlanan durum, vakıftan borç alan kişilerin ödemelerini zamanında gerçekleştirememeleridir. Bunun yanı sıra vasiyet yoluyla vakfedilen ancak mahkemeye tescil ettirilmeyen gayrimenkullerle ilgili, ölüm sonrası ortaya çıkan anlaşmazlıklar dikkat çekmektedir. Bu tür durumlarda, sözde mütevellî olduğunu iddia eden kişiler tarafından mirasçılar mağdur edildiği görülmüştür.

Özetle, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ve yirmi yüzyılın başlarında bölgede geçmiş yıllara kıyasla çok daha fazla vakıf kurulmuştur. Ancak vakıfların vergiden muaf olması, aile içi miras aktarımındaki sorunlar, görevli atamalarında kayırmacılık ve çeşitli idari aksaklıklar sebebiyle bu vakıfların önemli bir bölümünün amaçları doğrultusunda yeterince işlev görmediğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

Çorum Şer'îye Sicili Defterleri:

Defter No: 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16.

Düstur I. Tertip, (1289) C. 2, Matbaa-i âmire, Dersaadet

Düstur I. Tertip, (1302) C. 4, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul

Düstur I. Tertip, (1937) C. 5, Başvekalet Matbaası, Ankara

Kitap ve Makaleler:

Akbulut, İ. (2007). Vakıf kurumu, mahiyeti ve gelişimi. *Vakıflar Dergisi*, 30, 61–72.

Alkan, M. (2006). Tanzimattan sonra vakıfların idaresinde yeniden yapılanmaya dair bir örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19, 13–31.

Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Akyıldız, A. (2010). *II. Mahmut döneminde merkez idaresinde yapılan düzenlemeler*. İçinde Ç. Yılmaz (Ed.), *II. Mahmut: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul* (ss. 50–70). İstanbul: Seçil Ofset.

Aslanboğa, K. (2018). Osmanlı Devleti'nde vakıf yönetiminde tevliyet: İstanbul örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32), 551–558.

Bulut, M., & Korkut, C. (2016). Finansal istikrar ve para vakıfları etkisi: Rumeli para vakıfları örnekleri. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 2(1), 55–76.

Çanlı, M. (2013). *Ankara, Kastamonu, Sivas Osmanlı vilayet salnamelerinde Çorum (1869–1908)*. Çorum.

Dündar, A. (2004). *Çorum cami ve mescitleri*. Motif Yayınları: Ankara.

Genca, E. (2014). *Osmanlı hukukunda vakıfların denetimi (Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti)*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 72(1), 383–412.

Genç, M. (2007). Nâzır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 34, ss. 1–4). TDV Yayınları.

Genç, M. (2014). *Klâsik Osmanlı sosyal-iktisadî sistemi ve vakıflar*. *Vakıflar Dergisi*, 42, 9–18.

Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(1), 29–50

Ilıca, A. (2001). *Çorum vakıfları* (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). Bursa.

Kahraman, S. S. (2006). *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*. İstanbul: Kitapevi.

Kurt, İ. (1996). Para vakıfları: Nazariyat ve tatbikat. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Öztürk, N. (1995). Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası.

Öztürk, N. (2006). Mütevelli. In TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Şener, M. (2008). Çorum Mebusu İsmet Bey'in Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Faaliyetleri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Türkoğlu, İ. (2013). Osmanlı Devleti'nde para vakıflarının gelir dağılımı üzerindeki etkisi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (198), 187–196.

Hıdırellez Kültürü, Hıdırlıklar ve XIX. Yüzyılda Çorum Hıdırlığı¹

Fatma Akın *

Rabia Ozan **

Giriş

Çalışmada öncelikle Hıdırlıkların kapsamını anlamak amacıyla Hızır-İlyas kültü, Hıdırellez, Hıdırlıklar hakkında genel bir giriş yapılmıştır. Ardından Türkiye’de bulunan Hıdırlıklarla ilgili bilgiler verilmiştir. Daha sonra makalenin konusu olan Çorum Hıdırlığı tanıtılmış, 19. yüzyıla kadar olan süreci ele alınmıştır. Çorum Hıdırlığının 19. yüzyılda geçirdiği dönüşüm, Osmanlı Arşivi’nde yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen belgeler ile açıklanmıştır. Çorum Hıdırlığının 19. yüzyıla ait belgelerinde, bölgede yapılan camii ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Bunun dışında bir veriye ulaşılamamıştır. Türkiye’de toplam 56 adet Hıdırlık olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmı ile ilgili çalışmalar yapılmış olsa da henüz Hıdırlıklar tam olarak aydınlatılmış değildir. Bu çalışma Çorum Hıdırlığı hakkındaki Osmanlı arşiv kaynakları ışığında önemli bulguları ortaya koymaktadır.

Hızır ve İlyas

Türkçe’de Hızır ve Hızır olarak kullanılan kelime Arap kaynaklarında Hadır (hadr -hıdr) şeklinde geçmektedir. Hadır “yeşil, yeşilliği çok olan yer” anlamında olup, isim değil sıfat veya lakaptır. Buhari’ye göre Hızır’a bu isim kuru bir yerde oturduğu zaman altındaki otların yeşermesi, Makdisi’ye göre ise cennet pınarından içmiş olması sebebiyle bastığı yerlerin yeşermiş olduğundan verilmiştir (Çelebi, 1998, s. 406).

Hızır hakkındaki bilgiler tartışmalı olsa da ilk bilgiler Kur’an-ı Kerim’de geçen Kehf suresine dayanmakta ve hadislerde de yer almaktadır. Surede ilim irfan sahibi “Allah’ın kulu”² olarak bahsedilen bu salih kulun Hz.

¹ Bu çalışma 1919B012303711 numaralı 2023/1 dönemi TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında desteklenmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-6649-2026 fatmaakin@hitit.edu.tr

** Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğrencisi, ORCID: 0009-0000-3662-6097 rabiaoan555@gmail.com

² Hızır adı Kur’an-ı Kerim’de geçmez. Kehf suresinde “kullardan bir kul” olarak geçmektedir. Bazı kıssalar, hadisler ve günümüze kadar gelmiş bu anlatıların suredeki bu kul ile özleşmesinden “Hızır” olduğu kanaatine varılmıştır. Hz. Musa’nın Hızır’la buluşmaya gitmesi

Hızır olduğu günümüze kadar gelmiş rivayetler, mitolojik unsurlar ve hadiseler göre kabul edilmiştir. Kehf suresine göre, Hz. Musa “iki denizin buluştuğu”³ yere gitmek için bir gençle⁴ yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuk sonunda Hz. Hızır ile karşılaşarak onun ilminden faydalanmayı talep etmiştir.⁵ Bundan sonraki yolculuğunu Hz. Hızır ile sürdürmek istediğinden, birlikte yola devam etmişlerdir. Hz. Musa, yolculuk süresince soru sormayacağına dair Hz. Hızır’a söz vermiştir. Fakat Hz. Hızır, bazı tuhaf davranışlarda bulunmuştur (Çelebi, 1998, ss. 406-409). Bu “salih kul” ilk önce bindikleri gemiyi delmiş, ikincisinde bir oğlan çocuğunu öldürmüştür. Üçüncüsünde ise bir memlekette kendilerini misafir etmedikleri ve istemedikleri halde yıkılmak üzere olan bir duvarı zorla inşa etmiştir (Ocak, 2019, s. 53).

Hz. Musa, Hz. Hızır’ın yaptığı davranışları tuhaf bulmuş ve üç defadır neden böyle yaptın diye sormuştur. Hz. Hızır şöyle cevaplamıştır; gemiyi delmemdeki sebep, gemi denizde çalışan birkaç yoksulundu ve bende onu kusurlu kıldım. Zira ileride sağlam gemileri zorla alan ve kötü amaçlar için kullanacak olan bir hükümdar vardı. Oğlana gelince annesi ve babası iman sahibi kimselerdi. Çocuğun onları azgınlık ve inkâra sürüklemesinden korktuklarını belirtir. Duvar ise iki yetim oğlana aitti ve altında hazine vardı. Çocuklar ergenlik çağlarına gelince hazinelerini çıkarsınlar. Bu onlara Allah’ın merhametidir demiştir. Ardından da Hz. Hızır “*sen benimle bu yolculuğa sabredemezsin demedim mi?*” der ve burada yollarını ayırırlar. Bu davranışın nedeninin de Allah’ın emri olduğunu söyler (Ocak, 2019, s.53,54; Çelebi, 1998, s. 406).

İslam’da yaygın olan bilgilere göre Allah Hz. Hızır’a “İlm-i ledün”⁶ vermiş, onu mürşit sahibi salih bir kul olarak tanımlamıştır. Kimsenin

olarak; Hz. Musa’nın İsrailoğullarına hitapta bulunduğu sırada en âlim kişi kim sorusuna, benim diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ kendisine, kullarından birine yani Hızır’a özel bir ilim verdiğini bildirir ve Hz. Musa’ya o kulunu bulmasını emreder. Buluşma yerinin de “*iki denizin birleştiği yer*” olduğunu belirtir. Bu sebeple Hz. Musa, Hızır’ı aramaya gitmiştir (Ocak, 2019, s. 54-66).

³ “*İki denizin birleştiği yer*” yani *Mecmau’l – Bahreyn*’in neresi olduğu belli değildir. Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde böyle bir bilgi yoktur. Neresi olduğu hakkında birçok tartışma vardır. Bu tartışmalardan biri de *Mecmau’l-Bahreyn* Hz. Musa’nın zahiri ilim denizi ve Hz. Hızır’ın batini ilim denizi birleşmesi olarak belirtilmiştir. Ayrıntı için bakınız (Kırca, 2003, s. 256; Ocak, 2019, s. 59).

⁴ Kur’an-ı Kerim’de *feta* (genç) olarak bahsedilen bu kişinin, hadislerde Yuşa bin Nün olarak bahsedilmektedir (Ocak, 2019, s. 55).

⁵ Hz. Musa ve genç bu yolculukta azık olarak yanlarına balık almışlardı. Kur’an’a göre bu balık “iki denizin birleştiği yerde” bir kayada mola verdikleri sırada, mucizevi bir şekilde canlanıp denize atlamıştır. Ancak genç bu olayı Hz. Musa’ya söylemeyi unutmıştır. Daha sonra da yolda balığı yemek istediklerinde durumu hatırlar ve anlatır. Bunun üzerine Hz. Musa ve genç, geldikleri yoldan geri dönerler. Bahsedilen yerde, Allah tarafından kendisine özel bir ilim verilmiş olan “kul” ile karşılaşılır. Hz. Musa, onunla birlikte olmak ve ilminden faydalanmak istediğini belirtir (Ocak 2019, s. 54).

⁶ Gizli hakikatlere konu alan ve bu yolla insanı manevi kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilimdir (Uludağ, 1992).

bilmediği ilimleri bilen ve ilmi sayesinde kimsenin algılayamadığı şeyleri algılayan bilgili bir kişidir. Hz. Musa'ya ilmi ile yol göstermiş mürşitlik etmiştir. Hz. Hızır'ın ilm-i ledün sahibi olması onu tasavvuf çevresinde yüceltmış ve folklorik unsurlar ile de zenginleşerek bir kült haline gelmesine neden olmuştur. Mutasavvıflar tarafından da bir veli olduğu kanaatine varılarak, Hz. Hızır'ı yol göstericileri olarak kabul etmişlerdir. Böylece İslami tarikatlar Hızır geleneğinin hem oluşması hem de yayılmasında ve mitolojik bir unsur olmasında etkili olmuşlardır. Zamanla geniş çevrelere yayılarak kabul görmüştür. Hızır geleneğinin ayrıca Hızır'ın "Âb-ı Hayat" suyundan içerek ölümsüzlüğe kavuştuğu ve darda kalanların yardımına yetiştiğine inanılmıştır (Uludağ, 1998, ss. 409-411).

İlyas, Kur'an-ı Kerim'de adı geçen Peygamberlerden biri olup, "En'âm" ve "Sâffat" surelerinde iki defa geçer. Sâffat suresinde ise bir defa "İlyâsin" olarak geçmektedir. Dil bilimcilerine göre İbraniceden Arapçaya geçmiştir. Eliyahu "*Yahve tanrısıdır*" anlamına gelen İbranice olan kelime Arapçaya geçince İlyas olmuştur. Latinceye Eliâs, Süryanice ise Eliyâ şeklinde geçmiştir. Kur'an-ı Kerim'de sadece adı geçmekte, hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tarih ve tefsir kitaplarında İlyas hakkında bilgiler verilmektedir. Bazı İslam kaynaklarında ise Eleâzar olarak geçmekte ve Harun'un oğlu olduğu şeklinde bilgi vardır. Ba'l putperestliğiyle⁷ mücadele etmiş olması ve Kitâb-ı Mukaddes'teki⁸ İlyâ'nın da Ba'l putperestliğiyle mücadele etmesi nedeniyle Kur'an'daki İlyas ile Kitâb-ı Mukaddes'teki İlyâ'nın aynı kişi olduğu kanaatine varılmıştır (Harman, 2000, s. 160,161).

İslam kaynaklarına göre, İsrailoğullarının Allah'a inanmayıp putperest inançlara yönelmeleri üzerine Allah onlara İlyas peygamberi göndermiştir. İlyas, İsrailoğullarına putperestlikten vazgeçmelerini söylemiştir. Ama putperestlikte devam etmişlerdir. Kavmin putperestlikte ısrar etmesi üzerine yedi yıl sonra İlyas, İsrailoğullarının yaptıklarından bıkmış ve Allah'tan canını almasını dilemiştir. Allah bu dileğini kabul etmemiş ve ona üç yıllığına yağmura hükmetme yetkisi vermiştir. İsteddiği zaman yağmur yağmasını engelleyerek kıtlık ve kuraklığa sebebiyet vermiştir. Üç yıl sonra meleklerin araya girerek ricacı olmasıyla İlyas dua edince yağmur yağmıştır. Böylece kuraklık sona ermiş, tekrar bolluk ve bereket gelmiştir.

⁷ Ba'l kelimesi Arapça 'da üstün olma yüksekte olma sahip olma anlamlarına gelmektedir. Bu yüzden kendini kadından üstün gören erkeğe ve yüksek tepe, vadilere de Ba'l denilmiştir. Hz. İlyas'ın kavminin taptığı, tanrı olarak gördükleri Put 'un adıdır. İnsan şeklinde yontularak yüksek bir yere konup ona tapılır ve türlü sapkınlıklarla ayinler yaparlardı (Taşpınar, 1991, ss. 553-554).

⁸ Kitâb-ı mukaddes, Hristiyanların kutsal kitabıdır ve iki bölümden oluşmaktadır. Yahudilere ait olan Ahd- i Atık (Eski Ahit) ve sadece Hristiyanlara ait Ahd-ı Cedid (Yeni Ahit)'dir. Yahudiler İbranice metni, Hristiyanlar ise Yunanca çeviri *Septuaginta*'yı esas alır. Katolikler bazı ek kitapları kutsal sayarken, Yahudiler ve Protestanlar bunları reddeder. Latince çevirisi olan *Vulgate*, Katolik kilisesince resmî kabul edilmiştir (Harman, 2002, ss. 75- 76).

Ancak İsrailoğulları'nın davranışlarına devam etmesi üzerine Allah'tan kendisini kurtarmasını ve yanına almasını istemiştir. Allah'ta kendisine ateşten bir araba göndermiş ve böylece arabayla gökyüzüne doğru yükselmiştir (Harman, 2000, s. 162).

Kur'an-ı Kerim'de Hızır'ın da İlyas'ın da ebedi bir hayat sahibi oldukları hakkında bir bilgi yoktur. Bazı rivayetlerde aynı kişi oldukları öne sürülmüştür; ama İslam kaynakları ayrı kişiler oldukları yönündedir. Hızır, Kur'an-ı Kerim'de geçmez iken, İlyas ismi geçmektedir. İkisi arasındaki benzerliklerin olması nedeniyle aynı olduklarına kanaat getirilmiş, gün geçtikçe de artık bütünleşmiş ve günümüzde de tek figür olarak tasvir edilmeye başlanmıştır.⁹ Hızır ve İlyas'ın hayatta olduklarını Hızır'ın denizde, İlyas'ın da karada zorda kalanların yardımına yetişmekle mükellef oldukları ve buluşmaları ile de Hıdrellez kavramını oluşturması günümüze kadar gelmiş rivayetler arasındadır (Harman, 2000, s. 160-162).

Hıdrellez

Hıdrellez, Hz. Hızır ile İlyas Peygamberin yılda bir defa bir araya geldikleri gün olarak kabul edilir. Hızır ve İlyas'ın ölümsüzlüğe ulaşarak ebedi hayat yaşadıkları, Hızır'ın denizde İlyas'ın karada insanların yardımına yetiştiklerine inanılmıştır. Jülyen takvimine göre 23 Nisan, Miladi takvime göre ise 6 Mayıs'a denk gelerek kutlanmakta; baharın müjdecisi, yazın başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Ocak, 1998, s. 313).

Anadolu'da da kutlanan bu bayramın kökeni İslam öncesi toplumlara Orta Asya'ya ve hatta Mezopotamya'ya kadar dayanmaktadır. Balkanlarda da yoğun olarak kutlanan bu bayram Irak, Kırım ve Suriye'de de kutlanmaktadır. Zamanla Hızır ve İlyas ile bütünleşen bu kutlamalar kışın sona ermesi, yazın başlangıcı olarak kutlanmıştır. Bu bölgelerde 6 Mayıs'ta kutlanmasının nedeni iklimle alakalı olduğu ve yaza geçiş mevsimi olmasıdır. Astronomik gözlemlere göre, 5 Mayıs'ı 6 Mayıs'a bağlayan gece, Güneş Ülker burcuna girer. Bu tarihten sonra 8 Kasım'a kadar bu burç güneş battıktan sonra

⁹ Ahmet Yaşar Ocak'a göre, Hızır- İlyas figürleri halk inançlarında birbirine benzer biçimlerde tasvir edilmekte olup, zamanla neredeyse tek bir figür haline gelmişlerdir. Ancak, Kur'an'ı Kerim'de ve hadis kaynaklarında Hızır-İlyas ilişkisine dair doğrudan bir bilgiye rastlanmamaktadır. Söz konusu ilişkileri halk anlatıları üzerinden şekillenmiştir. Dolayısıyla iki ana unsur dışında gelişmiş ve büyük ölçüde İsrailiyyat kaynaklı olduğunu ileri sürülmüştür. İsrailiyyat kaynaklarında Hızır'ın Farslı, İlyas'ın ise İsrailoğullarından olduğu ifade edilir. Rivayete göre bu iki figür, yılda bir kez bir araya gelirler ve her yıl Ramazan ayında Beytü'l Makdis'te buluşarak oruç tutup, hacca giderler ve zemzem suyundan içerlerdi. Ayrıca her gece Zülkarneyn'in Yecüc ve Mecuc kavimleri arasında inşa edilen duvarın dibinde buluştukları, belli mevsimlerde bir araya gelerek birbirlerini traş ettikleri ve dua ederek ayrıldıkları belirtilir. Bu duayı bulup okuyan kişilerin yangın, sel ve hırsızlık gibi felaketlerden korunacağına inanılmıştır. Hızır denizlerde, İlyas ise karada zorda kalan kişilere yardım eden figürler olarak yer edinmişlerdir. Zaman zaman da buluşup birlikte faaliyetlerde bulunduklarına dair hadisleri halk inançlarında benimsenmiş ve günümüze kadar ulaşan birçok inancın temelini oluşturmuştur (Ocak, 2019, ss. 84,85).

görülmez. Ancak diğer günlerde batıştan kısa bir süre sonra görmek mümkün olurdu. Yani mevsim ikiye bölünmüş ve 8 Kasım kışın başlangıcı olurken, 6 Mayıs'taki Hıdrellez ile yazın başlangıcı olmuştur. Doğu Hristiyanlığının önemli figürü olan Aziz George kültünün¹⁰ de bu tarihte kutlanmasının nedeni, Hızır- İlyas kültü ile benzerliklerinin olmasıdır. Ortadoğu ve Balkanlarda Hristiyan ve Müslümanların kültür etkileşiminin zamanla iç içe geçmesiyle 6 Mayıs'ta kutlanmaya başlanmıştır (Ocak, 1998, s. 313, 314).

İlkçağ toplumlarında ve Orta Asya'da Türkler arasında da baharın ve yazın gelişi çeşitli ayinler ve törenlerle kutlanmıştır. MÖ. 3 bin yılı sonlarına doğru Mezopotamya'da Ur şehrinde yeşillik ve bereketin simgesi Tammuz (Dumuzi) kültünün ayinler ve törenlerle kutlandığı tabletlerde ortaya çıkmıştır. Boğazkale'de Hititler, yeşilliğin tanrısı Telipinus için yazın başlangıcında görkemli kutlamalar yapmıştır. Orta Asya'da Türk boylarında da benzer ayinler yapıldığı bilinmektedir. Tüm bunlar sonucunda bahar ve yaz bayramlarının gelenekleri çok eskilere gitmekle günümüzde de Hıdrellez şeklini alarak, bir İslam kültürü ortaya çıkarmıştır (Ocak, 1998, s. 314).

Eski çağ toplumlarında baharın gelmesiyle özellikle Orta Asya'da Türk kavimleri arasında bu kutlamalar, Göktañrı adına düzenledikleri ayinler olarak geçmiş, günümüzde İslamiyet ile Hıdrellez olarak devam etmektedir. Baharın gelişi için yapılan Hıdrellez törenlerinde Anadolu'nun her köşesinde büyük şenlikler şehir, kasaba ve köy yakınlarında bulunan ağaçlıklar, park alanları, dere ve göl kenarları, suyun bulunduğu alanlarla yeşillik olan her yerde kutlamalar gerçekleşir. Bazen de bir zatın türbe yakınlarında gerçekleşmektedir. Hıdrellez günü yapılan duaların ve isteklerin kabul olacağına inanılır. Bu nedenle Hıdrellez günü oruç tutmak, sadaka vermek ve kurban kesmek gibi inanışlarda yerine getirilir. Aynı zamanda sağlık ve şifa getirdiğine, kismetlerinin açılacağına ve şans getirdiğine inanılırdı. Zorda kalan insanların yardımına yetişenin de Hz. Hızır olduğuna inanılmış ve bunun neticesinde *"Hızır gibi yetişti, kul sıkışmayınca Hızır yetişmez!"* gibi deyimler ortaya çıkmıştır (Döğüş, 2015, s. 88,89).

¹⁰ Anadolu'daki halk inançlarında Hızır figürü ile Hristiyanlıkta önemli bir yeri olan Aziz George (Aya Yorgi) inançlarının kaynaştığı düşünülmektedir. Aziz George, özellikle Kapadokya bölgesinde yaşamış, Hristiyan geleneğinde büyük bir öneme sahip bir azizdir. Bazı kaynaklarda kendisine Peygamberlik atfedilmiştir. Hristiyan inancından vazgeçmediği için öldürüldüğü ve bu sebeple de "aziz" olarak kabul edilmiştir. Aziz George'un ölüm günü, Jülyen takvimine göre 23 Nisan olarak belirlenmiş olup, bu tarih günümüzde kullandığımız Gregoryen takviminde 6 Mayıs'a tekabül etmekte ve bugün pek çok bölgede halen kutlanmaktadır. Aziz George ile Hızır arasında benzer yönlerinin olmasından sebeple bu iki figürün zamanla halk inançlarında özdeşleştirilmesine neden olmuştur. Zamanla bu iki figür iç içe geçmiş ve farklı dinlerin arka planlara sahip olmalarına rağmen ortak bir halk inancının parçası haline gelmişlerdir. Bu kültür 6 Mayıs'ta kutlanan Hıdrellez gibi mevsimsel geçiş bayramlarında pekişmiş ve halk tarafından da kabul görerek, hafızalarında yer edinmiştir. Ayrıntı için bakınız (Ocak, 2019, ss. 143-147; Gülten, 2017, s. 89).

Hıdrellez geldiğinde adet olduğu üzere hemen her toplumda bir gün önceden temizlik yapıp, yiyecek ve içecek hazırlığı yapılırdı. Hıdrellez günü merasimler dört amaç için gerçekleşirdi: şifa ve sağlık isteyenler, uğur, bereket ve bolluk getirmesini dileyenler, mal mülk ve servet sahibi olmak isteyenler, kısmet ve talihinin de açılacağına inanılırdı. Kır çiçeklerinin kaynatılıp suyunu içmenin şifa getirdiğine ve o gece suya nur yağacağı ve bu su ile yıkanılırsa hastalıklara karşı direnç kazanılacağına inanılmıştır. Diğer bir inanca göre de o gece Hızır'ın yeryüzüne geldiği ve dokunduğu her şeye bereket getireceğine inanıldığından, yiyeceklerin üzerini açık bırakmışlardır (Ocak, 1998, s. 314, 315). Ayrıca insanlar kabul olmasını istedikleri dilekleri bir gece öncesinde gül ağacı dallarına asarlar veya gömerlerdi (Keskin- Sağ, 2022, s. 231).

Osmanlılar zamanında da yaygın bir şekilde gerçekleşen bu kutlamalar adet, gelenek ve inançlarına göre kuzu kesme, ateşin üzerinden atlama, şifa getirdiğine ve nazarda koruduğuna inanılarak ateşin külünü alınlarına sürerlerdi. Hıdrellez'in bereket ve bolluk getireceğine ve kısmetleri de açacağına inanılmıştır. Sünni, Alevi ve Bektaşî toplumlarda da bu kutlamalar yaygın bir şekilde yapılırdı (Döğüş, 2015, s. 89).

Hıdrellez her ne kadar Hızır-İlyas ile bütünleşmiş olsa da atalar kültüründen günümüze gelmiştir. Bu kutlamaların farklı mekânları vardır. Bu mekânlar seçilirken bazı kült inançlar devreye girmiştir. Atalar kültüründe, atalar öldükten sonra atanın ruhunun insanları koruduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle de atalara saygı duyulmakta kabirlerinde kurban kesilmektedir. Su kültüründe, suyun bir ruhu olduğu inanılmakta, çeşitli kutlama ve eğlenceler su kenarlarında yapılmaktadır. Suyu içmek, elini yüzünü yıkamak, üzerinden atlamak, hayvanlara su vermek, suyu izlemek su kültürü inançları arasındadır. Ağaç kültüründe ağaçlar kutsal kabul edilmiştir. Ağaç, Tanrı'ya ulaşmak için bir araç olarak görülmüştür. Ağaca çaput bağlayarak dilek dilemek bunun en önemli göstergelerindendir. Ateş ise kutsal ve yüce kabul edilerek kötü ruhları kovduğuna inanılmıştır. Dağlar ise yüksek olduğu için Tanrı'ya yakın olacağı düşüncesi hâkimdi (Hatipler Çibik, 2021, s. 60, 61). Tüm bunların etkisiyle Hıdrellez kutlamaları yüksek, ağaçlık, yeşil ve sulu yerlerde yapılmıştır. Bu yerlere de “Hıdırlık” adı verilmiştir.

Hıdırlıklar

Hıdırlıklar Anadolu Selçuklular ve Beylikler döneminde bulunan ve Osmanlı döneminde daha da yaygınlaşarak, Hızırlık ve Hızır-İlyaslık gibi isimler verilse de günümüzde Hıdırlık olarak bilinmektedir (Hatipler Çibik, 2021, s. 71). Hıdrellez kutlamaları olarak tercih edilen şehir, köy ve kasaba yakınlarında bulunan yeşil alanlara, dere, göl gibi suyun bulunduğu yerlere Hıdırlık ve Hıdırlık Tepeleri denilmiştir. Mekânların yeşillik ve suyun olduğu yerlerde yapılmasının sebebi, bu kutlama alanların genelinde türbe ve yatır bulunması, Hz. Hızır ve İlyas'ın bu alanlarda buluşacaklarına inanmalarıdır.

Yakın yerlerinde türbelerin bulunması da edilen dileklerin gerçekleşeceğine inanılmasıdır. Bunun dışında Hıdırlıklar insanlar için bir sosyalleşme, birleşme ve etkileşimde bulunma yeri olmuştur. Hıdırlıklar, hıdrellez kutlamaları için büyük önem taşır. Bu yüzden Anadolu’da Hıdrellez kutlamaları için her toplumun kendilerine ait Hıdırlıkları bulunmaktadır. Bu kutlamalar halk için o kadar önemlidir ki; Gaziantep’te Hıdrellez kutlaması yapılırken dileklerini suya atmaları gerekirdi. Ancak suyun kesilmesi üzerine dileklerini suya atabilmek için halkın belediyeden talebi üzerine tanklarla su getirilerek dileklerini yerine getirmişlerdir (Gülçayır Teke, 2016, s. 45,46).

Hıdırlıklar mekân olarak genellikle türbe etrafında konumlanmış olsa da tepe konumlarında da bulunmaktadır. Genellikle şehir, kasaba ve köy yakınlarında, yeşil alanlarda, suyun bulunduğu yerlerde, yüksek bir tepede ve şehre hâkim bir konumda yer alırlar. Hıdırlık mekânları, Hızır ve İlyas’ın bulunduğu ve baharın başladığı yerler olması sebebiyle kutsal kabul edilmiştir. Genellikle karşımıza türbe olarak çıksa da tekke, zaviye ve mescit etrafında konumlanmıştır. Bir kısmı doğal mesire alanı iken, bazı bölgelerde namazgâh ve kiliseye de rastlanılmıştır. Örneğin, Edirne Hıdırlık’ı askeri tabyaların bulunduğu bir konumdadır (Hatipler Çibik, 2021, s. 71-73).

Görüldüğü üzere Hıdırlıklar, Hıdrellez kutlamalarının en önemli mekânlarıdır. Türkiye’deki Hıdırlıklarla ilgili kapsamlı çalışmalardan birisi olan Hatipler Çibik’in tezinde toplam 56 Hıdırlık tespit edilmiştir. Bu çalışmaya göre; Afyonkarahisar, Amasya, Ankara, Antalya, Burdur, Bursa, Bolu, Çorum, Diyarbakır, Edirne, Elâzığ, Gaziantep, Hatay, Isparta, İznik, Karabük, Kastamonu, Kırklareli, Konya, Kütahya, Manisa, Malatya, Muğla, Muş, Niğde, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tunceli, Tokat ve Yozgat illerinde Hıdırlıklar bulunmaktadır (Hatipler Çibik, 2021, s. 73-77).

Türkiye’de Bulunan Hıdırlıklar

Türkiye’de bulunan bu Hıdırlıklar hakkında müstakil çalışmalar sayıca az olmakla birlikte bazı illerimizdeki Hıdırlıklarla ilgili çalışmalar mevcuttur. Örneğin; Kütahya Hıdırlığı ile ilgili Yıldırım’ın çalışmasına göre: Kütahya’da Hıdırlık yüksek bir kaya üzerine konumlanmıştır ve söz konusu tepe “Hıdırlık Tepesi” olarak anılmaktadır. Mescidin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeldeki bilgilere göre II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1237 yılının Mayıs ayında İmadüddin Hezâr Dinârî tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Palaz Yıldırım, 2019, s. 441- 443).

Kütahya Hıdırlığında bir mescit bulunmaktadır. Bu mescit 1960’lı yıllarda bakımsız ve metruk haldeyken, 1980 yılında onarım çalışmaları yapılarak bazı bölümlerinin yenilendiği bilinmektedir. Yapının üst kısmına saçak yapıldığı, baca eklenerek ocak haline getirildiği ve tek tarafta doğu yönde bulunan merdivenin de yenilenerek “L” şeklini aldığı görülür. Ayrıca duvarları da mavi-beyaz renkli çiniler ile kaplanmıştır. Mescidin, 2016

yılından beri ibadete açık olduğu ve ocak kullanımının ise iptal edildiği görülmüştür (Palaz Yıldırım, 2019, s. 442).

Edirne Hıdırlığı ile ilgili Keskin ve Sağ'ın çalışmalarına göre: Edirne'de bulunan Hıdırlık, Meriç, Tunca ve Arda nehirlerinin birbirlerine en fazla yaklaştığı bölgede, yapay bir yükselti üzerinde konumlanmaktadır. Hıdırlığın tarihi iki bin yıl öncesine kadar uzanan bir tümülüs üzerindedir. Tabya çevresinde yürütülen arkeolojik çalışmalarda, Roma dönemine ait lahitlere ulaşılmıştır. Edirne Hıdırlığı, Roma döneminden itibaren bir defin alanı olarak kullanılmış ve Hristiyanlık döneminde de kutsal mekân olma özelliğini sürdürmüştür (Keskin- Sağ, 2022, s. 223,224).

Edirne Hıdırlığındaki ilk kapsamlı yapılaşmanın 15. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştiği, 16. yüzyılın ortalarında ise bölgede onarım süreciyle birlikte ikinci bir yapılaşmanın hayata geçirildiği görülmektedir. Evliya Çelebi Hıdırlığın yapılan onarım sonrası adeta bir cennet bahçesi olduğunu belirtmiştir. 1571 yılında Mimar Sinan, Selimiye Camisini tamamladıktan sonra II. Selim'in emriyle Hıdırlık'ta onarım gerçekleşmiştir. Abdurrahman Hibri'ye göre Hıdırlık'ta yer alan bazı türbeler, tanınmış erenlere ait makam türbeleridir. Hıdırlığa 17. yüzyılda başıboş insanların toplanmasıyla şikâyetler üzerine vezir Kara Mustafa Paşa emir vererek yerle bir ettirmiştir. Bu yıkımın Kadızadelerin¹¹ Osmanlılar üzerinde etkili olmasından kaynaklandığı da belirtilmiştir. Bu yüzden birçok derviş burayı terk etmiştir. Evliya Çelebi'ye göre, IV. Mehmed döneminde buradaki kabirler toprakla kaplanmış, üzerine bir kasır ve bir cami inşa edilmiştir. Böylece Edirne Hıdırlığında IV. Mehmed döneminde türbe ve kabirlerin dümdüz edilmesiyle ikinci bir yıkım gerçekleşmiştir. Hıdırlık Kasır, 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın sonlarında Edirne'yi savunmak için bu alana Hıdırlık Tabyası inşa edilmiş ve Hıdırlık'ta bulunan türbelerden sadece Hıdır Dede türbesine ulaşılabilmiştir (Keskin- Sağ, 2022, s. 224-232).

Edirne Hıdırlığı ile ilgili pek çok hikâye de bulunmaktadır: Saltukname'de Hızır ile Sarı Saltuk'un burada buluşarak sohbet ettikleri gibi birçok rivayet vardır. Hıdırlık adının ortaya çıkmasıyla ilgili olarak da II. Murad'ın idam emri verdiği Şah Melik Bey, idam sırasında "Hızır" diye bağırarak, Hızır'ı yardıma çağırması ve onun sayesinde affedilerek idamdan

¹¹ Kadızadeler hareketi, 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan karışıklık yaşadığı bir dönemde ortaya çıkan ve geniş yankılar uyandıran dini bir harekattır. Bu hareket ismini önde gelen temsilcilerinden Kadızade Mehmet Efendi'den almıştır. İslam'ı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti dışında kalan tüm uygulamalardan arındırmayı hedeflemiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan bazı dini uygulamaları ve geleneksel yorumları "bid'at" olarak niteleyen Kadızadeler, bu tür uygulamaların toplumsal hayattan çıkarılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu doğrultuda özellikle tasavvufi öğretilere ve halk inançlarına karşı sert bir tutumda olan Kadızadeler, Hızır inancı gibi bazı halk inançlarını da reddetmişlerdir. Hızır'ın öldüğüne inanmışlar ve bütün tasavvufi görüşlere karşı çıkmışlardır. (Çavuşoğlu, 2001, s. 100-102).

kurtulmuştur. Şah Melik Bey bunun üzerine Hızır için bu tepeye kubbe inşa ederek, şükranlarını belirtmiştir. Hızır'ın sabah namazlarını burada kıldığını inanılması nedeniyle bu alan “Hıdırlık” ya da “Hızır Makamı” olarak adlandırılmıştır. Edirne Hıdırlığı, tarihsel süreç içerisinde farklı dönemlerde çeşitli işlevler üstlenmiş ve pek çok rivayete de konu olmuştur. Günümüzde de Edirne halkı, Hızır-İlyas inancına bağlı olarak her yıl 6 Mayıs tarihinde Hıdırlık'ta kutlamalar düzenlenmekte ve bu geleneği sürdürmektedir. Ayrıca Hıdırlık, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde yer almakta olup, bölgenin kültürel sürekliliğini temsil eden önemli bir unsurdur (Keskin-Sağ, 2022, s. 226, 231).

Yine Edirne Hıdırlığıyla ilgili Aydemir ve Karakaya'nın çalışmalarına göre; Osmanlı döneminde Rus işgalinden sonra İstanbul'u korumak amacıyla Hıdırlık Tabya bir savunma merkezine dönüştürülmüştür. Tabyada 2009 yılında Balkan Savaşlarının yüzüncü yılı dolayısıyla bir proje çalışması başlatılmıştır. 2011 yılında restorasyon için ödenek sağlanarak, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Edirne Valiliğinin ortak çalışmasıyla restorasyona başlanmıştır. Tabyanın geçmişteki kullanımı dikkate alınarak “Edirne Balkan Tarihi Müzesi” olarak işlev görmesi kararlaştırılmıştır. Hıdırlık Tabyası, Osmanlı'nın Balkanlarda kurduğu medeniyeti ve tarihsel sürecini anlatabilmek için müzeye dönüştürülmüştür. Burada sergilenecek olan eserler özenle seçilmiştir (Aydemir- Karakaya, 2022, s. 166-177).

Antalya Hıdırlığı ile ilgili olarak Alp'in çalışmasına göre: Antalya'da Kaleiçi'nin güneybatı köşesinde, kentin dış surlarının denize bağlandığı noktada bulunan yapı “Hıdırlık Kulesi” olarak adlandırılmaktadır. Bu şekilde adlandırılmasının nedeni olarak suya yakın ve yeşil alanları olması sebebiyle Hidrellez kutlamalarının gerçekleştirilmesidir. Yapının üst kısmındaki özgün burç görünümü nedeniyle “Kule” olarak adlandırılmıştır (Alp, 2005, s. 16-20).

Araştırmalara göre Antalya Hıdırlık Kulesi, milattan sonra. I. yüzyılda inşa edilmiştir. Kule'nin asıl işlevi mezardır ancak erken Bizans döneminde bazı değişiklikler yapılarak kenti savunabilmek için kule haline getirilmiştir. Roma döneminden bugüne kadar gördüğü ufak onarımlar ile sağlam yapısını korumuş ve fazla değişime uğramadan özgün kalabilmiştir. Kule, sanatsal etkinliklerde kullanılmıştır. Selçuklular döneminde kulenin sur inşaatı, onarım ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Osmanlılar zamanında ise 1874 yılında barut deposu olarak kullanılmıştır. 1955'lerde Kule, Antalya Belediyesi tarafından malzeme deposu olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise kule kullanıma kapalı olup, sadece belediyenin düzenlediği kültürel ve sanatsal etkinliklerde ziyaretlerin yapıldığı bir yerdir. Bu yapı bir mezar anıtı olmasına rağmen “Hıdırlık Mezar Anıtı” yerine “Hıdırlık Kulesi” olarak adlandırılmıştır. Bu kule ile ilgili birçok bilgi, Evliya Çelebi'nin notlarında da bulunmaktadır (Alp, 2005, s. 16-82).

Ankara Hıdırlığıyla ilgili olarak Gülçayır Teke'nin çalışmasına göre: Ankara'nın birçok ilçe ve köylerinde Hıdrellez kutlamaları gerçekleştirilmektedir. Şereflikoçhisar/Şeker, Çamlıdere, Bala/ Keklice ve Büyük Boyalık köyünde, Çubuk/Aşağı Emirler Köyünde, Mamak/Hüseyin Gazi'de, Ayaş/Merkezde, Nallıhan/Beydili, Gölbaşı/Oğulbay, Polatlı/Şabanözü köyleri ile Nallıhan Ozan Köyünde Erenler dedikleri yerlerde şenlikler düzenlenirdi. Ankara Hamamönü'ndeki Hıdrellez şenlikleri ise, Ankara Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi, Somut Olmayan Kültürel Miras Enstitüsü Derneği ve Altındağ Belediyesi iş birliğiyle 2010 yılından itibaren gerçekleştirilmektedir (Gülçayır Teke, 2016, s. 47,49).

Ankara'da bu mekânlar haricinde şehrin merkezinde, Ankara kalesinin karşısında “Hıdırlık Tepesi” bulunmaktadır. Hıdırlık şehirdeki en güzel manzaraya sahip noktalardan biri olması sebebiyle Hıdrellez kutlamalarının gerçekleştiği mekânlardan biridir. Burası Osmanlı Döneminde “Hızır Tepesi” olarak bilinirken, Cumhuriyetle birlikte “Hıdırlık Tepesi” adını almıştır. Hıdırlık Tepe, diğer tepelere göre Ankara'da hâkim bir konumda olması nedeniyle Anıtkabir'in buraya yapılması planlanmış, ancak vazgeçilmiştir. Hıdırlık Tepesinin Hıdrellez kutlamalarında oldukça önemli olmasının nedeni ise rivayete göre: Hızır'ın buraya çok sık bir şekilde uğramasıdır. Halk da bu yüzden bu tepeye sık sık gelerek çeşitli dileklerde bulunmuştur. Sırf dilek dilemek için Ankara'ya gelenlerin olduğu söylenmektedir (Gülçayır Teke, 2016, s. 47- 49).

Çorum Hıdırlığı ve Buradaki Türbeler

Çalışmanın temel konusu olan Çorum Hıdırlık'ı, Osmanlı klasik döneminde ön plana çıkmaya başlamış olup bölgenin Türk hâkimiyetine geçmesiyle kullanımı yaygınlaşmış görünmektedir (Bozkuş, 2013, s. 136). 1576 tahririnde Hıdırlık ismini taşıyan ve 12 neferden meydana gelen bir mahallenin mevcut olduğu bilinmektedir (Yazar, 2016, s.1096). Hıdırlık, Çorum'un merkezi olarak kabul edilen Saat Kulesi'ne yaklaşık on beş dakikalık yürüme mesafesindedir. Çorum Hıdırlığında, Hıdırlık Şeyhi Abbas Külâhi, Yusuf Bahri Efendi, Beyler Çelebi ile Çerkez Şeyhi Ömer Lütfi Efendi'nin türbeleri bulunmaktadır. Bunların dışında Hz. Peygamber döneminde yaşayıp Müslümanlığa geçen ilk sahabelerden Suheyb-i Rumi, Ubeyd Gazi ve Kerebi Gazi'nin türbeleri de bulunmaktadır. Selçuklu hükümdarlarının bu üç zatın var olan kabirlerinin üzerine türbe inşa ettirdikleri belirtilmektedir (İzzet Efendi, 2007, s. 13; Sezikli, 2013, s. 34).

Çorum Hıdırlığındaki türbelerin en önemlilerinden birisi Suheyb-i Rumi'ye aittir. “*Bir kimse Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa, bir ananın evladını sevdiği gibi Suheyb'i sevsin*” (Sabuncu, 2006, s. 169) hadisi şerifiyle övülen, Suheyb-i Rumi, Suheyb bin Sinan olarak da bilinmektedir. Hz. Peygamber tarafından kendisine “Ebû Yahya” unvanı verilmiştir. Musul şehrinin yakınında bulunan Fırat Nehri kıyısındaki bir köyde doğmuştur.

Bizans'ın yaptıkları saldırılar sonucu esir düşmüştür. Bizans topraklarında büyümesinden dolayı kendisine Suheyb-i Rumi denilmiştir (Efendioğlu, 2009, s. 476).

Suheyb-i Rumi, Kelb tüccarlar tarafından satın alınarak Mekke'ye götürülmüştür. Burada da Abdullah b. Cüd'an et-Teyml onu satın alarak azat etmiştir. Böylece Hz. Peygamber ile tanışmıştır. Nitekim İslam'ı ilk kabul edenlerden olup, Müslüman olduğunu açıktan söyleyen ilk yedi kişiden biridir. Hz. Âmmar b. Yasir ile Darû'l Erkâm'a giderek Peygamberimiz huzurunda İslamiyet'i kabul etmiştir. Kölelikten gelmesi, kimsesiz olması onu müşriklerin hedefi haline getirmiştir. Bu sebeple müşriklerin şiddetli işkencelerine maruz kalmış ve eziyetlere uğramıştır. Allah'ın ayetiyle bağışlayacağını müjdelediği kullarından biridir. Müşrikler tarafından Müslümanlara baskılar artınca hicret kararı alınmıştır. Hicret zamanı müşrikler yolunu keserek geri dönmeye zorlanmıştır. Ancak o peygamberimize kavuşma aşkı ve kararlı duruşuyla bütün malını ve servetini onlara vererek yoluna devam etmiştir. İslam için tüm malından vazgeçmesi Hz. Peygamber tarafından takdirle karşılanmış ve *“Suheyb kârlı bir alışveriş yaptın”* veya *“Ya Suheyb, bu alışverişte çok kâr ettin”* demiştir (Efendioğlu, 2009 ss. 476- 477; Sabuncuoğlu, 2010, s. 39,40; Erkoç, 2015, ss. 13- 21). Bunun üzerine *“İnsanlardan öylesi vardır ki; kendisini Allah'ın rızasına satar. Ve Allah kullarına çok merhametlidir”* ayeti nazil olmuştur (Sabuncu, 2006, s.165).

Suheyb-i Rumi, Hz. Peygamber ile Bedir, Uhud, Hendek ve diğer bütün seferlerinde yanında bulunmuştur. Ok atmada oldukça maharetliydi. Hz. Peygamber ölünce de itibar görmüş bir kimsedir. Hz. Ömer onun sözüne itibar eder, değer verirdi. Hz. Ömer'in devlet işleriyle meşgul olmuş, vefat edince de cenaze namazını kıldırmıştır. Üç gün süren halife seçimlerinde Hz. Osman'ın halife seçilmesine kadar mescitte imamlık yapmıştır. Medine'de vefat ettiği söylene de başka bir rivayete göre, İstanbul seferine katıldığı ve bu sırada Çorum'da vefat ettiği buraya defnedildiği şeklindedir (Efendioğlu, 2009, s. 476-477; İzzet Efendi, 2007, s.13-15).

Çorum Hıdırlığındaki bir diğer türbe ise Ebu Ubeyde bin Cerrah'a aittir. Hz. Peygamber Ebu Ubeyde'yi *“Her ümmetin bir emini vardır. Bu ümmetimin emini de Ebu Ubeyde bin Cerrah'tır.”* diyerek anmaktadır. Hz. Ebu Bekir aracılığıyla İslam'ın davetinin başladığı ve Darû'l Erkâm'a girmediği zamanlarda Müslümanlığı kabul ederek İslam ışıyla nurlanmıştır. İslam'ın yayılması için çaba gösterenler arasındadır. Bu yüzden Kureyşliler tarafından baskılara ve ağır işkencelere maruz kalmıştır. Peygamberimizin olduğu bütün savaşlarda bulunmuş ve Peygamberimizin katılmadığı zamanlarda da sancak verilerek, komutan olarak görevler almıştır. Bedir Savaşında düşman tarafında olan babasını öldürmek zorunda kalmıştır (Önkal, 1994, ss. 249-250). Bundan dolayı bir ayet nazil olmuştur.

“Allah’a ve ahiret gününe inanan bir toplumun babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa, Allah ve Resulüne düşman olanlarla dostluk ettiklerini göremezsin. İşte onların kalplerine Allah iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir. Onları içinde ırmaklar akacak cennete sokacak, onlar orada ebedi kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah’tan hoşnut olmuşlardır. İşte onlar Allah’ın tarafında olanlardır. İyi bilin ki kurtuluşa erecekler de sadece Allah’ın tarafında olanlardır (Mücelle 22; Aydınli, 2015, s. 46).

Ebu Ubeyde, Medine’ye gelen Yemenlilere, Necran’da bulunan halka İslamiyet’i öğretti. Habat Gazvesi için yola çıktıktan sonra erzakları bitince, üç yüz kişilik bir orduyu verdiği doğru karar ile idare etti. Açlıkla sonuçlanabilecek sorunu çözdü. Böylece zorlu şartlarda verdiği bu kararlar ile nasıl bir komutan olduğunu ispatladı. Ebu Ubeyde, kalbindeki iman aşkı ile zorlu imtihanlara göğüs germiş ve peygamberimize dost olup hep yanında yer almıştır. Resulullah’ın vefatından sonra da bazı sahabeler ona halife olarak biat etmek istemişlerdir. Ancak Ebu Ubeyde bu göreve Ebu Bekir’in layık olduğunu belirtmiş ve sahabelerin teklifini kabul etmemiştir. Ebu Bekir halifeliği döneminde mali işlerde yardımcı olmuştur. Hz. Ömer döneminde birçok fetih gerçekleştirmiştir. 639 yılında vebadan dolayı vefat etmiş, kabri Ürdün’de Şeria Nehri batısında “Amtan” köyündedir (Önkal, 1994, s. 250).

Kerebi Gazi; Asıl adı Amr bin Ma’dikerib’dir. Şair ve hatip olup, cahiliye döneminin ünlü Arap kahramanlarından. Künyesi “Ebu Sevr’dir.” Samsame isminde keskinliğiyle meşhur bir kılıcı bulunmaktadır. Babası ve kardeşinin ölümü üzerine kavmine liderlik yapmıştır (Kurucu, 2014, s. 65-67). Hz. Peygamberden haberdar olunca tanışmak ve İslam ile şereflenmek istemiştir. Ancak daha sonra yanlış yollara girmiş, hatasını anlayıp tövbe ederek tekrar İslam’ın nuruyla aydınlanmıştır. Hem Peygamberimiz döneminde hem de ondan sonra pek çok sefere katılarak kahramanlıklar göstermiştir. Özellikle Hz. Ömer döneminde Kasidiye Savaş’ında gösterdiği kahramanlıktan sonra “Arap Cengâveri” unvanı verilmiştir. Nihavent Savaşının kazanılmasında da önemli bir rol üstlenmiştir. Kerebi Gazi aynı zamanda şiir yazar, şiirlerinde de kendisinin nasıl cesaretli bir kişi olduğunu anlatan, savaşlarından ve kabilesinden övgülerle bahseden bir kişidir. Nihavend Savaşında yaralanarak bir türlü iyileşmediği için 120 yaşında Rey’de vefat etmiştir (Sezikli, 1991, s. 88).

Hıdırlık Şeyhi Abbas Külâhi, H.1289 yılında doğmuştur. Babası Darende’nin Hıdırlık sakinlerindendir. Annesi ise Sivas Yıldızeli’ndendir. Abbas Külâhi, ilk tahsilini Sivas Gök Medresede yapmıştır. Çorum’da imamlik ve hatiplik yapan amcası Hasan Ömer Efendi’nin yanında yetişmiştir. Çorum’da bulunan önemli hocalardan dersler almıştır. Amcası 1305/1888 yılında vefat edince yerine imamlik, hatiplik ve zaviyedarlık yapmıştır. 1313/1895 yılında Osmanlıların Yunanlılarla harp ettiği zaman gönüllü olarak

savaşa katılmıştır. Harptan sonra kendisine 1316/1900 yılında Mecidi Nişanı, 1317/1901 yılında ise Osmani Nişanı ve Nakibü'l Eşraflık verilmiştir. Son Hıdırlık Şeyhi olan Abbas Külahi 1963 yılında Çorum'da vefat etmiştir. Mezarı Hıdırlık'ta Kerebi Gazi türbesinin girişinde bulunmaktadır (Sezikli, 2013, ss. 64-72; Sabuncuoğlu, 2010, s. 46-51; Erkoç, 215, s. 226- 235).

Yusuf Bahri Efendi, Samsun'un Vezirköprü ilçesinde doğmuştur. Birçok şehirde dönemin önemli ilim sahibi hocalarından icazetler almıştır. Böylece medresede görev yapmış ve eserler yazmıştır. Eserleri Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır. Şeyh Murtaza ile tanışmak için Mısır yolculuğuna çıkmıştır. Uzun ve zorlu yolculuk sonunda Şeyh Murtaza ile tanışmış ve ondan ders almıştır. Şeyh Murtaza tarafından çeşitli imtihanlara tabi tutulmuştur. Bu imtihanları başarı ile geçmiş ve icazetini almıştır. Nitekim Şeyh Murtaza'nın halifesi olarak mezun olmuştur. Daha sonra da hocasına verdiği sözü yerine getirerek hacca gitmiştir. Peygamberimizin kabrini ziyaretinden sonra İstanbul'a dönmüştür. Osmanlı padişahı tarafından sarayda ağırlandı. Burada Şeyh Murtaza'dan beraber ders aldıkları Süleyman Fevzi Paşa ile yollarının kesişmesiyle Çorum serüveni başlamıştır. Süleyman Fevzi Paşa onu Çorum'da bulunan medresesine müderris olarak göndermiştir. Burada ders okutmaya başlamıştır. Yusuf Efendi, hadisçi ve fıkıhçı olup ilminden birçok zat faydalanmıştır. Aldığı icazetnameler kadar öğrencilerine icazetnameler vermiştir. Ulu Cami'de de vaazlar verip, cemaatin sorularını cevaplandırmıştır. Çorum halkı tarafından çok sevilen Yusuf Efendi 43 yıl müderrislik yapmış, 1851 yılında vefat etmiştir. Mezarı ise Kerebi Gazi türbesinin sol tarafının bitişiğinde bulunmaktadır (İzzet Efendi, 2007, s. 18,19; Sezikli, 2013, s. 73-87).

Beyler Çelebi hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte Çorum'da Muzafferüddin Paşa Camii'ni yaptırdığı Çorum müzesinde bulunan minber üzerindeki yazılardan ulaşılmıştır. Bu cami ve medresenin Muzaffer Paşa tarafından bina edilerek 1699'dan 1900'lü yıllara kadar medrese eğitimi verildiği bilinmektedir. Osmancık'ta bulunan camiinde minber kapısı üzerinde Muzaferüddin Beyler Çelebi yazmaktadır. Böylece minberin bu zat tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Minber Selçuklu motifleriyle süslenmiş, yazılar ise oyma şeklindedir. Osmancık'ta bulunan Osman b. Gazi Mehmet Bey'in, Beyler Çelebiyle aynı kişi olduğu düşünülmektedir (Sezikli, 2013, s. 88- 90). Ayrıca Beyler Çelebi, Osmancık'ta cami dışında bir medrese, zaviye ve Nakşibendi dergâhı da yaptırmıştır. Suheyb-i Rumi türbesini de yeniden inşa ettirerek, yemek ve barınma ihtiyaçları için de köylerinden birkaçını vakfetmiştir. Beyler Çelebi, Elvan Çelebi'nin akrabası olup, mezarı da Hıdırlık'ta Suheybi Rumi türbesinin arka tarafındaki yüksek bir konumda bulunmaktadır (İzzet Efendi, 2007, s. 25).

Çerkez Şeyhi Ömer Lütfi Efendi, Hicri 1265 yılında Kafkasya'da doğmuştur. As kabilesine mensuptur. Rivayetlere göre, yedi yaşındayken

rüyasında gördüğü zat ona “*ilim için İstanbul’a gel*” demiştir. Bu zatı bulmak içinde Cuma namazlarını farklı camilerde kılmıştır. Nihayetinde caminin birinde o zat ile karşılaşmıştır. On altı yıl ondan eğitim almış ve ilim öğrenerek manevi zenginlik kazanmıştır. Nakşibendi de olmak üzere çeşitli tarikatlardan icazet almıştır. 1891 yılında Çorum’a yerleşerek Ulu Camide vaazlar vermiş, talebeler de yetiştirmiştir. Çerkez Şeyhi 33 yıl şeyhlik yapmıştır. Ancak müritlerinden hiçbirine irşat için icazet vermemiştir. Ulu Camide verdiği son vaizinde cemaatine yolculuğa çıkacağını söyleyerek, helallik istemiştir. Vefat etmesine yakın sol tarafından felç geçirmiş, 21 Nisan 1924 yılında da vefat etmiştir. Mezarı ise Beyler Çelebi’nin yanında bulunmaktadır (Sezikli, 2013, s. 91-97). Çorum Hıdırlığında bu yedi zatın türbesi dışında bir cami ve şadırvan bulunmaktadır.

Çorum Hıdırlığı’nın 19. Yüzyılda Geçirdiği Dönüşüm

Çorum Hıdırlık bölgesinin 19. yüzyılda geçirdiği en önemli dönüşüm, Suheyb-i Rumi türbesinin bitişiğine bir camii inşa edilmesidir. Caminin Selçuklu döneminde yapıldığı mevcut kaynaklarda geçmektedir (İzzet Efendi, 2007 s. 13; Sezikli, 2013, s. 34). Fakat bununla ilgili bir belgeye henüz rastlanılmamıştır. Bununla birlikte 19. yüzyılın sonlarında Suheyb-i Rumi türbesinin tamir ettirilmesi ve yanında bir camii inşa ettirilmesine dair merkezi hükümetle yapılan bir yazışma, Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. Buna göre, 1890 tarihinde alınan kararla hem Suheyb-i Rumi türbesinin tamir ettirilmesi hem de Hazine-i Hassadan karşılanmak üzere bitişiğinde bir cami inşa edilmesine irade-i seniyye verilmiştir. Bunun üzerine mahallinde bir keşif yapılmış hem tamirat hem cami inşası için masraflar ortaya çıkarılmıştır. Buna göre mecdi 20 kuruş hesabıyla 94.475 kuruş harcama yapılması gerekiyordu. Masraf fazla çıkmakla birlikte bölgede bir cami inşası gerekli olduğundan Ankara vilayeti ile çeşitli yazışmalar yapılması ve bir karara varılması istenmiştir. Ayrıca yapılan keşifte cami inşa edilirken zaviye odaları, şadırvan, merdiven, minare, avlu duvarı ve camii için süslemeler de yapılması gerekli görülmüştür. Bunlar da mecdi 19 kuruş hesabıyla 49.00 kuruş tutmaktadır. Tüm bunların da hesaba katılarak gerekli harcamaların yapılması ve tamirat ile inşaatın yapılması istenmiştir (BOA, HH. İ. 77-43, 6 Zilkade 1307/ 24 Haziran 1890; Balkanlıoğlu, 2020, s. 32).¹²

¹² “Devletlü efendim hazretleri: Çorum’da medfun alemdar sani-i hazret-i Suheyb-i Rumi radiyallahu anhülbari hazretlerinin türbe-i şeriflerinin ta’miri ile beraber hazine-i hassa-i şahaneden ittisalinde bir camii şerif inşası şerif sadır olan irade-i seniyye-i cenab-ı cihandari iktiza-yı alisinden olub mahallinden gönderilen keşf defterinde ta’mirat ve inşaatı mezkurenin mecdi yirmi kuruş hesabıyla 94.475 kuruş sarfı halinde husule geleceği gösterilmiş olmasıyla ta’mirat ve inşaat-ı ma’ruzanın maktu’an icrası müstelzim suhulet ve menfaat görünerek Ankara vilayeti celilesiyle bi’l- muhabere alınan telgrafnamede icra kılanan münakasada talib bulunamadığı ve fakat ta’mirat ve inşaat-ı ma’ruzanın mesarifimebusa dairesinde hüsn-i suretle icra ve ikmalî Çorum kaymakam ve mal müdürü tarafından taahhüd olunduğu bildirilmiş olmaktan naşı ol vech ile icra-yı icabı hususuna 24 eylül 1304 tarihli arıza-i

HH.I.00077.00043.001

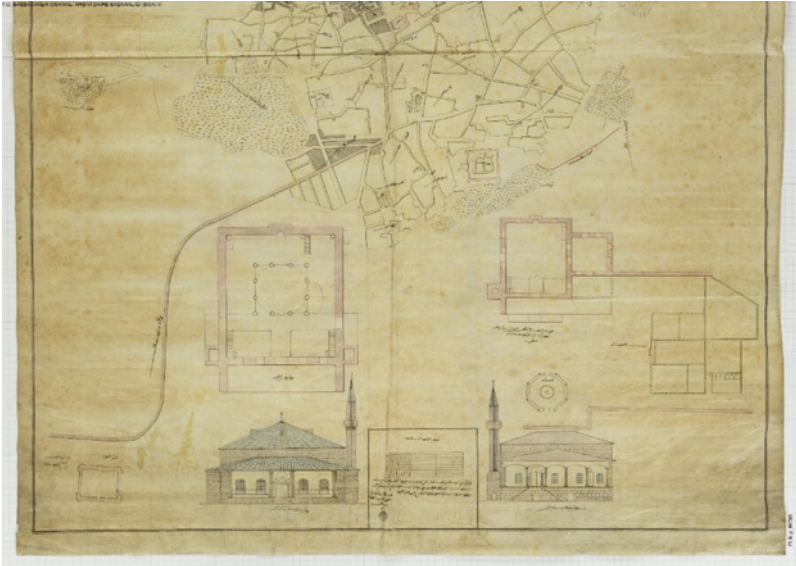
19. yüzyıla ait bu belgede Hıdırlık bölgesinde müceddeden bir cami inşa edilmesinin talep edildiği görülmektedir. Türbedar Şeyh Abbas Efendi'nin beyanına göre, günümüzdeki camii ve türbe bu dönemde inşa edilmiştir. Öncesinde bu yapıların ahşap ve mütevazı bir mimariye sahip olduğu belirtilmektedir. Hıdırlık mevkiinin imar faaliyetleri kapsamında Müşir Hasan Paşa aracılığıyla II. Abdülhamit'e başvurularak Hazine-i Hassa'dan 90 bin kuruş mali destek sağlanmıştır. Bu para ile başlanan inşa

kemiteranem ile vukubulan arz ve istizan üzerine irade-i seniyye-i cenab-ı cihandari şeref müteallik buyurulmuş ve meblağ mezkurenin inşaata adem-i kifayeti dermeyanıyla ikmal olunamadığı ve ... inşaat için lüzum görünecek meblağ-ı keşfiyyatının vilayet müşarun-ileyhaya yazıldığı ahiren Çorum kaymakamlığından izbar olunması üzerine inşaatın ber minval-i ma'ruz sarfına müsaade-i seniyye-i cenab-ı cihandari şayan buyurulan 94.475 kuruş vasıl hüsn-i hitam olması esbabının istihsali ahiren vilayet-i müşarun-ileyhaya işar kılınmış idi. Bu kerre Çorum meclisi idarisinden takdim ve karin-i sani cenab-ı şehriyari tarafından ba irade-i seniyye-i melukane hazine-i hassa-i şahaneye tevdi buyurulan melfuf mazbata da ise meblağ-ı ma'ruza ile cami-i şerif ile türbe-i şerifinin inşaa ve ikmal olub bunları bazı mahalleriyle keşf-i evvel mucebince zaviye odaları ve şadırvan ve nirdüban ve nısf-ı minare ve havlı duvarı ve tezinat-ı layika-ı sairesi nakıs kalmış veledi el keşf ve el muayene bunlar için mecidi on dokuz kuruş hesabıyla 49.000 kuruşun sarfına lüzum görünmüş olduğu beyanıyla bu akçenin dahi sarfına müsaade-i seniyye-i cenab-ı cihandarinin rayekan buyurulması istirham kılınmakta olmasına nazaran emr-ü ferman-ı hümayun cenab-ı zalellahu her ne vech ile şeref sinuh buyuruluyor ise mantık-ı celilesine tevfiq hareket olunacağı mühat-ı alem-i ali buyuruldukda emr-ü ferman hazret-i menlehül emrindir. Fi 6 Zilkade 1307 (24 Haziran 1890) / 12 Haziran 1306 Devletlü efendim hazretleri: Melfufıyla menzur-u Ali buyurulan işbu tezkire-i devletleri üzerine mucebince irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet penahi şeref müteallik buyurulmuş olmağla olbabda emr-ü ferman hazret-i men lehül emrindir. 8 Zilkade 1307 (26 Haziran 1890) / 12 Haziran 1306 Şehriyâri serkâtı.

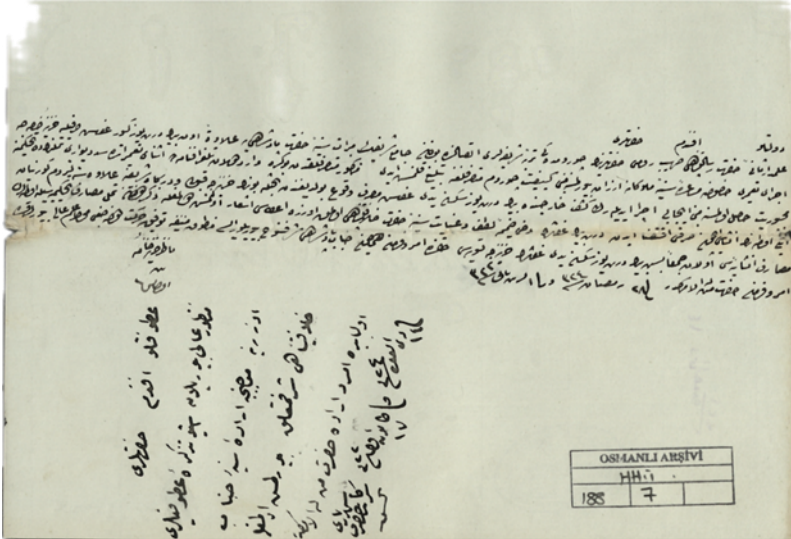
sürecince, artan maliyetler nedeniyle ek yardıma ihtiyaç duyulmuş ve Hasan Paşa ‘nın girişimleri sonucu ikinci kez 80 bin kuruşluk ek ödenek temin edilmiştir. Böylece camii ve türbenin inşaatı tamamlanmıştır. Yapım sürecinde halktan da katkılar sağlanarak; eksik kalan minber, mihrap ve kürsü gibi mermer unsurlar bölgeden temin edilen malzemelerle yapılmıştır. Böylece 1307 (1890) yılında camiinin inşaatı tamamlanmıştır (Sezikli, 2013, s. 36; Sabuncuoğlu, 2010, s. 45, 46; Erkoç, 2015, s. 227). Resmi kayıtlarda camii, “Suheyb-i Rumi Camii” olarak geçse de zamanla “Hıdırlık Camii” adıyla anılmaya başlamıştır (Sezikli, 2013, s. 36). Ayrıca caminin, Suheyb-i Rumi’ye duyulan saygının bir göstergesi olarak Hıdır oğlu Hayrettin tarafından inşa ettirilen ilk camii olduğu bazı kaynaklarda ifade edilmektedir. Ancak bu yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. “Hıdırlık” adının da Hayrettin’in babası Hıdır’dan kaynaklandığı düşünülmektedir (1967 İl Yıllığı, s. 218).

1890 yılında inşaata karar verildikten sonra bölgenin bir çiziminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Üstte Çorum şehrinin genel bir krokisi verilmiştir, altta ise cami, türbe, şadırvan, ayende ve revendeye mahsus dairelerin çizimi bulunmaktadır (BOA, PLK., 787; Balkanlıoğlu, 2020, s. 24). Planın tarihi 1891’dir. Bundan sonraki yıllarda planın hayata geçirildiği, cami, türbe, şadırvan ve zaviye odalarının yapıldığı görülmektedir. Nitekim aynı yıllarda camiye Ömer Hulusi Efendi, imam olarak atanmıştır. Bir müddet sonra Ömer Hulusi Efendi’ye hitabetlik görevi de tevcih edilmiştir (BOA, İ. DH, 1187/92914, 22 Zilhicce 1307/ 9 Ağustos 1890).

Çorum’un 1891 Yılı Krokisi ve Hıdırlık Camii Planı

İlerleyen zamanlarda cami ve türbenin devamlılığı için buraların masraflarını konusunda da kayıtsız kalınmamıştır. 1899'da Suheyb-i Rumi türbesi ile caminin masraflarına harcanmak üzere yıllık 835 kuruş tahsis edilmiştir. Bu meblağın hazine-i evkaf-ı hümayunun 1315 senesi gelirlerinden karşılanması uygun bulunmuştur (BOA, BEO, 1305/97857, 28 Zilhicce 1316/ 9 Mayıs 1899; BOA, ŞD, 148/21, 14 Zilkade 1316 /26 Mart 1899; Balkanlıoğlu, 2020, s. 40). 1898'de zaviye odalarının civarına 15.084 kuruş harcanarak bir hane inşa edilmesi gündeme gelmiştir. Ancak bu meblağ için ödenek ayrılmadığından vakfın ileride meydana gelecek gelirlerinden karşılanmak üzere yapılmasına karar verilmiş yani ileri bir tarihe ertelenmiştir (BOA, BEO, 1229/92175, 29 Cumaziyelahir 1316 / 14 Kasım 1898; BOA, ŞD, 146/57, 18 Cumaziyellevvel 1316 / 4 Ekim 1898).

Türbe ve caminin 1906'da bir tadilat geçirdiği de görülmektedir. Bu tadilatın masraflarının Hazine-i Hassa tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Ancak tadilat sırasında bir set duvarı temelinde tahkime ihtiyaç duyulması üzerine ek masraf çıkmıştır. Durum Çorum mutasarrıflığı ile yazışmalara yansımış, ortaya çıkan bu masrafın yine Hazine-i Hassa tarafından karşılanarak tamiratın bir an önce bitirilmesine irade verilmiştir (BOA, HH.İ., 188/7, 14 Zilkade 1324 /30 Aralık 1906).¹³

¹³ "Devletlu efendim hazretleri: Alemdar sani-i hazret-i risalet-penahi Suheyb-i Rumi hazretlerinin Çorum'daki türbe-i şerifleri ittisalinde bulunan cami-i şerifleri müberrat-ı seniyye-i hazret-i padişahiye ilaveten 10.400 yüz küsur kuruş sarfiyla hazine-i hassaca icra-yı ta'miri hususuna müsaade-i seniyye-i melukane erzan buyurulmasına mebni keyfiyyet Çorum mutasarrıflığına tebliğ kılınmış idi. Mezkr mutasarrıflıktan bu kerre varid olan telgrafnâme esna-yı ta'miratta sed duvarı temelinde tahkimine mecburiyet hâsıl olmasına mebni icabı icra edilerek keşf haricinde 1.487 kuruş masraf vukuu bulduğundan bahisle bunun hazinece kabulü ve dergâh-ı şerife ilavesine lüzum görünen iki odanın inşası için sarfı iktiza eden 4.000 kuruşun

Çorum Hıdırlığı'nda yer alan türbe, camii ve şadırvan günümüze ulaşabilen yapılardır. Ancak bölgede bulunduğu bilinen zaviye, 1925 yılında yıkılmıştır (Tuluk, 2018, s. 231). Kaynaklarda, bu zaviyeye konaklayan misafirlerin yiyecek, içecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanabilmesi amacıyla bazı arazilerin vakfedildiği ifade edilmektedir. Ayrıca, Çorum kadıları ile Osmancık emiri olduğu düşünülen Beyler Çelebi tarafından da camii için çeşitli arazilerin vakfedildiği bilinmektedir (1967 İl Yıllığı, s. 218). 1846 tarihli temettuat defteri, Çorum Hıdırlık Teknesi'ne ait vakıf gelirlerinin, vakıf şartı gereği misafirlere yemek verilmesi ve tekke harcamalarının karşılanması amacıyla kullanıldığını göstermektedir (ML. VRD. TMT. d. 471, 17 Safer 1262/ 14 Şubat 1846).¹⁴ Caminin kuzey kısmında yer alan şadırvana, belgelerde belirtildiği üzere Müşir Hasan Paşa tarafından demir borular gönderildiği kayıt altına alınmıştır (Balkanlıoğlu, 2020, s. 29). Hıdırlık bölgesinin korunmasına yönelik olarak, 2016 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından camii, türbe ve şadırvanı kapsayan bir restorasyon çalışması başlatılmıştır (Te Bilisim, 2016). 2018 yılında tamamlanan çalışmaların ardından camii yeniden ibadete açılmıştır (Anadolu Ajansı, 2018; Akbaş, 2018).

Çorum Hıdırlığı, günümüzde geleneksel ve kültürel işlevlerini sürdürmeye devam etmektedir. Burası; düğün öncesi duaların edildiği, sünnet törenlerinde çocukların gezdirildiği, cuma günleri kadın ve erkek ziyaretçilerinin yoğun olarak bulunduğu, askere gidenlerin uğurlandığı bir merkezdir. Hıdırlık'ta, topluca dualar ve zikirler yapılarak Hızır'ın varlığı aranır. Hıdrellez günü de buradaki zatların türbelerine de yoğun bir ziyaret gerçekleşirdi. İnsanlar burada huzur ve rahatlık bulmakta olup, manevi bir atmosferde kendilerini yenilemektedirler (Sezikli, 2013, s. 98). Özellikle cuma günleri halkın yoğun bir ziyaret gerçekleştirdiği bu alan, Hıdrellez şenlikleri dışında da aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Burada sahabeden olduğu bilinen; Suheyb-i Rumî, Ubeyd Gazi ve Kerebi Gazi'ye ait makam türbelerinin bulunması, Hıdırlığı benzer diğer mekânlardan ayıran temel unsurlardandır. Tarihsel süreçte de aktif bir kullanım alanı olan Çorum Hıdırlığı, günümüzde de doğal ve manevi dokusunu koruyarak, işlevini sürdürmektedir. Mekân, toplumsal etkinliklerin düzenlendiği, bireylerin

dahi zamimen lütf ve inayet-i seniyye hazret-i hilafet penahi olmak üzere itası iş'ar olunmuş olmağla zikr olunan temel-i mesarif tahkimiyesiyle odaların mesarif-i inşaiyesi olan cem'an 5.487 kuruşun hazinece tesviyesi hakkında emr-ü ferman-ı hümayuna cenab-ı padişahı şerefsünuh buyuruyor ise mantuk-ı menfiye tevfik hareket olunacağı muhat alim-i ali buyrularak emr-ü ferman hazret-i menlehül emrindir. Fi 28 Ramazan 1324 (15 Kasım 1906) / I teşrinisani 1322 Nazırı Hazine-yi Hassa
Atufetlü efendim hazretleri: Manzur-i âli buyurulan işbu tezkere-i atufileri üzerine mucebince irade-i seniyye-i cenab-i hilafet penahi şeref müteallik buyurulmuş olmağla olbabda emr ve irade hazret-i men lehül emrindir. Fi 14 Zilkade 1324(30 Aralık 1906) / 17 Kanun-i evvel 1322 Şehriyarî serkâtîp"

¹⁴ Temettuat Defteri için bkz. Ek 15.

sosyalleştiği ve halkın huzur bulduğu bir kamusal alan niteliğini halen muhafaza etmektedir (Bozkuş, 2020, s. 236, 237).

Sonuç

Hızır ve İlyas kavramları eski Türk-İslam toplumlarından günümüze kadar gelerek tek figür oluşturmuşlardır. Bu yüzden insanlar 6 Mayıs'ta buluşacaklarına inanmışlar, bu buluşmalarına da hıdrellez denmiştir. Bu kutlamaların yapıldığı mekânlar da Hıdırlıkları ortaya çıkarmıştır. Hıdırlıklar mekân olarak yeşil alanlarda, suya yakın bölgelerde bulunurdu. Hıdırlıklar önemli mekânlar olup, genellikle yüksek tepe üzerinde konumlanırdı. Türkiye'de hıdrellez kutlamalarının gerçekleştiği birçok Hıdırlık alanı bulunmaktadır. Hıdırlıklarda genellikle türbelerin bulunması halkın inançları açısından buraları önemli mekânlar haline getirmiştir. İnsanlar burada dualar ederek çeşitli dileklerde bulunurlardı. Fakat bazı Hıdırlıklar zamanla restore edilmiş ve farklı amaçlar için kullanılmış, bu nedenle de buralarda Hıdrellez şenlikleri yapılamaz hale gelmiştir. Ancak günümüzde halen Hıdrellez kutlamalarının gerçekleştiği Hıdırlıklar bulunmaktadır ve bunlardan biri de Çorum Hıdırlığıdır.

Çorum Hıdırlığı merkeze yakın bir konumda, muhtemelen antik bir höyük olan küçük bir tepe üzerine kurulmuştur. Çorum Hıdırlığı'nın günümüzde halen canlılığını koruduğu görülmektedir. Hıdrellez günü insanlar buraya gelerek gün boyu burada inanışlarının gereğinin yerine getirirler. Burada bulunan üç zatin türbelerinde buna katkısı çoktur. Nitekim Hıdrellez günü Hızır'ın geleceğine inanılarak çeşitli ritüeller yapılmaktadır. Ayrıca insanların burada sosyalleşerek kaynaşmaları şehre kültürel ve dini açısından da katkı sağlamaktadır. Çorum halkının da düğün, sünnet, asker uğurlama gibi birçok geleneklerini buraya gelerek halen yerine getirmeye devam etmektedirler.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO) 1305/978857, 1229/92175.

Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ) 77/43, 188/7.

İrade Dahiliye (İ. DH) 1187/92914.

Maliye Nezareti (ML. VRD. TMT. d) 471.

Plan- Proje- Kroki (PLK) 785.

Şura-yı Devlet (ŞD) 148/21, 146/57.

Diğer Kaynaklar

Akbaş, F. (2018, Mayıs 08). Çorum Hâkimiyyet Gazetesi. 2 Mayıs 2025 tarihinde corumhakimiyet.net [Restore edilen Hıdırlık Cami açıldı-Çorum Hâkimiyyet](http://corumhakimiyet.net) adresinden erişildi.

Alp, Ş. (2005). *Hıdırlık Kulesi Antalya’da Bir Anıt Mezar Arkeolojisi, Rölövestitüsyon- Restorasyon Projeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anadolu Ajansı (2018, Mayıs 08). Haber Türk Çorum Haberleri. 2 Mayıs 2025 tarihinde haberturk.com [Vakıf Haftası ve Restorasyonu Tamamlanan 250 Eserin Toplu Açılışı- Çorum Haberleri](http://haberturk.com) adresinden erişildi.

Aydemir, O.- Karakaya, H. (2022). Edirne Kentinde Yeni Bir Müze: Hıdırlık Tabya Restorasyonu ve Yeni İşlevi ile Müzeye Dönüşümü. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(25), ss. 166-177.

Aydınlı, O. (2015). *Aşerre-i Mübeşşereden Ümmetin Emini Ebu Ubeyde bin El- Cerrah (r.a)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Balkanlıoğlu, M. F. (2020). *Suheyb-i Rumi Zaviyesinin Dini, Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Hitit Üniversitesi.

Bozkuş, M. A. (2020). Çorum Şehrinin Gelişimi ve Türk- İslam Unsurların Tesiri XI- XVI., *Tarikat, Toplum ve Siyaset*. (Z. Işık Ed.) içinde (ss. 219- 240). Konya.

Bozkuş, M.A. (2023). “Çorum”, *Türklerde Çevre ve Şehircilik*, c.II (ss.135-146).

Çavuşoğlu, S. (2001). Kadızadeliler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24. Cilt, ss. 100-102.

Çelebi, İ. (2001). Hızır, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17. Cilt, ss. 406-409.

Çorum İl yıllığı, 1967. 218.

Döğüş, S. (2015). Anadolu’da Hızır- İlyas Kültü ve Hıdrellez Geleneği, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (74), ss. 77-100.

Efendioğlu, M. (2009). Suheyb-i b. Sinan., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37. Cilt, ss. 476-477.

Erkoç, E. (2015). *Çorum’da Sahabe ve Evliya Makamları*. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

Gülçayır Teke, S. (2016), Değişen Kültürel Mekânlar, Dönüşen Gelenekler: Ankara’da Hıdrellez Kutlamaları ve Hamamönü Hıdrellez Şenlikleri. *Ankara Araştırma Dergisi*, 4(1), ss. 44-59.

Gülten, S. (2017). Hızır- İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşiler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 83, ss. 81-100.

Harman, Ö. F. (2000). İlyas., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22. Cilt, ss. 160-162.

Harman, Ö. F. (2002). Kitâb-ı Mukaddes. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26. Cilt, ss. 75- 76.

Hatıpler Çibik, T. (2021), *Anadolu- Türk Kenti ile Hıdırlık Mevkilerinin İlişkilerinin Değerlendirilmesi*. Basılmamış Doktora Tezi. T. Ü Fen Bilimler Enstitüsü.

İzzet Efendi, A. (2007). *Tezkire-i Makamât*, Çorum Belediyesi.

Keskin, M.- Sağ, M. K. (2021). Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kült Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması. *Milli Folklor Dergisi*, 133(17), ss. 222-233.

Kırca M. (2003). Mecmau’l Bahreyn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28. Cilt, ss. 256.

Kurucu, A. (2014). *Cahiliye Dönemi Hâkim ve Hatıplerden Kuss b. Saide, Eksem b. Sayfi ve Am’r b. Madikerib’in Arap Dili ve Edebiyatındaki Yerleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ocak A. Y. (1998). Hıdrellez. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17. Cilt, ss. 313-315.

Ocak, A. Y. (2019). *İslam- Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır- İlyas Kültü*. Timaş Yayınları.

Önkal, A. (1994). Ebu Ubeyde b. Cerrah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10. Cilt, ss. 246-250.

Palaz Yıldırım, S. (2017). Kütahya Hıdırlık Mescidi, *Turkish Studies*, ss. 437-456.

Sabuncu, Ö. (2006). *Suheyb-i er- Rumi Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri*. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İSTEM, ss. 159-173.

Sabuncuoğlu, M. İ. (2010). *Çorum'a Tarihine Ait Derlemelerim I-II-III& Maarif Hayatımız*. Çorum Belediyesi Kent Arşivi.

Sezikli, A. (1991). Am'r b. Ma'dikerib. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, 88.

Sezikli, A. (2013). *Şehrin Hafızası Hıdırlık Kültürü ve Çorum Hıdırlık Örneği*. Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

Taşpınar, İ. (1991). Ba'l. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4. Cilt, ss. 553-554.

Te Bilisim (2016, Şubat 29). Çorum Haber Gazetesi. 2 Mayıs 2025 tarihinde corumhaber.net [Hıdırlık ve çevresine kapsamlı düzenleme- Çorum Haber Gazetesi](http://corumhaber.net) adresinden erişildi.

Tuluk, Ö. İ. (2018). Çorum'da Osmanlı Dönemi Mimari Yapı Kültürü. Coğrafyası, Tarihi, Kültürü ve Edebiyatıyla Çorum. (Y. Bayram Ed.) içinde (ss. 226-251). Çorum.

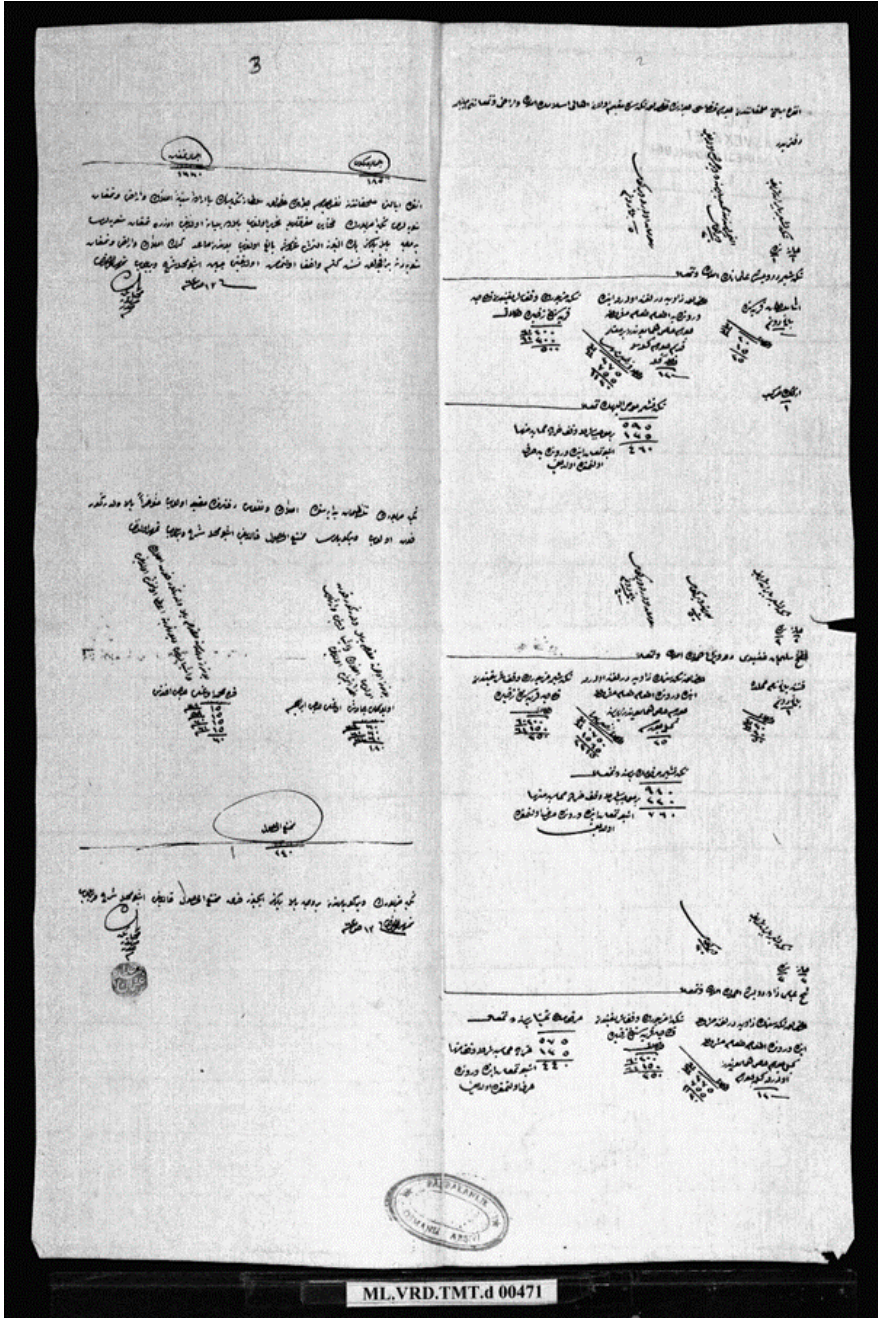
Uludağ, S. (1992). Batın., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5. Cilt, ss. 188-189.

Uludağ, S. (1998). Hızır., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17. Cilt, ss. 409-411.

Yazar, H. (2016). 16. Yüzyıl Çorum Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim Özellikleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.9, s.2, (ss.1089-1109).

Ekler

Ek- 1: Çorum Hıdırlığı Temettuat Defteri. (BOA. ML. VRD. TMT. D. 471)

Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin Çorum’da İskânı (1936-1938)

Hatice Yıldırım*

İsa Yıldırım*

Giriş

Balkan coğrafyası tarih boyunca farklı toplulukların yerleşimine sahne olmuştur. Hunlar, Peçenekler, Guzlar ve Kumanlar (Kıpçaklar), Osmanlı hâkimiyetinden önce bölgede varlık göstermiş önemli Türk boyları arasında yer almaktadır. XV. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgede kontrolü sağlamasıyla birlikte, Anadolu’dan getirilen Türk nüfus özellikle sınır hattındaki stratejik bölgelere yerleştirilmiştir (Çulha, 2017, s. 52). 1683 Viyana Kuşatması, Osmanlı’nın Balkanlardaki ilerleyişini durduran dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra Osmanlı ile Avusturya arasında 1683-1699 yılları arasında süren savaşlar, sınır bölgelerinde yaşayan Müslüman-Türk halkın güvenlik kaygısıyla yaşadıkları yerleri terk etmelerine yol açmış ve böylelikle Anadolu’ya doğru yönelen göç sürecini başlatmıştır (Ağanoğlu, 2017, s. 33). XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı hâkimiyetinden çıkan topraklarda yaşayan Müslüman toplulukların güvenlik endişesiyle Tuna Nehri’nin güneyine göç ettikleri görülmektedir (İpek, 1996, s.16).

Fransız İhtilali’nin yaydığı milliyetçilik düşüncesinin de etkisiyle, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Balkan coğrafyasında ortaya çıkan ayaklanmalar, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini zayıflatmış ve zamanla Balkan coğrafyasında ulus-devletlerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Çok uluslu bir toplumsal yapıya sahip olan bu devletler, ulus-devlet anlayışını benimseyerek farklı etnik gruplar üzerinde baskı oluşturmuş; bu süreç ise Balkanlardaki Türklerin göçleri ile neticelenmiştir (Kocacık, 1999, s. 655). Bu gelişmelerin somut bir yansıması olarak, Balkanlardan yaşanan en yoğun göç

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Çorum/Türkiye. hatice_yildirim19@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5363-9471>)

* Öğretim Görevlisi Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Ortak Dersler Koordinatörlüğü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Çankırı/ Türkiye. isayildirim@karatekin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-1511-4716>)

hareketlerinden ilki 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında meydana gelmiştir. Savaş boyunca yaklaşık 500.000 Türk, çatışmaların yol açtığı şiddet, açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiş; bunun yanında yaklaşık 1 milyon kişi de baskılar sonucu yurtlarını terk ederek göç etmek zorunda kalmıştır (İpek, 2006, s. 96). Balkanlardan gerçekleşen ikinci büyük göç dalgası ise 1912–1913 Balkan Savaşları esnasında ortaya çıkmıştır. Bulgar, Yunan ve Sırp'ların gerçekleştirdiği katliamlar sonucunda bölgedeki Türk nüfus bir kez daha yerlerinden edilmiş; İpek'in aktardığına göre yaklaşık 200.000 Müslüman-Türk köylüsü katledilmiş, sağ kalanlar ise zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Bu devletlerin temel hedefi, kendi sınırları içinde homojen bir nüfus yapısı tesis etmektir (Halaçoğlu, 1999, s.671; İpek, 2006, s. 345).

I. Dünya Savaşı'nın ardından değişen siyasi sınırlar ve haritalarla birlikte Balkanlardan Anadolu'ya doğru göç hareketleri devam etmiştir. Bu göçlerin ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden biri, Balkan devletlerinin uyguladıkları nüfus politikaları olmuştur (Sofuoğlu -Yıldırım, 2012, s. 97).

Cumhuriyet'in ilanından sonra göç hareketleri, Osmanlı'dan devralınan sürekliliğini koruyarak devam etmiştir. Erken Cumhuriyet dönemindeki göçlerin ardında özellikle iki temel unsur öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, devletin benimsediği nüfus politikalarıdır. 1912-1922 arasındaki uzun savaş yılları sonucunda, nüfus hem sayıca azalmış hem de sağlık koşulları bakımından zayıflamıştı. Bu nedenle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, toplumsal ve ekonomik kalkınmayı sağlayabilmek ve dış tehditlere karşı ülkeyi güçlendirebilmek için nüfus artışını esas alan bir strateji izlemiştir (Duman, 2009, s.474). Bu bağlamda nüfus politikaları ile göç uygulamaları birbirini destekleyen iki alan hâline gelmiştir. Kurucu kadrolar, demografik kayıpların telafisi için özellikle millî sınırlar dışında kalan, aynı etnik ve kültürel kimliğe sahip toplulukların Anadolu'ya göçünü teşvik etmişlerdir. Böylece nüfus artışı sağlanırken, ulusal kimliğin güçlendirilmesi ve toplumsal bütünleşmenin tesis edilmesi de hedeflenmiştir. Bu yaklaşım, dönemin göç politikalarını aynı zamanda bir “demografik mühendislik” aracı olarak da işlevsel kılmıştır (Yıldırım, 2016, s.281).

Atatürk döneminde Balkanlardan gerçekleşen Türk göçlerinin bir diğer ana nedeni de, bölgedeki siyasal gelişmeler ve 1920'li yıllardan itibaren güç kazanan faşist hareketlerin toplumsal hayata yansıyan baskılarıydı. Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya gibi ülkelerde Türkler, eğitim, mülkiyet, dil ve inanç özgürlüğü gibi alanlarda giderek daha fazla kısıtlamalarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu dönemde uygulanan asimilasyon amaçlı düzenlemeler ve toplumsal dışlanma, Türklerin sosyal ve ekonomik varlığını tehdit etmiştir. Faşist hareketlere karşı devletlerin kayıtsız kalması, hatta zaman zaman bu süreçleri desteklemesi, baskı ortamını daha da derinleştirmiştir. Böylece Türk nüfusunun önemli bir kısmı, güvenli bir yaşam

ve gelecek kaygısıyla Türkiye'ye göç etmeyi zorunlu bir tercih olarak görmüştür (Duman, 2009, s. 474).

Türklerin göç sürecinde yaşadığı kayıpları ve mağduriyetleri en aza indirmek amacıyla Türkiye, Balkan devletleriyle ikili antlaşmalar yapma yoluna gitmiştir. Ağırlaşan siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar sonucunda Türk nüfusu giderek artan şekilde anavatanına yönelmeye başlamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında göç hareketlerini düzene koymak, göçmenlerin taşınmazlarına ilişkin hukuki düzenlemeler geliştirmek ve bölgedeki Türklerin haklarını güvence altına almak amacıyla Türkiye ile Bulgaristan arasında 18 Ekim 1925 tarihinde bir '*Dostluk ve Oturma Sözleşmesi*' imzalanmıştır. Atatürk döneminde bu anlaşmanın uygulanışı büyük ölçüde özenli ve sistemli olmuş; bunun sonucu olarak Bulgaristan'dan Türkiye'ye kontrollü ve düzenli göç akımları gerçekleşmiştir. Göçmenlerin önemli bir kısmı geniş aile hâlinde gelmiş ve yanlarında taşınabilir eşyaları ile hayvanlarını getirmiş olduklarından, kısa vadede devlet için aşırı bir yük oluşturmamışlardır (Öksüz, 2000, s.177-178).

1936 yılına gelindiğinde ise Hamdullah Suphi Tanrıöver'in girişimleriyle Türkiye ile Romanya arasında yürütülen müzakereler somut sonuçlar vermeye başlamıştır. Öncelikle yapılacak anlaşmaya zemin hazırlayan dokuz maddelik bir taslak üzerinde uzlaşıya varılmış, ardından süren görüşmeler sonucunda 4 Eylül 1936 tarihinde "*Dobruca'daki Türk Nüfusunun Göçünü Düzenleyen Mukavelename*" imzalanmıştır. Bu mukavelename ile Dobruca'daki Türklerin göçü beş yıllık bir süreye yayılmış, sürecin sistematik biçimde yürütülmesi amacıyla ortak bir komisyonun oluşturulması öngörülmüştür. Komisyon, göçmenlerin taşınmasını sancak esasına göre planlayarak uygulamaya koymuş, böylece göç hareketi düzenli bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Duman, 2008, s.34; Yakut, 2015, s.472.).

Cevat Geray'ın verdiği rakamlara göre 1923-1938 yılları arasında Türkiye'ye Balkan devletlerinden toplam 400 bin civarında göçmen gelmiştir. Bu göçmenlerin 180.979'u Bulgaristan'dan, 111.273'ü Yugoslavya'dan ve 113.760'ı Romanya'dan gelerek Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmiştir (Geray, 1962, Ek Tablo 2). Bu çalışma kapsamında, söz konusu genel göç hareketi içerisinde özel olarak 1936-1938 yılları arasında Çorum'a yerleştirilen Balkan göçmenlerinin iskân süreçleri ele alınmaktadır. Bu çalışmada kullanılan temel birincil kaynaklardan biri olan *Muhacir Esas Kayıt Defterleri*, göçmenlerin geliş tarihleri, aile sayısı, meslekleri, yerleştirildikleri köy ve ilçeler ile kendilerine tahsis edilen arazi ve üretim araçlarına ilişkin ayrıntılı bilgileri içermektedir. Söz konusu defterler, iskân sürecinin idari işleyişini, göçmenlerin sosyo-ekonomik profillerini ve yerleşim sonrası üretim organizasyonunu doğrudan takip edilebilen bir formda sunması bakımından önem taşımaktadır.

Balkan Göçmenlerinin Çorum'da İskânı

Göçmenlerin Yerleşim Yerlerine Göre Dağılımları

Cumhuriyet döneminde uygulanan iskân politikalarının temel hedefi, nüfus yoğunluğu düşük bölgelerin canlandırılması ve boş durumda bulunan tarım arazilerinin üretime kazandırılması olmuştur. Bu doğrultuda göçmenlerin iskân edileceği yerler belirlenirken demografik açıdan zayıf, ekonomik açıdan ise tarımsal üretime elverişli bölgeler öncelikli olarak tercih edilmiştir. Böylece hem nüfusun dengeli dağılımı sağlanmaya çalışılmış hem de göçmenlerin ekonomik hayata hızlı bir şekilde katılımı amaçlanmıştır. Bu bağlamda 1934 ve 1935 yıllarında gelen göçmenlerin büyük kısmı Trakya'ya yönlendirilmiş; ancak Doğu Anadolu'da uygulanan iskân politikaları istenilen sonucu vermemiştir. Bölgeye yerleştirilen göçmenlerin bir kısmı kısa sürede iskân bölgelerini terk ederek İç ve Batı Anadolu'ya göç etmiştir. 1936 yılına gelindiğinde ise Trakya'da iskânın daha fazla sürdürülemeyeceği sonucuna varılmış ve Çorum'un da içinde bulunduğu 20 yeni iskân birimi tespit edilmiştir (Duman, 2009, s.480-482).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan nüfus sayımları, Çorum'da yerleşim düzeninin büyük ölçüde kırsal alanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. 1927 ve 1935 yıllarında gerçekleştirilen nüfus sayımları, Türkiye'nin çoğu bölgesinde olduğu gibi Çorum'un demografik yapısında da kırsal nüfusun belirgin biçimde baskın olduğunu ortaya koymaktadır. 1927'de nüfusun %82,27'si köylerde yaşarken, 1935 sayımında bu oran %84'e yükselmiştir (Şahin-Yılmaz, 2008, s.1479). Bu durum, il genelinde kırsal nüfusun ağırlığını açıkça göstermektedir.

Göçmen yerleşimleri de bu tabloyla uyumlu bir şekilde gerçekleşmiştir. 1936 yılında Romanya'dan¹ gelen göçmenler Alaca ilçesine iskân edilirken, 1938'de Bulgaristan'dan gelen göçmenler İskilip, Mecitözü ve Sungurlu'nun merkezleri ile köylerine yönlendirilmiştir.² Buna karşılık, Merkez ilçe ve Osmancık'ta göçmen yerleşimine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 271/29, 1936–1950; BCA, 271/32, 1936–1952; BCA, 271/33, 1936–1972).

Romanya ve Bulgaristan göçmenlerinin kırsal alanlara yönlendirilmesi, hem Çorum'un mevcut nüfus yapısıyla uyum sağlamış hem de göçmenlerin tarımsal üretime katılmalarını kolaylaştırmıştır. Böylece iskân

¹ Romanya'dan gelen göçmenlerin Çorum'daki iskânı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Hatice Yıldırım, Romanya göçmenlerinin Çorum'da iskânı (1936). In Z. Gölen & A. Temizer (Eds.), *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu: Balkanlar'a ve Balkanlar'dan Göçler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)* Ankara: Gece Kitaplığı. 157-182.

² Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin Çorum'daki iskânı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Hatice Yıldırım, Bulgaristan Göçmenlerinin Çorum'da İskânı (1938). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 9(1).199-229. <https://doi.org/10.30903/Balkan.746560>

politikaları, göçmenlerin yerleşim sürecini bölgenin ekonomik ihtiyaçlarıyla örtüştürerek kırsal kalkınma hedeflerine hizmet etmiştir.

Bu karar doğrultusunda, 1936 yılında Romanya’dan gelen göçmenler Alaca ilçesine; 1938 yılında ise Bulgaristan’dan gelen göçmenler İskilip, Mecitözü ve Sungurlu ilçelerine yerleştirilmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 1, 1936–1938 yılları arasında Çorum’a iskân edilen Balkan göçmenlerinin ilçelere göre dağılımını göstermektedir.

Tablo:1 Göçmenlerin İlçelere Göre Dağılımları (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33)

Yerleşim Yeri	Hane		Kadın		Erkek		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Alaca	309	%22	556	%20	627	%22	1183	%21
İskilip	332	%24	704	%25	687	%24	1391	%25
Mecitözü	499	%36	1016	%36	1011	%35	2027	%36
Sungurlu	239	%17	513	%18	486	%17	999	%18
Toplam	1379	100	2.789	%100	2811	%100	5.600	%100

Tablo 1, 1936–1938 yılları arasında Çorum’a yerleştirilen Balkan göçmenlerinin ilçelere göre demografik dağılımını göstermektedir. Veriler, toplam 1.379 hane ve 5.600 kişilik bir nüfusun dört ilçeye (Alaca, İskilip, Mecitözü ve Sungurlu) dağıtıldığını ortaya koymaktadır.

İlçeler arasındaki oranlara göre, Mecitözü %36 ile en fazla göçmen iskânına sahne olan bölge olmuştur. Bu ilçede yerleştirilen 499 hane içerisinde toplam 2.027 kişi bulunmakta, bu da Çorum’daki göçmen nüfusun üçte birinden fazlasına tekabül etmektedir. Mecitözü’nün tarıma elverişli topraklara sahip olması ve yerleşim için uygun fiziki koşullarının bulunması, bu yoğunluğun temel nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

İskilip, %25 oranla ikinci sırada yer almakta ve 332 haneye karşılık 1.391 kişi iskân edilmiştir. İlçenin hem tarım hem de küçük zanaat kollarına elverişli yapısı, göçmenlerin burada üretici konuma geçmesini kolaylaştırmıştır.

Alaca ilçesi %21 oranla üçüncü sırada yer almakta olup 309 haneye karşılık 1.183 kişi iskân edilmiştir. Alaca’nın göçmen kabulü, özellikle 1936 yılında Romanya’dan gelenlerin iskânıyla başlamış; bu yönüyle sürecin ilk uygulama alanlarından biri olmuştur.

Sungurlu, göçmen iskânında %18’lik oranla diğer ilçelere kıyasla daha sınırlı bir yerleşim alanı oluşturmıştır. Buna rağmen 239 hane ve 999

kişilik nüfus, ilçenin kırsal alanlarının üretime açılması ve yeni yerleşim dokusunun oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Göçmen nüfusun cinsiyet dağılımının dengeli olması dikkat çekicidir. Kayıtlara göre 2.789 kadın (%50) ve 2.811 erkek (%50) oranı, göçün ağırlıklı olarak aile birimleri halinde ve toplu biçimde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu durum, Cumhuriyet dönemi iskân politikalarının temel hedeflerinden biri olan aile temelli yerleşim ve tarımsal üretim kapasitesinin artırılması yaklaşımını kesin biçimde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Bulgaristan’dan gelen ve Çorum’a iskân edilen 1.070 hanenin yaklaşık 517’si (yaklaşık %48,3) ilk iskân bölgelerini terk etmiş, serbest iskâna geçmiş veya başka yerleşim birimlerine nakledilmiştir³. Bu veri, Bulgaristan göçmenlerinde iskân sürecinin statik değil, ekonomik ve sosyal koşullara göre yeniden şekillenen, hareketli bir yerleşim pratiği taşıdığını göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, 1936–1938 yılları arasında Çorum’a yerleştirilen Balkan göçmenlerinin dağılımı; devletin nüfusu kırsal alanlara dengeli biçimde yayma, tarımsal üretimi artırma ve çalışabilir nüfusu stratejik bölgelere yönlendirme politikasının yerel ölçekte uygulandığını ve büyük ölçüde karşılıklı bulduğunu ortaya koymaktadır.

Göçmenlerin Demografik Özellikleri

Yaş ve Cinsiyet Gruplarına Göre Dağılımı

Uzun süren savaşların ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti için nüfus artışı, ekonomik kalkınmanın yanı sıra toplumsal ve askerî alanlarda ilerlemenin sağlanabilmesi açısından zorunlu bir unsur olarak görülmekteydi (Arı, 1992, s. 410). Bu çerçevede ülkeye gelecek göçmenlerin sağlayacağı katkı, yalnızca nüfusun niceliksel artışıyla sınırlı kalmayacak; aynı zamanda genç ve üretken yaş gruplarının varlığı sayesinde iş gücü kapasitesinin yükselmesine ve toplumsal dinamizmin güçlenmesine de hizmet edecektir. Bu nedenle göçmen nüfus içinde genç yaş gruplarının bulunması, Cumhuriyet’in kalkınma hedefleri açısından kritik bir değer taşımaktadır. Bu durumun somut yansımaları, aşağıda Tablo 2’de Çorum’a iskân edilen Balkan göçmenlerinin yaş gruplarına göre dağılımlarında görülebilir.

³ 1947’de gerçekleştirilen sınır düzenlemesi sonucunda İskilip kazasının Alagöz (Bayat) nahiyesine bağlı Satıyüzü, Bayanpınarı ve Karadibek Köyleri Çankırı’ya bağlanmıştır. Bu köyler, 1938’de Bulgaristan’dan gelen göçmenlerin iskân edildiği yerleşim alanlarıdır. İskilip’e yerleştirilen 1.391 kişilik göçmen nüfusunun yaklaşık üçte ikisinin zamanla ilk iskân bölgelerini terk ettiği anlaşılmaktadır. Sınır değişikliği ile bu yerleşimlerin Çankırı’ya geçmesi ve Çankırı defterlerinde göçmenlere tahsis edilen tapu ve arazi kayıtlarının 1948 tarihli görülmesini açıklamaktadır. Bu durum, Bulgaristan göçmenlerinin iskân sürecinin idari değişikliklerle birlikte hareketli ve yeniden şekillenen bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Detaylı bilgi için bkz: Yıldırım, H. (2022). “Göçmen ve Mülteci Esas Kayıt Defterine Göre Çankırı’da Bulgaristan Göçmenlerinin İskânı (1938)”, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 13(47), 105-121..

Tablo:2 Göçmenlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımları (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33).

Yaş Grupları	Erkek		Kadın		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
0-6	615	%21	580	%21	1.195	%21,3
7-12	465	%16	414	%15	879	%15,7
13-17	301	%10	308	%11	609	%10,9
18-30	510	%18	602	%21	1.112	%19,9
31-45	498	%18	453	%16	951	%17,0
46-55	206	%7	185	%6	391	%7,0
56-64	127	%4	132	%4	259	%4,6
65ve üstü	89	%3	115	%4	204	%3,6
Toplam	2.811	%100	2.789	%100	5.600	%100

Çorum’a iskân edilen göçmenlerin yaş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde, nüfusun büyük oranda genç ve üretim çağındaki bireylerden oluştuğu görülmektedir. 0–6 yaş grubu %21,3 ve 7–12 yaş grubu %15,7 olmak üzere toplam nüfusun yaklaşık üçte biri (%37) çocuklardan meydana gelmektedir. Bu oran, göçmen nüfusun aile bütünlüğü içerisinde iskân edildiğini ve demografik açıdan genç bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Üretim çağındaki nüfus açısından bakıldığında, 18–30 yaş grubu %19,9 ve 31–45 yaş grubu %17 olmak üzere toplamda nüfusun yaklaşık %37’sini oluşturmaktadır. Bu durum, göçmenlerin tarımsal üretime ve ekonomik hayata doğrudan katkı sağlayabilecek bir potansiyele sahip olduklarını ortaya koymaktadır. 46 yaş ve üzeri nüfusun oranı ise %15,2 olup, yaşlı nüfusun görece düşük düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, göçmen nüfusun %84,8’inin 0-45 yaş aralığında yer alması, Çorum’a iskân edilen topluluğun demografik açıdan genç ve dinamik bir özellik taşıdığını göstermektedir. Bu durum, iskân politikalarının temel hedeflerinden biri olan tarımsal üretimin artırılması için uygun bir işgücü sunduğu gibi, aynı zamanda nüfus artışına da kayda değer bir katkı sağlayacak bir potansiyel ortaya koymaktadır. Nitekim bu tespit Tablo 3’te yer alan göçmenlerin nüfus artışına katkı oranlarında açıkça görülmektedir.

Tablo 3. Göçmenlerin Nüfus Artışına Katkı Oranları (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33; Genel Nüfus Sayımı, 1935; 1940).

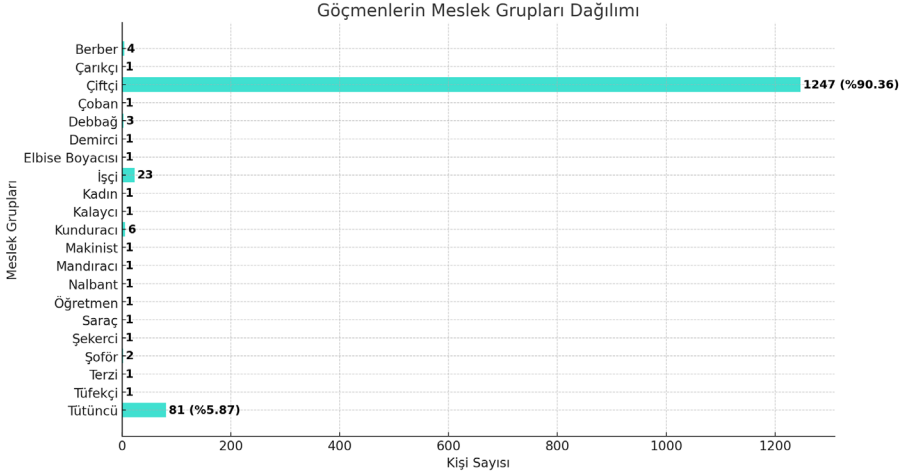
Yerleşim Yerleri	1935 Nüfus	Göçmen Sayısı	1940 Nüfus	Nüfus Artışı	Göçmen Artış %
Alaca	35.407	1183	37.592	2.185	%54,1
İskilip	63.166	1391	65.780	2.614	%53,2
Mecitözü	39.145	2027	43.196	4.051	%50,0
Sungurlu	47.184	999	51.013	3.829	%26,1
Toplam	184.902	5.600	197.581	12.679	%44,2

1935–1940 yılları arasındaki nüfus verileri, Çorum ilçelerinin toplam nüfus artışında göçmen iskânının son derece belirleyici bir unsur olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu beş yıllık süreçte nüfus 184.902’den 197.581’e yükselmiş ve 12.679 kişilik bir artış yaşanmıştır. Söz konusu artışın %44,2’si doğrudan göçmen iskânından kaynaklanmıştır. İlçeler düzeyinde bakıldığında ise Alaca (%54,1), İskilip (%53,2) ve Mecitözü (%50,0) nüfus artışının yarısından fazlasını göçmenlerin oluşturduğu merkezlerdir. Bu oranlar, özellikle 1936’da Romanya’dan gelen göçmenlerin Alaca’ya, 1938’de ise Bulgaristan’dan gelen göçmenlerin İskilip ve Mecitözü’ne iskân edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Buna karşılık Sungurlu’da göçmenlerin nüfus artışı içindeki payı %26,1 ile diğer ilçelere kıyasla daha düşük kalmıştır. Bu durum, Sungurlu’da doğal nüfus artışının göçmen kaynaklı artıştan daha baskın olduğunu göstermektedir. Ancak Bulgaristan’dan gelen 1.070 hanenin yaklaşık yarısının (517 hane) ilerleyen yıllarda ilk iskân bölgelerini terk ederek farklı vilayetlere yönelmesi, bu demografik etkinin uzun vadede aynı düzeyde devam etmesini engellemiştir. Başlangıçta nüfus yoğunluğu ve kırsal yerleşim dokusunu görünür biçimde dönüştüren göçmen iskânı, yerleşim sürekliliğinin tam olarak sağlamamaması nedeniyle Çorum’da kalıcı demografik etkinin daha sınırlı düzeyde hissedilmesine yol açmıştır.

Meslek Gruplarına Göre Dağılımları

Bulgaristan ve Dobruca’da yaşayan Türk ahali, XIX. yüzyılın sonlarına kadar geniş ve verimli topraklara sahip olup geçimlerini büyük ölçüde tarımdan sağlamaktaydı. Ancak siyasi ve toplumsal gelişmeler sonucunda topraklarının önemli bir kısmını kaybeden Türkler, küçük çiftçilikle hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Nitekim Bulgaristan’daki Türklerin yaklaşık %80’i tarımla uğraşırken, az sayıda da olsa zanaat ve küçük ölçekli mesleklerle meşgul olanlar bulunmaktaydı. Benzer şekilde Dobruca Türklerinin %85’i köylerde ikamet etmekte, tarımın yanı sıra hayvancılıkla uğraşmakta ve toprakları üretime kazandırarak geçimlerini temin etmekteydi (Şimşir, 1986, s. 20; Ülküsal, 1987, s. 80–81). Dolayısıyla hem Bulgaristan hem de Dobruca’dan gelen göçmenler, ağırlıklı

olarak tarımsal üretimle meşgul kesimlerden oluşmuşlardır. Bu özellikleriyle Cumhuriyet döneminde uygulanan iskân politikalarının temel hedeflerinden biri olan tarıma elverişli toprakların üretime kazandırılması yönünde önemli bir potansiyel taşımışlardır. Aşağıda yer alan Grafik 1, 1936–1938 yıllarında Çorum’a yerleştirilen Balkan göçmenlerinin meslek gruplarına göre dağılımını göstermektedir.

Grafik 1: Göçmenlerin Meslek Gruplarına Göre Dağılımları (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33).

Grafik 1, 1936–1938 yılları arasında Çorum’a yerleştirilen Balkan göçmenlerinin meslek gruplarına göre dağılımını göstermektedir. Veriler, göçmen nüfusun çok büyük bir kısmının tarımsal üretimle uğraştığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Göçmenlerin %96,3’ü tarım sektöründe faaliyet göstermiş, bu oran içinde özellikle çiftçiler ve tütüncüler belirleyici bir ağırlığa sahip olmuştur. Bu mesleki dağılım, Cumhuriyet döneminde uygulanan iskân politikalarının temel hedeflerinden biri olan boş ve verimli tarım arazilerinin üretime kazandırılması amacına doğrudan hizmet etmiştir. Böylece, göçmenlerin yerleştirildikleri bölgelerde kısa sürede üretici konuma geçmeleri sağlanmış ve kırsal kalkınmanın yerel düzeyde desteklenmesine önemli katkı sunulmuştur.

Bunun dışında kalan meslek grupları, görece küçük oranlarda temsil edilmektedir. İşçi (23 kişi), kunduracı (6 kişi), berber (4 kişi), debbağ (3 kişi), tüfekçi (1 kişi), kalaycı (1 kişi), demirci (1 kişi), saraç (1 kişi), terzi (1 kişi), çarıkcı (1 kişi), mandıracı (1 kişi), şekerci (1 kişi) ve benzeri zanaat erbabı meslekler toplamda düşük bir yüzdeye sahiptir. Buna karşın, öğretmen (1 kişi) ve makinist (1 kişi) gibi meslekler, göçmenler arasında az sayıda da olsa hizmet ve teknik bilgiye dayalı meslek gruplarının varlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu kişiler, göçmen toplumunun eğitim ve üretim

teknolojisi alanlarında yerel topluma uyum sürecine katkı sağlayan öncü nitelikte bireyler olarak değerlendirilebilir.

Genel olarak bakıldığında, göçmen nüfusun mesleki yapısı, kırsal ekonomiye dayalı bir üretim düzenine işaret etmektedir. Tarımsal üretimin merkezde yer aldığı bu yapı, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde kırsal kalkınmayı hedefleyen iskân politikalarının yerel düzeyde başarıyla karşılık bulduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, meslek grupları dağılımı Çorum'daki göçmen iskânının esasen tarım temelli olduğunu göstermekte; zanaat ve hizmet sektörleri ise sayıca sınırlı olmakla birlikte yerleşimlerde ekonomik ve toplumsal çeşitliliğe katkı sunmuştur.

Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Romanya'dan Türkiye'ye gerçekleşen göçler, bu ülkenin sağladığı kolaylıklar sayesinde görece daha uygun şartlar altında yürütülmüştür. Buna karşılık, aynı dönemde Bulgaristan'dan gelen göçmenler ise açlık ve yoksullukla mücadele ederek, oldukça güç koşullar altında Türkiye'ye ulaşabilmişlerdir. Göçmenlerin temel ihtiyaçları ilk aşamada Kızılay tarafından karşılanmış; hükümet ise onları iskân bölgelerine sevk ederken ek olarak iâşe yardımı sağlamıştır (Arslan, 2014 s.40).

Cumhuriyet yönetimi, göçmenlere yönelik yardımları iki temel ekseninde yürütmüştür. Bu yardımlar, yalnızca kısa vadeli insani desteklerle sınırlı kalmayıp; göçmenlerin yeni yaşam alanlarında kalıcı bir düzen kurmalarını ve üretken bireyler haline gelmelerini amaçlayan uzun vadeli bir iskân sürecini de kapsamıştır. Bu süreçte göçmenlerin iskân statüleri devletin uyguladığı politikaların niteliğini belirleyen önemli bir ölçüt olmuştur. Devlet desteğiyle toprak, konut ve üretim araçları verilen “iskânlı” göçmenler kısa sürede üretici konuma geçerken, “serbest” göçmenler yerleşimlerini kendi imkânlarıyla gerçekleştirmek durumunda kalmışlardır. Cumhuriyet döneminde Türkiye'ye gelen göçmenlerin yaklaşık %58'inin iskânlı, %42'sinin ise serbest statüde kabul edildiği görülmektedir (Geray, 1970, s.22).

Muhacir Esas Kayıt Defteri kayıtlarına göre, 1936–1938 yılları arasında Çorum'a yerleştirilen hem Romanya hem de Bulgaristan göçmenleri “iskânlı göçmen” statüsünde değerlendirilmişlerdir. Ancak uygulamada iki grup arasında yerleşimin kalıcılığı bakımından farklılaşan sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kayıtlara göre Bulgaristan göçmenlerinin yaklaşık yarısını oluşturan 517 hanenin, zaman içinde ilk iskân edildikleri yerleşimlerden ayrıldıkları veya başka yerleşim birimlerine nakledildikleri görülmektedir. Bu durum, Bulgaristan göçmenlerinin yerleşiminin ilk aşamada istikrarlı ve sürekli bir yapı kazanmadığını göstermektedir. Buna karşın Romanya

göçmenlerinde yerleşimin daha kalıcı ve üretim odaklı bir nitelik kazandığı anlaşılmaktadır.

Üretici Hale Getirmek için Yapılan Yardımlar

Türkiye'ye gelen iskânlı göçmenlerin yerleşme süreçleri iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama yerleşme, ikinci aşama ise üretici duruma geçiştir. Devlet, her iki aşamada da göçmenlerin yeni hayatlarına uyum sağlamalarını kolaylaştırmak ve onları kısa sürede üretici hale getirmek için çeşitli yardımlar yapmıştır. Üretici duruma geçiş süreci, göçmenlerin ekonomik yaşama katılımlarını sağlamak üzere tarımsal ve tarım dışı desteklerle şekillendirilmiştir. Bu çerçevede göçmen ailelerine ortalama 42,5 dönüm arazi tahsis edilmiştir. Türkiye'de çiftçi ailelerinin büyük bölümünün 50 dönümden daha az toprağa sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu miktar göçmenler açısından dikkate değer bir büyüklük ifade etmektedir. Ayrıca üretim sürecine hızlı bir şekilde dâhil olabilmeleri için tohumluk dağıtımı yapılmış, tarım araçları verilmiş ve çevirme ile donatım kredileri sağlanmıştır. Tarım dışındaki alanlarda ise özellikle zanaatkâr göçmenlere aile başına yaklaşık 14.000 TL düzeyinde sermaye desteği verilerek mesleklerini sürdürebilmeleri ve ekonomik faaliyetlere katkı sunmaları teşvik edilmiştir (Geray, 1970, s.23). Aşağıda Tablo 5'de göçmenlerin üretici konuma geçmesi için yapılan aynı yardımlar verilmiştir.

Tablo 5. Göçmenlere Yapılan Aynı Yardımlar (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33)

Yardım Türü	Romanya Göçmenler i	Bulgarista n Göçmenler i	Toplam
Pulluk (adet)	285	497	782
Öküz (adet)	355	703	1.058
Araba (adet)	98	1	99
At (adet)	35	106	141
Yemeklik buğday (kg)	170.030	499.378	669.408
Tohumluk buğday (kg)	87.513	302.376	389.889
Tarım için arazi (dekar)	17.133	17.852	34.985
Dükkân (adet)		3	3
Yakacak (kg)		62.490	62.490

Tablodaki veriler incelendiğinde, Romanya ve Bulgaristan göçmenlerine toplam 782 pulluk, 1.058 öküz, 99 araba ve 141 at yardımı yapıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra göçmenlere 669.408 kg yemeklik buğday ve 389.889 kg tohumluk buğday dağıtılmış; tarımsal üretimin

sürdürülebilirliği için toplam 34.985 dekar arazi tahsis edilmiştir. Ayrıca Bulgaristan göçmenleri içinde yer alan 3 sanatkâr haneye dükkân verilmiş ve 62.490 kg yakacak odun yardımı yapılmıştır. Yardımların kapsamı ve yoğunluğu, iki grubun iskân statüsü ve yerleşim koşullarına göre farklılaşmıştır.

Romanya göçmenleri (309 hane) için iskân süreci baştan itibaren planlı ve tam kapsamlı bir üretim modeli üzerine inşa edilmiştir. Bu grupta 304 hane (%98,4) toplam 170.030 kg yemeklik buğday, 301 hane (%97,4) ise 87.513 kg tohumluk buğday yardımı almıştır. Ayrıca 209 haneye 355 öküz, 98 haneye araba, 35 haneye ise at tahsis edilmiştir. Tarımsal üretimin sürekliliği için 285 pulluk dağıtılmış; bunun yanı sıra tüm hanelere, toplam 17.133 dekar arazi aktarılmış ve böylece hane başına ortalama 50–55 dekar toprak düşmüştür. Yardımların neredeyse tüm haneleri kapsaması, Romanya göçmenlerinin yerleşimle eş zamanlı olarak doğrudan üretici statüsüne yerleştirildiğini göstermektedir.

Kayıtlara göre, Bulgaristan göçmenlerinden 517 hane, ilk iskân mahallinde kalmayıp bir kısmı resmi olarak başka iskân birimlerine nakledilmiş, bir kısmı ise kendi imkânlarıyla yer değiştirmiştir. Bu nedenle yardım politikalarının etkisi yerleşimini sürdüren yaklaşık 553 hane üzerinden değerlendirilmelidir. Bu grupta toplam 499.378 kg yemeklik buğday, 302.376 kg tohumluk buğday, 497 pulluk, 703 öküz ve 106 at dağıtılmıştır. Çift hayvanı desteği 443 haneye ulaşmış olup, bu sayı toplam hane üzerinden %41,4e; yerleşimini sürdüren haneler esas alındığında ise yaklaşık %80e karşılık gelmektedir. Ayrıca 492 haneye toplam 17.852 dekar arazi verilmiş ve bu dağıtım yerleşimini sürdüren haneler içinde %89 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. Bunun yanı sıra, 167 haneye 62.490 kg yakacak odun verilmiş ve Mecitözü’nde 3 sanatkâr haneye dükkân tahsis edilmiştir.

Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, Cumhuriyet yönetiminin göçmen iskânını kırsal üretimi canlandırmaya yönelik yapısal bir kalkınma politikası olarak kurguladığı anlaşılmaktadır. Romanya göçmenlerinde üretim kapasitesi yerleşimle eş zamanlı kurulurken, Bulgaristan göçmenlerinde destekler yerleşim sürekliliği ve üretime fiilen katılım esas alınarak kademeli biçimde yönlendirilmiştir. Bununla birlikte her iki uygulamada da ortak hedef açıktır: Göçmen nüfusu tarımsal üretime entegre ederek boş arazileri ekonomik değere dönüştürmek ve bölgesel kalkınmayı hızlandırmak.

Sonuç olarak, göçmenlere sağlanan iâşe, tohumluk, çift hayvanı, üretim araçları ve arazi tahsisleri, yerleştirme sürecinin yalnızca barınma odaklı değil, kalıcı bir üretim düzeni kurmaya yönelik olduğunu göstermektedir. Bu durum, erken Cumhuriyet iskân politikasının hem demografik düzenlemeyi hem de üretim odaklı kırsal kalkınmayı birlikte hedefleyen bütüncül bir yaklaşıma sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Göçmenlere yalnızca ayni değil, nakdi yardımlar da yapılmıştır. Özellikle iâşe ve sağlık giderlerinin karşılanması amacıyla parasal destek sağlandığı anlaşılmaktadır. Göçmenlerin ülkeye girişlerinden itibaren üretici konuma geçene dek en temel ihtiyaçları olan iâşelerinin güvence altına alınması, devlet açısından yaşamsal bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bu doğrultuda hükümet, 1936 yılında yayımladığı yeni bir talimatnameyle iâşe konusunu düzenlemiştir. Söz konusu düzenlemeye göre göçmenlerin üç aşamada beslenmeleri öngörülmüştür: ülkeye girişte misafirhanelerde, sevk sırasında yollarda ve nihayet iskân mahallerinde. Ayrıca, iâşe yardımlarının süresi de ülkeye ayak bastıkları andan itibaren bir yıl olarak belirlenmiştir (Uzman, 2018, s. 304). Aşağıda Tablo 6'da göçmenlere yapılan nakdi yardımlar yer almaktadır.

Tablo 6. Göçmenlere Yapılan Nakdi Yardımlar (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33)

Yardım türü	Romanya Göçmenleri	Bulgaristan Göçmenleri	Toplam
Giyim Bedeli	25,5	291	316,5
İlaç Giderleri	77,64	140	217,64
İâşe (Yiyecek)	7.351,52	11.989	19.340,52
Hayvan Yemi	-	889	889
Banka kredileri	-	620	620
Yakacak Giderleri	-	1.458	1.458
Sermaye Desteği	-	260	260
Nakliye Masrafları	-	3.046	3.046

Muhacir Esas Kayıt defterlerinden elde edilen tablodaki verilere göre, Romanya ve Bulgaristan göçmenlerine yapılan nakdi yardımlar, yerleşim sürecinin ilk aşamasında hem temel ihtiyaçların karşılanması hem de ekonomik uyumun sağlanması amacıyla sistemli bir biçimde yürütülmüştür. Devlet desteği, göçmenlerin barınma, beslenme, sağlık, ulaşım ve üretime hazırlık gibi zorunlu ihtiyaçlarını kapsayacak şekilde çeşitlendirilmiş; yardımların kapsamı ve yoğunluğu ise her iki grubun iskân sürecindeki konum ve ihtiyaçları doğrultusunda farklılık göstermiştir.

Muhacir Esas Kayıt defterlerinde yer alan verilere göre, Romanya ve Bulgaristan göçmenlerine yapılan nakdi yardımlar, yerleşim sürecinde temel ihtiyaçların karşılanması ve ekonomik uyumun sağlanmasına yönelik olarak planlanmıştır. Romanya göçmenleri arasında 300 aileye toplam 7.351,52 lira iâşe yardımı yapılmış; ayrıca 56 aileye 77,64 lira tutarında ilaç ve tedavi desteği sağlanmıştır. Bunun yanında bir aileye 25,5 lira giyecek yardımı

yapılması, bu yardım türünün ihtiyaç temelli ve seçici bir uygulama olduğunu göstermektedir. Romanya göçmenlerinin nakdi yardımlardan hemen tümünün yararlanmış olması, bu grubun iskân sürecinde yerleşim ve geçim güvenliğinin doğrudan devlet tarafından üstlenildiğini ortaya koymaktadır.

Bulgaristan göçmenlerinde ise nakdi yardımlar yerleşim sürecinin daha geniş ölçekli ve farklı ihtiyaç alanlarını kapsayan bir yapı göstermektedir. Bu çerçevede, 1.070 hanenin yerleşim sürecinde 11.989 lira iâşe yardımı yapılmış; 79 haneye toplam 140 lira ilaç gideri karşılanmıştır. Muhtaç durumda bulunan 16 haneye 291 lira giyecek yardımı verilmiştir. Göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri çift hayvanlarının bakımının sürdürülmesi için 178 haneye toplam 889 lira hayvan yemi yardımı sağlanmıştır. Yerleşim ve taşınma süreçlerinde 396 haneye toplam 3.046 lira nakliye bedeli ödenmiştir. Ayrıca ekonomik faaliyetlerini sürdürebilme potansiyeli taşıyan 8 haneye 620 lira banka kredisi, 2 haneye ise 260 lira sermaye desteği verilmiştir. Kışlık ihtiyaçların karşılanması amacıyla 430 haneye toplam 1.458 lira yakacak bedeli dağıtılmıştır.

Romanya göçmenlerinde nakdi yardımlar iâşe ve temel yaşam güvenliğinin sağlanmasına yoğunlaşırken; Bulgaristan göçmenlerinde yardım kapsamı iâşe, hayvan bakımı, ulaşım, mesleki faaliyet ve kışlık ihtiyaçlar gibi daha geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Ancak iki durumda da amaç ortaktır: Göçmenlerin yerleşim sürecinin ilk aşamalarında temel ihtiyaçlarını güvence altına alarak, üretim ve toplumsal uyuma geçişin kesintisiz biçimde sağlanması.

Mesken Yardımları

Göçmenlerin iskân sürecinde karşılaşılan en temel sorunlardan biri barınma ihtiyacının karşılanması olmuştur. Cumhuriyet yönetimi, göçmenlerin toplumsal hayata hızlı bir şekilde uyum sağlayabilmeleri için sadece arazi tahsisini yeterli görmemiş, kalıcı konutların inşasını da iskân politikasının ayrılmaz bir unsuru olarak ele almıştır. Ancak yoğun göç dalgaları karşısında, tüm göçmenlere kısa sürede ev sağlanması mümkün olmamıştır. Bu nedenle ilk aşamada göçmenlerin bir kısmı yerel halkın evlerinde misafir edilmiş, bazen de boş hanelere yerleştirilmişlerdir.

Barınma meselesi yalnızca Anadolu’da değil, göç hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı Trakya’da da ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Devletin yürüttüğü planlı konut inşaatı çalışmaları neticesinde 1934-1937 yılları arasında göçmenlere tahsis edilmek üzere yaklaşık 18 bin konut yapılabilmektedir. Bu evler, dönemin ekonomik şartları ve kırsal yaşam biçimi dikkate alınarak, genellikle tek katlı, iki-üç odalı ve çoğu zaman bitişğinde ahır bulunan yapılar şeklinde inşa edilmiştir. Böylece göçmenlerin barınma ihtiyacının giderilmesinin yanı sıra tarımsal üretime uyum sağlamaları da kolaylaştırılmıştır (Duman, 2009, s. 486-487). Aşağıda Tablo 7’de göçmenlere yapılan mesken yardımları yer almaktadır.

Tablo 7. Mesken Yardımları (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33)

Yardım Türü	Romanya Göçmenleri	Bulgaristan Göçmenleri	Toplam
Eski tip ev (adet)	-	17	17
Yeni tip ev (adet)	242	249	491
Metruk ev (adet)	44	2	46
Ev inşaatı için nakdi yardım (lira)	65,92	24.383	24.449
Ev için arsa (m2)	-	31.332	31.332

Devlet, göçmenlerin barınma sorunlarını çözmek için hem mevcut konutları tahsis etmiş hem de yeni evler inşa etmiştir. Romanya'dan Çorum'a iskân edilen 309 hane göçmenin barınma sorunu, iskân sürecinin ilk aşamasından itibaren merkezi bir mesele olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda göçmenler için 242 adet yeni tip konut inşa edilmiş; ayrıca kullanılabilir durumdaki 44 konut onarılarak tahsis edilmiştir. Mesken inşası için hane başına 65 lira olmak üzere nakdi destek sağlanmış ve sonuç olarak 286 ailenin konut ihtiyacı doğrudan karşılanmıştır. Toplam hane sayısı esas alındığında Romanya göçmenlerinin yaklaşık %92'sinin barınma ihtiyacının giderildiği görülmektedir. Bu durum, Romanya'dan gelen göçmenlerin iskân sürecinin planlı, hızlı ve sonuç odaklı bir biçimde yürütüldüğünü göstermektedir.

Buna karşılık Bulgaristan göçmenlerinin iskân süreci, hem hane sayısının büyüklüğü hem de dönemin politik ve ekonomik koşulları nedeniyle daha karmaşık bir nitelik taşımıştır. Çorum'a yerleştirilen 1.070 haneden 517'sinin zaman içinde iskân yerini terk ettiği veya başka iskân bölgelerine nakledildiği bilinmektedir. Dolayısıyla mesken değerlendirmelerinde fiilen bölgede kalan haneler esas alınmalıdır.

Bulgaristan göçmenleri açısından mesken politikası tek bir modele dayanmamış, yeni konut inşası ile arsa tahsisi ve konut inşaatı için nakdi yardım birlikte yürütülmüştür. Bu kapsamda yaklaşık 270 civarında konut doğrudan göçmenlere tahsis edilmiş; ayrıca 62 haneye toplam 31.332 m² arsa verilmiş ve 101 haneye toplam 24.130 lira konut yapım desteği sağlanmıştır. Böylece bölgede kalmaya devam eden göçmen hanelerin önemli bir kesiminin mesken ihtiyacı karşılanabilmiştir.

Burada özellikle vurgulanması gereken husus, Bulgaristan göçmenlerinin 1938 yılında iskân edilmesinin hemen ardından II. Dünya Savaşı'nın başlamasıdır. Savaş koşulları; bütçe olanaklarının daralmasına, inşaat malzemesi tedarikinin zorlaşmasına ve işgücü ve ulaşımın kısıtlanmasına neden olmuş, bu da Bulgaristan göçmenlerinin mesken edinme sürecini Romanya göçmenlerine kıyasla daha yavaş ve parçalı hâle getirmiştir.

Buna rağmen uygulanan karma mesken politikası, bölgede kalan haneler açısından barınma sorununu büyük ölçüde gidermiştir.

Yanlarında Getirdikleri

Göçmenlerin yeni yaşam alanlarına uyum sağlayarak kısa sürede üretici bir nüfus haline gelmeleri Cumhuriyet döneminin iskân politikalarının temel hedeflerinden biri olmuştur. Bu çerçevede göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri mesleki araç-gereç, üretim araçları ve çift hayvanları gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Böylelikle hem tarımsal üretimin devamlılığı sağlanmış hem de göçmenlerin ekonomik hayata hızlı bir biçimde katılmaları kolaylaştırılmıştır.

2510 sayılı İskân Kanunu'nun 31. maddesi, göçmenlerin mesleki faaliyetlerini sürdürebilmeleri için özel bir düzenleme içermektedir. Buna göre çiftçi, sanatkâr ve tüccar statüsündeki göçmenlere, belirlenen miktarları aşmamak kaydıyla, çift hayvanlarını, arabalarını, üretim için gerekli alet ve makineleri ile ticaretini yaptıkları malları yanlarında getirme hakkı tanınmıştır. Bu düzenleme, hem göçmenlerin geçim kaynaklarını koruyarak yeni hayatlarına uyum sağlamalarını hem de ülke ekonomisine katkılarının kesintisiz biçimde sürdürülmesini amaçlamıştır (Resmî Gazete, 2510 sayılı İskân Kanunu, md. 31, s. 4006).

Bu yaklaşım, dönemin ekonomik koşullarında devletin yalnızca göçmenlere barınma imkânı sunmakla yetinmediğini; aynı zamanda onların üretim potansiyelini devam ettirmeye ve geliştirmeye yönelik politikalar geliştirdiğini göstermektedir. Böylece göçmenlerin pasif bir nüfus konumuna düşmelerinin önüne geçilmiş, aksine kalkınma sürecinde etkin bir unsur olmaları hedeflenmiştir. Aşağıda Tablo 8'de göçmenlerin yanlarında getirdikleri hayvan/eşya sayıları yer almaktadır.

Tablo 8. Göçmenlerin Yanlarında Getirdikleri Hayvan/Eşya (BCA, 271/29; BCA, 271/32; BCA, 271/33)

Türü	Romanya Göçmenleri	Bulgaristan Göçmenleri	Toplam
Büyükbaş	146	538	684
Küçükbaş	411	535	946
At	92	12	104
Eşek	6	1	7
Araba	118	263	381
Pulluk	8	9	17

Göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri hayvanlar ve tarımsal araçlar, onların üretici konuma geçme konusundaki niyetlerini ve imkânlarını göstermektedir. Romanya göçmenleri 146 büyükbaş, 411 küçükbaş hayvan, 92 at, 6 eşek, 118 araba ve 8 pulluk getirmiştir. Bulgaristan göçmenleri ise 538 büyükbaş, 535 küçükbaş hayvan, 12 at, 1 eşek, 263 araba ve 9 pullukla yerleşim bölgelerine ulaşmıştır.

Toplamda 684 büyükbaş ve 946 küçükbaş hayvanın varlığı, göçmenlerin tarımsal üretime hızla katılabilecek bir potansiyele sahip olduklarını ortaya koymaktadır. At, eşek, araba ve pulluk gibi unsurlar ise onların tarım ve taşımacılık faaliyetlerinde kendi imkânlarıyla ayakta kalabileceklerini göstermektedir.

Burada dikkat çeken nokta, Romanya göçmenlerinin özellikle at varlığının yüksek oluşu ve bu sayede ulaşım ile tarımsal işlerde daha avantajlı konumda bulunmalarındır. Buna karşılık Bulgaristan göçmenleri, büyükbaş hayvan sayısındaki üstünlükleri ve daha fazla araba ile pulluk getirmeleri sayesinde tarımsal üretimde güçlü bir başlangıç yapabilecek bir tablo çizmektedir.

Sonuçta, hem Romanya hem de Bulgaristan göçmenleri yanlarında getirdikleri hayvanlar ve araçlarla yeni hayatlarına üretici bir şekilde başlama gayreti içinde olmuşlardır. Ancak Romanya göçmenlerinin iskânı, Bulgaristan göçmenlerinin serbest statüde olması, bu varlıkların yerleşim sürecindeki kullanım biçimlerinde de farklılık yaratmıştır.

Sonuç

Balkan coğrafyasında yüzyıllar boyunca yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşümler, Türk nüfusunun Anadolu'ya yönelen göçlerinde temel belirleyici olmuştur. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912–1913 Balkan Savaşları sonrasında hız kazanan bu hareket, Cumhuriyet döneminde planlı bir iskân politikası çerçevesine kavuşturulmaya çalışılmıştır. Atatürk döneminde Balkanlardan Türkiye'ye yönelen göç, yalnızca zorunlu bir nüfus hareketi değil, ulus-inşa sürecinin ve nüfusun artırılması hedefinin bilinçli bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bölgedeki siyasal baskılar ve asimilasyon politikaları göçü kaçınılmaz kılarken, Türkiye'nin Balkan devletleriyle yaptığı ikili anlaşmalar bu sürecin planlı ve denetimli bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Böylece devlet, bir yandan dış baskı altındaki soydaş toplulukların güvenliğini ve kültürel sürekliliğini teminat altına almış, diğer yandan Anadolu'da toplumsal bütünleşmeyi, ulusal kimliğin güçlendirilmesini ve savaş yıllarında azalan nüfusun yeniden inşasını hedeflemiştir. Bu doğrultuda 1923–1938 yılları arasında yaklaşık 400 bin kişi Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmiş; 1936–1938 yıllarında Çorum'a

iskân edilen 1.379 hane (5.600 kişi) ise bölgenin demografik yapısı ve üretim ekonomisi üzerinde doğrudan etkili olmuştur.

Göçmen nüfusun genç (0–45 yaş: %84,8) ve tarımsal üretime hazır (%96,3 çiftçi) yapısı, Cumhuriyet'in kırsal kalkınma politikalarıyla uyumludur. Nitekim 1935–1940 yılları arasında Çorum'daki nüfus artışının %44,2'si göçmen yerleştirmelerinden kaynaklanmıştır. Ancak Bulgaristan'dan gelen 1.070 hanenin yaklaşık yarısının (517 hane) ilerleyen yıllarda ilk yerleşim yerlerinden ayrılması, iskânın uzun vadeli demografik etkisini sınırlamıştır.

İskân uygulamalarında Romanya ve Bulgaristan göçmenleri arasında farklılıklar dikkat çekmektedir. 1936 Romanya göçmenleri (309 hane) için 242'si yeni, 44'ü onarılan olmak üzere 286 konut sağlanmış ve yaklaşık %92 barınma oranına ulaşılmıştır. 1938 Bulgaristan göçmenlerinde (1.070 hane) ise süreç II. Dünya Savaşı koşulları nedeniyle kademeli ilerlemiş; yerleşimini sürdürenler için yaklaşık 270 konut, 31.332 m² arsa ve 24.130 TL ev yapım yardımı yapılmıştır.

Göçmenlerin 684 büyükbaş, 946 küçükbaş, 381 araba ve 17 pulluk ile gelmiş olmaları, üretime geçişi hızlandırmış; devlet tarafından sağlanan 782 pulluk, 1.058 öküz, 669.408 kg yemelik buğday, 389.889 kg tohumluk buğday ve 34.985 dekar arazi, tarımsal üretimin sürekliliğini mümkün kılmıştır. Böylece Romanya göçmenlerinde üretim düzeni yerleşimle eşzamanlı, Bulgaristan göçmenlerinde ise yerleşimin kalıcılığına bağlı olarak aşamalı şekilde gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak, Balkan göçmenlerinin Çorum'daki iskânı yalnızca nüfusun mekânsal dağılımını değil, kırsal üretim yapısının yeniden örgütlenmesini, toplumsal bütünleşmenin güçlendirilmesini ve bölgesel kalkınmanın hızlanmasını sağlamıştır. Çorum bu süreçte, erken Cumhuriyet'in demografik mühendislik ve kırsal modernleşme politikalarının sahada şekillendiği bir uygulama alanı olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Kod:271, Muhacir Esas Kayıt Defteri, Defter No:29, İl: Çorum, İlçe: Sungurlu, (1936–1950)

Kod:271, Muhacir Esas Kayıt Defteri, Defter No:32, İl: Çorum, İlçeler: Sungurlu, İskilip, Bayat, (1936–1952).

Kod:271, Muhacir Esas Kayıt Defteri, Defter No:33, İl: Çorum, İlçeler: Merkez, Alaca, Sungurlu, Mecitözü, (1936–1972).

Telif Eserler

Ağanoğlu, H. Yıldırım (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Arı, K. (1992). Cumhuriyet dönemi nüfus politikasını belirleyen temel unsurlar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(23), 409-420.

Arslan, A. (2014). Atatürk döneminde Romanya'dan Türk göçleri ve göçmenlerin Türkiye'de iskânları. *Turkish Studies*, 9(4), 31-50.

Çulha, İ. (2017). Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göç süreci (1950-1951). *Akademik-Der*, (1), 52.

Duman, Ö. (2008). Atatürk dönemi Romanya'dan Türk göçleri (1923–1938). *Bilig*, (45), 23–44.

Duman, Ö. (2009). Atatürk döneminde Balkan göçmenlerinin iskân çalışmaları (1923-1938). *Atatürk Yolu Dergisi*, (43), 473-490.

Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1940: Vilayetler, kazalar, nahiyeler ve köyler itibariyle nüfus ve yüzölçü (Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No: 158). (1941). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

Genel Nüfus Sayımı, Çorum Vilayeti 20 İlkteşrin 1935 (C. 16, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No: 75). (1937). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

Geray, C. (1970). Türkiye'de göçmen hareketleri ve göçmenlerin yerleştirilmesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 3(4), 8-36.

Halaçoğlu, A. (1999). Balkan Savaşlarında Anadolu'ya yönelik göçler ve sonuçları. *Osmanlı 4*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 669-676.

İpek, N. (1996). Göçmen köylerine dair. *Tarih ve Toplum*, 25(150). 15-21.

İpek, N. (2006). *İmparatorluktan ulus devlete göçler*. Trabzon: Serander Yayınları.

Kocacık, F. (1999). Rumeli'den Anadolu'ya yönelik göçler ve sonuçları. *Osmanlı* (Cilt 4). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 655-660.

Öksüz, H. (2000). İkili ilişkiler çerçevesinde Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göçler ve göç sonrası iskân meselesi (1923-1938). *Atatürk Dergisi*, 3(1), 169-188.

Resmi Gazete, '2510 Sayılı İskân Kanunu 14/06/1934', 21 Haziran 1934, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2733.pdf>.

Sofuoğlu, A.,- Yıldırım, S. (2012). Balkan Savaşları ve göç. *Türk Yurdu*, (303).ss. 93-97.

Şahin, S., & Yılmaz, M. (2008). Cumhuriyet döneminde Çorum ilinde nüfus gelişimi. In *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu* (Vol. 3.). Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları. 1473-1487

Şimşir, B. N. (1986). *Bulgaristan Türkleri (1878–1985)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Uzman, N. (2018). *Türkiye'nin mülteci ve muhacir politikaları (1923-1947)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Ülküsal, M. (1987). *Dobruca ve Türkler* (2. baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Yakut, K. (2015). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Balkanlardan Türkiye'ye yapılan göçler. *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi (17-22 Kasım 2011, Üsküp-Manastır, Makedonya)* (1). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi. 459-477

Yıldırım, H. (2019). Romanya göçmenlerinin Çorum'da iskânı (1936). In Z. Gölen & A. Temizer (Eds.), *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu: Balkanlar'a ve Balkanlar'dan Göçler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)* Ankara: Gece Kitaplığı. 157-182

Yıldırım, H.(2020). Bulgaristan Göçmenlerinin Çorum'da İskânı (1938). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 9(1).199-229. <https://doi.org/10.30903/Balkan.746560>

Yıldırım, H. (2022). “Göçmen ve Mülteci Esas Kayıt Defterine Göre Çankırı'da Bulgaristan Göçmenlerinin İskânı (1938)”, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 13(47), 105-121.

Yıldırım, S. (2016). Cumhuriyet dönemi nüfus politikaları çerçevesinde göç ve göç politikaları (1921-1960). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 273-301.

Çorum Halk Kültüründe Kutsal Ağaç Anlatıları

Altuğ Ortakçı*

Giriş

Kutsal kavramı, toplumların kolektif belleğinde yalnızca dini bir kategori değil, aynı zamanda doğa ile insan arasındaki ilişkinin sembolik bir yansımasıdır. Durkheim’e göre kutsal, toplumun ortak ülküsünün yaşatılması amacıyla üretilen kolektif bilincin ürünüdür; bir nesne ya da mekân gündelik işlevinden çekilip tabu çerçevesine alındığında artık tartışılmaz bir nitelik kazanır (Adam: 2017). Eliade ise *Kutsal ve Kutsal Dışı*’nda dinsel insan için doğanın hiçbir zaman yalnızca “doğal” olmadığını; daima dinsel bir değer yüklü olduğunu ifade eder. Ona göre kozmos tanrısal bir yaratılışın ürünüdür ve bu nedenle kutsallık onun iliklerine dek işlemiştir. Gökyüzü aşkınlığı, yeryüzü bereketi ve sürekliliği, kozmik ritimler düzeni ve uyumu temsil eder; kozmos canlı bir organizma gibi kutsallığı sürekli ifşa eder (Eliade, 2019: 103-104). Eliade’nin “kozmosun şifre olarak okunması” düşüncesi, doğanın yalnızca estetik ya da biyolojik bir düzen değil, aynı zamanda kutsalın çok yönlü hallerini sergileyen bir organizma olarak kavranmasına imkân verir.

Bu bağlamda ağaç, yalnızca bitkisel hayatın bir parçası değil, kozmik düzenin en güçlü simgesidir. Kozmik ağaç imgesi, evrenin merkezi, hayatın gizemi, ölümsüzlük ve yeniden doğuş fikirlerinin ifadesi olarak farklı kültürlerde görünür kılınmıştır. Ağacın tohumdan filizlenmesi, büyümesi, kökleriyle geçmiş, gövdesiyle bugünü, dallarıyla geleceği işaret etmesi, dinsel insanın kozmosu okuma biçimlerinden biridir. Eliade’nin ifadesiyle, “ağaç imgesi sadece kozmosu değil, hayatı, gençliği, bilgeliği, ölümsüzlüğü ve yeniden doğuşu da temsil eder” (Eliade, 2019: 131-133).

Türk mitolojik evren tasavvurunda ağaç, üç kozmik katmanı birbirine bağlayan eksen olarak hayatın sürekliliğini temsil eder (Roux, 1994; Ögel, 1995; Bayat, 2018). Çamın her dem yeşil yapısı ölümsüzlüğün, meşenin köklülüğü dayanıklılığın, servinin göğe yükselişi ebediyetin sembolüdür (Ocak, 2012; Ergun, 2017). Bu sembolizm yalnızca doğa betimlemesi değil; tabular, ritüeller ve toplumsal işlevlerle iç içe geçmiş bir kültürel hafıza

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum/Türkiye. E-posta: altugortakci@hitit.edu.tr/ [ORCID: 0000-0001-5797-8470].

göstergesidir. Anadolu’da ziyaret ağaçlarına bez bağlama, adak adama, ağacın kesilmesi hâlinde zarar göreceğine dair inanışlar ya da rüya aracılığıyla uyarılma gibi unsurlar, kutsalın doğada izdüşümünün halk kültüründeki tezahürleridir.

Ağaç kültü, farklı kültürlerde benzer şekilde gelişmiş bir inanç sistemidir. Orta Asya Türk topluluklarında ulu ve yaşlı ağaçlara kurban sunulmuş, dualar edilmiş ve bu ağaçlara dokunulmaktan kaçınılmıştır (Ocak, 2012: 132). Arap topluluklarında bazı ağaçların cin ve meleklerin mekânı olduğuna inanılmış, şifa ve koruyuculuk vasfı yüklenmiştir. Anadolu’da ise özellikle servi, ardıç, çam ve kayın gibi türler kutsal kabul edilmiştir. Bu bağlamda Türk kültüründeki doğa kültlerinin Eski Yunan veya Roma’daki gibi bağımsız tanrılarla özdeşleştirilmediği; tanrıya değil, tanrısal olana işaret ettiği unutulmamalıdır (Ergun, 2017: 22). Ağaç, Tanrı’nın yerini alan bir varlık değil, ilahi güçle iletişime aracılık eden bir unsur olarak görülmüştür.

Orman kültü de bu anlayışla bağlantılıdır. Avcı-toplayıcı dönemlerin toplumsal belleğinde orman kutsal bir mekân olarak varlığını sürdürmüş, ancak toplumsal üretim biçimlerinin değişmesiyle bu kutsiyetin niteliği de dönüşmüştür (İnan, 2000: 62). Sibiryâ ve Altay-Sayan Türklerinde ormanın hamisi olarak kabul edilen ayı, bu kültün en güçlü simgelerinden biridir. Ayı’ya dair tabu niteliğindeki inançlar, av ritüellerinde sunulan adaklar ve ayı kafataslarının kutsanması, orman ruhunun koruyucu niteliğini göstermektedir (Bayat, 2017: 206). Anadolu coğrafyasında ise ağaç kültü, İslamiyet sonrası süreçte atalar kültüyle birleşmiş ve “ağaç evliya” ya da “ağaç eren” kavramlarıyla anılır olmuştur. Bu çerçevede alıç ağacını kesenin cezalandırılacağına dair inançlar (Gezgin, 2022: 26) ya da Arçuri isimli orman iyesine dair anlatılar (Bayat, 2017: 207), kutsalın koruyucu ve cezalandırıcı işlevlerinin halk anlatılarında yaşatıldığını göstermektedir.

Kutsal ağaçlarla ilgili anlatılar yalnızca bireysel tecrübelerin ürünü değildir; toplumun ortak hatırlama biçimlerinin, yani kolektif hafızanın bir parçasıdır. Halbwachs’a göre bireyler hatırlarken aslında hiçbir zaman yalnız değildir; kendi geçmişimizi bir grubun geçmişiyle karıştırır, başkalarının tanıklıklarıyla pekiştiririz (Halbwachs, 2017: 9-13). Bu nedenle bir olaya dair hafızamız, çoğu zaman sadece bireysel deneyimlerimizin değil, aynı zamanda başkalarının hafızalarının da ortak zeminde yeniden inşasıdır. Çorum yöresinde derlenen kutsal ağaç anlatıları da bu şekilde kuşaktan kuşağa aktarılan kolektif bir hafızada şekillenmektedir. “Rüyada uyarılma”, “ağacı kesenin zarar görmesi” ya da “ziyaret ağacına bez bağlama” gibi unsurlar bireysel deneyimlerin ötesinde, ortak belleğin bir yansımasıdır. Halbwachs’ın belirttiği gibi, bir hatıra artık çağrışlanmıyorsa bunun nedeni, o hatıranın göndermede bulunduğu grubun uzun süredir bir parçası olunmamasıdır (Halbwachs, 2017: 20). Kent yaşamında kutsal ağaçlara dair algının zayıflamasının temel nedeni budur. Kutsalın hafızasını taşıyan grupların

dışında kalan bireyler, bu hafızayı yeniden üretememekte; böylece kırsalda kolektif belleğin canlı tuttuğu inanç ve pratikler kentte anlamını yitirmektedir.

Diğer yandan geleneksel toplumlarda kutsal mekânlarla kurulan ilişkiyi en görünür biçimde taşıyan anlatı türleri efsane ve memoratlardır. Bu türler, kutsalı görünür kılarken inanca dayalı davranış kalıplarını -tabular, kaçınmalar, ritüelleri- meşrulaştırır. Böylece kutsallık atfedilen nesne, mekân ya da kişiler dokunulmazlık kazanır. Bu noktada efsane ve memorat türleri, kutsal mekânlarla kurulan ilişkinin sözlü kültürdeki en önemli taşıyıcılarıdır. Efsaneler, olağanüstü unsurları barındıran, belirsiz zamanlara dayalı, kişi-yer-olay ekseninde gelişen ve toplulukça inandırıcı kabul edilen kısa anlatılardır (Sakaoğlu, 1980; Seyidoğlu, 2005; Alptekin, 2014). Memoratlar ise anlatıcının doğrudan yaşadığı veya tanık olduğu olağanüstü deneyimlere dayanır; inanç değeri yüksek, zaman açısından yakınlığı daha belirgin anlatılardır (Çobanoğlu, 2015; Pehlivan, 2009; Hallaç, 2018). Sahadan derlenen örnekler çoğu zaman bu iki türün iç içe geçtiğini gösterir. Kişisel bir deneyim kuşaktan kuşağa aktarılıp efsaneleşebilir yahut eski bir efsane, yeni bir kişisel tecrübeyle memoratlaşabilir. Tür tayini yapılırken deneyimin konumu, zamansallık, özne ve mekânın belirginliği, inanç şiddeti ve aktarım zinciri gibi ölçütlerin birlikte değerlendirilmesi gerekir.

Bu anlatıların tür tasnifi için deneyimin konumu, zamansallık, özne ve mekânın belirginliği, inanç şiddeti ve aktarım zinciri gibi ölçütler dikkate alınabilir. “Ben yaşadım” ya da “akrabam gördü” gibi birinci el anlatımlar memorata yakınen; “köyde anlatılır” veya “eskiden olmuş” gibi belirsiz zaman ve özneye sahip anlatılar efsane özellikleri taşır. Ziyaret ağaçlarından dal kesen birinin rüyada uyarılması gibi kişisel geri bildirimler memorat nitelikli iken, “bu ağaçtan dal çıkarılmaz” biçimindeki genelleştirilmiş yasaklar efsane kalıbına yakındır. Bu nedenle her anlatının tür tayini tek bir ölçütle değil, farklı göstergelerin birlikte değerlendirilmesiyle yapılmalıdır.

Motif düzeyinde bakıldığında, bu anlatılar yerel varyantların evrensel temalarla bulunduğu zengin bir alan sunar. Stith Thompson’un kataloğu temel alınarak yapılan çözümlemelerde rüyada ikaz, kutsalın cezalandırması, adak ve bez bağlama, ağaç ereni/evliya motifi ya da yıldırım gibi kozmik işaretler öne çıkmaktadır. Bu motifler yalnızca halk inanışlarının çeşitliliğini değil, aynı zamanda kolektif belleğin sürekliliğini de göstermektedir. İşlev açısından değerlendirildiğinde ise W. Bascom’un (2019) dört işlevi açıklayıcıdır: anlatılar kutsal mekâna dair doğru davranış repertuarını öğretir, tabuların meşruiyetini sağlar, topluluk kimliğini pekiştirir ve estetik-performatif yönüyle aktarımı kolaylaştırır. Böylece kutsal ağaç anlatıları, yalnızca “ne söylendiğini” değil, aynı zamanda “ne işe yaradığını” da açığa çıkarır.

Bu çalışmanın amacı, Çorum yöresinde kutsal ağaçlara dair anlatıları derlemek, sınıflandırmak ve bu anlatılar üzerinden hem kültürel sürekliliğin izlerini hem de halk inançlarının toplumsal işlevlerini ortaya koymaktır.

Çalışma, şu başlıklar çerçevesinde yürütülecektir: Anlatı / Rivayet, Kutsal Mekânın Adı, Unsuru, Tabular ve Kaçınmalar, Ritüelistik Uygulamalar, Toplumsal İşlev.

Araştırmanın verileri, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu onayı (2024) sonrasında yürütülen saha araştırmasına dayanmaktadır. Doğal ortamda katılımlı gözlem ve görüşme teknikleri uygulanarak elde edilen veriler yazıya aktarılmış; ardından nitel çözümleme ve yorumlama yöntemiyle değerlendirilmiştir. Arazi çalışması toplam 51 köyü kapsamış olsa da, bu makalede yalnızca 10 köyde tespit edilen anlatılar ayrıntılı biçimde tablolar halinde ele alınacaktır.

Çalışmanın önemi, yöreye özgü bir fenomeni belgelemesinin ötesinde, Türk dünyasının farklı coğrafyalarında da gözlenen bir kültürel mirasın yerel tezahürlerini ortaya koymasında yatmaktadır. Kırılda kutsalın bir parçası olarak doğayı koruyan bu anlatıların, modern kent toplumlarında anlamlandırılmakta güçlük çekilmesi, doğa ile uyumun zayıfladığını göstermektedir. Dolayısıyla bu anlatıların korunması, yalnızca bir inanç veya ritüel geleneğinin değil, aynı zamanda somut olmayan kültürel mirasın ve kolektif hafızanın korunması anlamına gelmektedir. Yukarıda da belirtilen başlıklar üzerinden ele alınacaktır.

Saha Verilerinden Örnekler

Bu bölümde, yürütülen alan araştırmasından seçilmiş on köye ait yerel anlatılar özetlenecek, ardından her vaka standart bir tablo ile çözümlenecektir. Seçim ölçütleri; (1) motif çeşitliliği (rüyada uyarı, ceza–telafi döngüsü, “bir dalımı bile göndermez” formülü, bez/mum/niyaz), (2) kutsal unsur birlikteliği (ağaç–türbe/ziyaret–taş/su), (3) tür temsiliyeti (memorat ağırlıklı aktarım, efsanevi çekirdekler) ve (4) coğrafi yayılım ile köyler arası dolaşım olmuştur. Her vaka örneğinde önce anlatı özü verilecek, ardından “Kutsal Mekânın Adı, Unsuru, Tabular ve Kaçınmalar, Ritüelistik Uygulamalar, Toplumsal İşlev, Tür (efsane/memorat)” başlıklarıyla açıklamalar tabloda sunulacaktır. Bu düzen, anlatıların yalnızca “ne anlattığını” değil, ne işe yaradığını (doğa koruma/sosyal kontrol/kolektif bellek) daha görünür kılacaktır.

1. Acıpınar Köyü

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Türbenin/dedenin çevresindeki meşelik ve çamlardan evlere dal/kozalak/odun götürülmez; ihtiyaç olursa yalnızca içeride yakılır/kullanılır. “Götürürsen rüyana girer, kurban ister” denir. Şifa anlatısı olarak çocukken ayağı yamuk olan birinin türbeye niyaz sonrası iyileştiği söylenir. Ayrıca

“Yavu Baba’nın attığı” rivayet edilen bir kutsal taş vardır; ziyaretçiler taşla temas edip dilekte bulunur.

- 2. Kutsal Mekânın Adı** Türbe/Dede çevresi; Yavu Baba’nın taşının bulunduğu ziyaret.
- 3. Unsuru** Ağaç (meşe, çam), taş (Yavu Baba’ya atfedilen taş), mekân (türbe/dede).
- 4. Tabular ve Kaçınmalar** - Dışarıya odun/dal/kozalak çıkarılmaz. - Kullanım gerekirse yalnızca türbe içinde yapılır. - İhlalin rüya uyarısı ve kurban talebi ile sonuçlanacağı anlatılır.
- 5. Ritüelistik Uygulamalar** Niyaz, rüyadan sonra kurban sunma, taş dokunarak şifa arama,
- 6. Toplumsal İşlev** Doğanın koruması (ağaçların kesilmemesi), sosyal kontrol (tabu yoluyla caydırıcılık), aidiyet/kolektif bellek (türbe ve taş etrafında ortak pratikler).
- Tür (Efsane/Memorat)** Memorat (yakın çevre/tanındık atıfları, rüya ve şifa deneyimi anlatıları).

Acıpınar Köyünden derlenen anlatılar, türbe–ağaç–taş üçlüsünün ördüğü bir “kutsal yapı” içinde işletilen yasaklarını açıkça gösterir: Anlatıya göre odun/dal/kozalak kutsal alandan dışarı çıkarılamaz, yalnızca mekân içinde kullanılır; bu kuralın ihlali rüya yoluyla bildirilen uyarıya dönüşür ve kurbanla telafi edilmesi beklenir. Bu çerçevede anlatılar, bir yandan kutsal–profan sınırını ritüel olarak pekiştirirken, öte yandan ağaçların korunmasına vesile olur. Diğer yandan anlatının memorat niteliği (yakın çevre/deneyim atıfları) ise inandırıcılığı güçlendirir.

2. Türkler Köyü – Çamlar Mevkii

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Köy kenarında iki büyük çam ve dibinde adı bilinmeyen bir yatır vardır. Çamlardan biri çevresindeki toprak sürülünce devrilir. Köyden bir kişi devrilen çamın dalını evine götürünce geceler boyu uykusuzluk/“ev yanıyor” hissi yaşar; dalı geri getirince rahatlar. Bu vaka “ziyaretten dal/kozalak/odun götürülmez” anlayışını perçinler;

	köylüler ağaçlara dokunmamayı kutsal bir ödev olarak görür.
2. Kutsal Mekânın Adı	Çamlar Mevkii (Çamlar Dede); dibinde adı belirsiz yatır/ziyaret.
3. Unsuru	Ağaç (iki büyük çam), mekân (yatır/ziyaret).
4. Tabular ve Kaçınmalar	- Dal/kozalak/odun eve taşınmaz. - Kesim ve baltalama yapılmaz. - İhlal “huzursuzluk/yanma hissi” ve geri iade zorunluluğuyla sonuçlanır.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Niyaz ve adak ziyaretleri; (yerelden aktarıma göre) kutsal ağaçlara dokunmama pratikleri.
6. Toplumsal İşlev	Doğanın koruması (çok yaşlı çamların yaşatılması), sosyal kontrol (ceza–iade anlatılarıyla caydırıcılık), yerel bellek/aidiyet (Çamlar’ın köy kimliğinde odak olması).
Tür (Efsane/Memorat)	Memorat (yakın kişi ve somut vakaya dayalı aktarım).

Türkler köyüne dair anlatıda, çam–yatır birlikteliğinin çevresinde oluşan yasaklar görülmektedir. Kutsal alandan dışarıya dal/kozalak/odun taşımama ve bunları kesmekten kaçınma, somut bir ihlal–ceza–iade silsilesi (uykusuzluk/yanma hissi, geri bırakma sonrası rahatlama) görülmektedir. Bu sürecin sosyal normlarla ayakta tutulduğu görülür. Bu mekanizma hem kutsal–gündelik sınırını görünür kılan bu anlatının memorat olduğu ifade edilebilir. Bu durum normun inandırıcılığını artırmaktadır.

3. Kozören Köyü – Efsuncu Baba

Başlık

Bilgi

1. Anlatı / Rivayet

Ziyarette yaprak dâhil hiçbir bitki unsurunun eve götürülemeyeceği, buna karşılık kurbanın orada kesilip pişirilebileceği, ocağın yakılıp çayın demlenebileceği anlatılır; “vermez” ifadesi yasaklığı pekiştirir. Efsuncu Baba’nın Hacı Bektaş-ı Veli devriyle ilişkilendirildiği ve kayanın üzerinde “beş parmak izi” bulunduğu rivayet edilir.

- 2. Kutsal Mekânın Adı** Efsuncu Baba/Ersinci Dede Türbesi; yanında “beş parmak izi”nin görüldüğü kaya.
- 3. Unsuru** Ağaç (pelit, çam), taş (parmak izli kaya), mekân (türbe/ziyaret).
- 4. Tabular ve Kaçınmalar** - Dal, yaprak, çalı, kozalak dâhil hiçbir unsur eve taşınmaz. - Kesim/baltalama yapılmaz. - Kullanım gerekirse yalnızca ziyaret içinde olur.
- 5. Ritüelistik Uygulamalar** Kurban kesme ve orada pişirme, ocağı yakma/çay demleme, niyaz; Perşembe/Cuma ve Pazar akşamları ışık yakma geleneği; ziyaret suyu içme.
- 6. Toplumsal İşlev** Doğanın koruması (ağaç dokunulmazlığı), sosyal kontrol (yasak söylemiyle caydırıcılık), aidiyet/bellek (Hacı Bektaş bağlantılı efsane ve gece ışığı pratiğiyle mekânın sürekli kutsallaştırılması).
- Tür (Efsane/Memorat)** Efsane ağırlıklı (Hacı Bektaş bağlantısı ve “parmak izi” motifi belirleyici; memorat unsurlar sınırlı).

Kozören/Efsuncu Baba verisi, “yaprağını dahi vermez” formülüyle özetlenen kullanım-dışarı taşıma yasağını gösterirken, gece ışık yakma ve Hacı Bektaş’a atıf yapan parmak izi efsanesi mekânın devam eden kutsallığına işaret eder; bu yapı hem kutsal-gündelik sınırını görünür kılar hem de doğal çevrenin korunmasına dolaylı yoldan katkı sağlar. Tür olarak anlatım efsane ağırlıklıdır; kişisel vaka atıfları zayıf kaldığı için memorat boyutu sınırlıdır.

4. Kutluca Köyü – “Isıtma” (Çınarlık) Ziyareti

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Ulu çınarların ve “Isıtma” denilen şifalı suyun bulunduğu ziyaret yerinden bir dal bile eve götürülemez; “evde yakarsan zarar verir” denir. Götürenlerin hayvanının ölmesi, evinde huzursuzluk yaşaması gibi cezalar anlatılır; bir vakada rüyada uyarı gelir (“keseydin görecektin”). Babayı ağaç kesmekten annenin ‘boşanırım’ tehdidi vazgeçirir. Gece abdest alan sakallı bir zât görüldüğü de söylenir.

2. Kutsal Mekânın Adı	Yerel olarak Isıtma/Isıtma Tekkesi; Çınarlık (belirgin bir türbe/mezar adı verilmez; “ağacın kendisi” kutsaldır).
3. Unsuru	Ağaç (çınar), su (şifalı kaynak/çeşme), mekân (ziyaret/çınarlık).
4. Tabular ve Kaçınmalar	- Dal/odun dışarı çıkarılmaz; evde yakılmaz. - Kesim/baltalama yapılmaz. - Gerekli kullanım yalnızca mekân içinde olur.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Niyaz, şifa amaçlı yıkanma/abdest (Isıtma suyu), kurbanı orada kesip pişirme ve piknik/imece tarzı toplu kullanım.
6. Toplumsal İşlev	Doğanın korunması (asırlık çınarların dokunulmazlığı), sosyal kontrol (rüya/zarar anlatıları ve aile içi yaptırımlar), kolektif bellek ve mekânın bakımı (torunların onarımı, sürekli kullanım).
Tür (Efsane/Memorat)	Memorat ağırlıklı (birinci el/aile içi tecrübeler baskın; gece “görünme” ve şifa suyu etrafında efsane motifleri eşlik eder).

Kutluca köyündeki anlatılarda, ağaç–su ekseninde kurulan bir yapı bulunmaktadır. Bu kutsal alanla içinde işleyen kurallar bulunmaktadır. Diğer alanlarda olduğu gibi burada mekan içi ve dışı olmak üzere yasağın uygulandığı görülmektedir. Kısaca; ağaçların herhangi bir parçası dışarı çıkarılmaz, ihtiyaç varsa kutsal mekân içinde zarar gelmez; ihlal durumunda yaptırımlar doğüstü unsurlar tarafından uygulanır. Bunlar; rüya uyarısı ve uğursuzluk/zarar anlatılarıyla pekiştirilir. Şifa amaçlı Isıtma suyunu kullanma ziyareti canlı tutarken, asırlık çınarların korunmasına da hizmet eder; kişisel tanıklıkların yoğunluğu nedeniyle anlatı memorat karakterindedir.

5. Örencik Köyü – “Eminlik” Ziyareti

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Sökülen ağaçları kepçeyle alan kişi gece uyutulmayıp sabaha karşı geri getirir. Evine odun götürenin odunu kendiliğinden tutuşur; kalanını yerine bırakıp horoz kurban eder. “Bir çöp dahi dışarı çıkmaz”; çocuk bile yanlışlıkla alsa “sıkıntı”

	olur denir. Karşılaştırmalı anlatıda (Çıkrık adında biri) büyük bir çamı götürenin yolda “çatlayarak/ölerek” cezalandırıldığı aktarılır.
2. Kutsal Mekânın Adı	Eminlik; Emin Dede ile anılan ziyaret.
3. Unsuru	Ağaç (çam ve çevre ağaçlar), su/çeşme, türbe (ziyaret alanı).
4. Tabular ve Kaçınmalar	Dal/ odun dışarı çıkarılmaz; yalnızca mekân içinde yakılır/kullanılır. Kesim yapılmaz. İhlal hâlinde uykusuzluk, kendiliğinden yanma, hastalık/ölüm gibi yaptırımlar anlatılır; geri götürme + adak/kurban ile telafi gerekir.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Adak/niyaz, kurban (özellikle horoz), su başında ziyaret; kurban ve pişirme mekân içinde.
6. Toplumsal İşlev	Ağaçların ve ziyaret çevresinin korunması, kutsal–gündelik sınırının belirginleşmesi, kolektif bellek ve yerel normların aktarımı; anlatılar arası köyler-arası yayılım ile caydırıcılığın güçlenmesi.
Tür (Efsane/Memorat)	Memorat ağırlıklı (anne ve köylü tanıklıkları); çekirdeğinde yerel efsane (Emin Yüzbaşı’nın “taş-kum mermiye dönüşür” mucizesi).

Örencik köyünün girişinde yer alan Eminlik mevkişi yöre halkı tarafından kutsal bir alan olarak görülür. Bu alandan bir dal, kozalak ya da odun parçası dahi dışarı çıkarılmaz; yakma yalnızca yerinde yapılır. Kuralı bozanların uykusuzluk, rüyada uyarı, getirilen odunun kendiliğinden tutuşması gibi deneyimler yaşadığı anlatılır. Bu durumun telafi ise diğer anlatılardaki gibi alınan nesneyi geri bırakmak ve kurban kesmektir. Ağaç–türbe–çeşme birlikteliği bu yasağı meşrulaştırır; anlatılar çoğunlukla “annem/komşum yaşadı” türü memoratlardır. Böylece hem ağaçlar korunur hem de “burası kutsal, sınırı var” algısı canlı tutulur. Benzer hikâyelerin komşu köylerde dolaşması yasakların etkisini köyler arasında artırmaktadır.

1.6. Üçköy- Ali Baba / Ali Derviş ziyareti

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Ziyaretlerin rüyalarda görülmesi, özellikle çocukların rahatsızlıklarında iyileşme umuduyla başvurulması; hamile kadınların mum yakıp “nişan bırakması”; ziyaretlere saygısızlık edenlerin felç, ölüm, çocuk sahibi olamama gibi cezalarla karşılaşması anlatılır. Mum kırık yakıldığında çocukların bedeninde eksiklik/iz (kemik eksikliği vb.) olduğu aktarılır. Köylüler, Ali Baba/Ali Derviş’in rüyada sıkça görüldüğünü söyler.
2. Kutsal Mekânın Adı	Ali Baba / Ali Derviş ziyareti (köy girişindeki ardıçların yanı); ayrıca Cuma Dede (Yoğun Pelit), Koyun Baba (aynı çevrede) ve Elemin Pınarı anılır.
3. Unsuru	Ağaç (ardıç), türbe (Ali Baba, Cuma Dede, Koyun Baba).
4. Tabular ve Kaçınmalar	Ziyaret çevresindeki dal, odun veya taş alınmaz; saygısızlık yapanın felç, ölüm veya musibetle karşılaşacağına inanılır. Hamile kadınlar mutlaka mum bırakır, aksi hâlde çocuğun bedeninde eksiklik olacağı söylenir.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Rüyada uyarı ve ziyaret; mum yakma (özellikle hamileler için “nişan bırakma”); kurban adama; dua ve niyaz; çocukların şifa için ziyaret edilmesi.
6. Toplumsal İşlev	Ziyaret ve ağaçların korunması, doğum–çocuk sağlığına dair inançların sürdürülmesi, köyler arası ortak bellek ve caydırıcılığın güçlenmesi.
Tür (Efsane/Memorat)	Memoratlardan oluşan rivayetler; çekirdeğinde efsanevi unsurlar (mum kırıldığında çocukta eksiklik, ziyaretin kerametleri, ceza motifleri).

Ali Baba/Ali Derviş ziyaretinde en küçük unsur (dal, taş, mum) bile kutsiyetle ilişkilendirilir. Kuralı ihlal edenlerin rüyada uyarı, felç ya da ölüm gibi cezalarla karşılaştığı aktarılır; telafi ise kurban ve mumla olur. Hamile kadınların mum yakıp “nişan bırakması” doğumla ilişkilendirilen inançları

canlı tutar. Böylece ziyaret hem bireysel deneyimlere dayalı memoratlarla güçlenmektedir.

1.7. Dağsaray Köyü – “Topçam” Ziyareti

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	“Topçuoğlu Dede / Emir Mehmet”in kerametleriyle ilişkilendirilen çam ağaçlarından dal alınmaz. Bir dal veya odun götürenlerin başına felaket gelir: ev yanma tehlikesi, selde sürüklenme, araba kazası, okul inşaatının çökmesi. Götürülen odun ya da dal mutlaka geri bırakılır. Kaymakamın ağacı kesip okulda kullanması üzerine rüyada uyarıldığı, boğazını sıkıan dede figürüyle kurban sözü aldığı aktarılır. Köyün sakinleri ve çevre köylerden gelenler benzer deneyimleri paylaşır.
2. Kutsal Mekânın Adı	Topçam Ziyareti (Topçuoğlu Dede, Emir Mehmet) anlatıları da geçen isimdir.
3. Unsuru	Çam ağaçları, türbe (Topçuoğlu Dede yatırının bulunduğu alan), çevredeki ardıçlar.
4. Tabular ve Kaçınmalar	Bir dal, odun, kozalak dışarı çıkarılmaz. Ağacın devrilmiş dalları bile yakılmayıp yerine bırakılır. İhlal edenlerin evi yanar, araba kazası olur, selde zarar görür veya rüyada uyarılır.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Kurban adama (özellikle rüyada uyarı sonrası), cem evi yanında adak, şenlikler; kurban kesimi ve adakların yerine bırakılması.
6. Toplumsal İşlev	Ağaçların ve kutsal alanın korunması; köyde inanç birliğinin sürdürülmesi; kutsal–gündelik ayrımının çizilmesi; bireysel deneyimlerin kolektif belleğe eklenmesi.
Tür (Efsane/Memorat)	Memoratlardan oluşan anlatılar (köylü tanıklıkları); efsanevi çekirdek (Topçuoğlu Dede’nin kerametleri, selin odunu geri getirmesi, okulun çatısının çökmemesi) vardır.

Dağsaray’daki Topçam ziyareti, kutsallığın en güçlü şekilde “dalını bile göndermez” yasağıyla pekiştirildiği örneklerden biridir. Rivayetlerde

cezalandırma motifleri (yangın, sel, kaza, okulun çökmesi) ağırlık kazanır; telafî ise odunun geri bırakılması ve kurban kesilmesidir. Emir Mehmet/Topçuoğlu Dede'nin keramet anlatıları mekânın tarihsel ve dini kimliğini desteklemektedir. Böylece kutsallık hem bireysel deneyimlerle (memoralar) hem de kolektif hafızadaki efsanevi çekirdeklerle canlı tutulmaktadır.

1.8. Büyük Divan Köyü- Gözlek Baba Ziyareti

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Gözlek Baba çevresinde meşe ağaçlarından dal/odun alanların başına musibet geldiği anlatılır: kesilen ağaçtan merdiven yapan kişinin merdivenden düşüp ölmesi; başka birinin ağacı kesip eve götürdükten sonra evde duramayıp gece geri bırakması; bazı ailelerin “ocaklarının sönməsi” (soy/hanenin tükenmesi) şeklinde cezalandırılması. Benzer yasak ve cezalar yakındaki Köçek Baba’da da rivayet edilir.
2. Kutsal Mekânın Adı	Gözlek Baba (Büyük Divan); bağlantılı/aynı ağ içinde anılan yerler: Köçek Baba, Gül Baba, (yakın çevrede) Miyane Sultan, Ulaştıran Baba.
3. Unsuru	Meşe ağırlıklı ağaç dokusu; arada erik vb. meyveli ağaçlar; ziyaret/yatır alanı.
4. Tabular ve Kaçınmalar	Dal/odun dışarı çıkarılmaz; kesim yasaktır. Kesilen/alıp götürülen odun evde yakılamaz, kişi gece geri getirir. İhlalin bedeli: Ölüm, hanenin-neslin “ocağının sönməsi”, ağır uğursuzluk.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Ziyarete kurban kesilir; kurban pişirme için yalnızca yerinde (düşmüş/kurumuş) ağaç malzemesi kullanılır; köylüler ziyaret günlerinde gelip niyaz eder.
6. Toplumsal İşlev	Yaşlı meşelerin ve ziyaret çevresinin korunması, kutsal-gündelik sınırının keskinleşmesi, caydırıcı anlatılar yoluyla köy içi yasakların aktarımı; komşu ziyaretlerle motif dolaşımı.

Tür (Efsane/Memorat)	Memorat ağırlıklı (köylü tanıklıkları); efsanevi çekirdekte ceza–telafi ve “yerinden dışarı göndermeme” motifi bulunmaktadır.
---------------------------------	---

Gözlek Baba’da kutsallık, “bir dalını bile göndermez” yasağıyla somutlaşır; ihlalin bedeli merdivenden düşerek ölüm, ocak sönmesi ve geceleyin odunu yakamayıp iade etmeye zorlanma gibi sert cezalarla anlatılır. Kurbanın mekân içinde icrası ve odunun yalnızca yerinde kullanılması, kutsal–gündelik ayrımını pekiştirir. Komşu ziyaretlerdeki (Köçek Baba vb.) benzer anlatılar, normun etkisini köyler-arası ölçekte güçlendirmektedir.

1.9. Tarhan Köyü- Ardıç Baba Ziyareti

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Türbe çevresindeki ardıçla ve “delikli ağaç/kaya” ile ilgili kerametler anlatılır. 3–5 kişinin türbe yakınında hazine kazdığı, rüyada “benimle uğraşmayın, perişan ederim” uyarısı aldığı; ardından bu kişilerin ağır musibetler (ölüm, aile dağılması, uzun süren uğursuzluk) yaşadığı aktarılır. Bir öğretmenin gece kazı yaptığı için aniden şiştiği, rüyada uyarı sonrası kazdığı yeri geri doldurunca düzeldiği anlatılır. Ardıçtan dal/kozalağını alanların delirdiği/zarara uğradığı ve götürüleni geri getirip yerine bıraktıkları söylenir.
2. Kutsal Mekânın Adı	Ardıç Baba (Tarhan); köy ağzında “tekke/türbe” olarak da anılır.
3. Unsuru	Ardıç ağacı (gövdesinde/dibinde “delik”ten geçme pratiği), delikli kaya; türbe/ziyaret alanı; çevrede orman dokusu.
4. Tabular ve Kaçınmalar	Dal/odun/kozalak dışarı çıkarılmaz; evde yakmak yasak (zarar getirir, rüyada uyarı). Hazine/define kazısı kesin tabu; ihlal “perişanlık/ölüm”le cezalandırılır. Çiğ et eve götürülmez; pişirme yalnızca mekânda yapılır.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Adak/kurban, mum yakma (mumsuz dilek de mümkün); dilek taşına küçük taş yapıştırma (tutarsa dileğin kabulü); dilek/dil bağlama (bez/çaput

	bağlama); “delikten geçme” (günahsız/tertemiz olana açıldığına inanılır).
6. Toplumsal İşlev	Ardıçların ve türbe çevresinin korunması; kutsal–gündelik sınırının keskinleşmesi; rüya ve ceza-telafi anlatılarıyla caydırıcılığın sağlanması; bireysel deneyimlerin kolektif belleğe eklenmesi.
Tür (Efsane/Memorat)	Memorat ağırlıklı (yerel tanıklıklar, rüya uyarıları); çekirdeğinde ceza–telafi ve “yerinden dışarı göndermeme” motifleri.

Tarhan’daki Ardıç Baba anlatılarında kutsiyet, iki eksenle kendini göstermektedir. (1) “Dalını bile göndermez” yasağı ve yalnızca yerinde pişirme/kullanma kuralı; (2) define kazısına karşı sert rüya temelli uyarı-ceza düzeni. “Delikten geçme” pratiği, ahlakî-simgesel arınma sınaması olarak işlev görür. Böylece mekân hem ardıçların korunmasını sağlar hem de rüya/keramet merkezli memoratlarla normatif düzeni canlı tutar; ihlalin telafisi diğer anlatılarda da görülen geri götürme ve adak/kurbanıdır.

1. 10. Türkler Köyü- Çamlar Dede

Başlık	Bilgi
1. Anlatı / Rivayet	Köyün kenarındaki iki çamın dibinde adı belirsiz bir yatır bulunduğu, ağaçların çok yaşlı (yerel söylemle “köy kurulmadan önce”; köy 1860) olduğu anlatılır. Bir köylünün devrilen çamın dalını eve götürdüğü, gece boyu uyuyamadığı ve evinin yanıyormuş gibi olduğunu hissedip dalı geri getirdikten sonra rahatladığı rivayet edilir. Komşu yerlerde benzer cezalar: Ayşe Dede’de oluk için çam kesen hocanın aylarca hastalanıp topal kalması; Garip Dede’de yatırın yerini oynatanın “ocağının sönmesi”; Sayalık’ta getirilen çamın geri götürülmesiyle ev halkının iyileşmesi; bir selin yatırı yarıp iki yandan akıp yatırın kendisine dokunmadığı anlatısı.
2. Kutsal Mekânın Adı	Çamlar Dede (Türkler Köyü); ilişkili/çevre ziyaretler: Hamza Dede, Ayşe Hatun, Garip Dede, Ayaz Dede, Sırlıklı Dede, Akbaş Dede (yağmur duası anlatıları), Sayalık mevkii.

3. Unsuru	Çam ağaçları (iki büyük çam); yatır/yatır alanı; yakın çevrede eski çamlık ve Köse Dağı silsilesi.
4. Tabular ve Kaçınmalar	Dal/odun/kozalak alınmaz; kesim yasaktır. Alıp götürün uykusuzluk, yangın/afet hissi, hastalık, kaza gibi musibetlerle karşılaşır; çoğu anlatıda geri götürme şarttır.
5. Ritüelistik Uygulamalar	Niyaz/adak; kimi yerlerde yağmur duası (Akbaş Dede geleneği); odun/ateş kullanımı mekânla sınırlı tutulur (evde yakmama vurgusu).
6. Toplumsal İşlev	Yaşlı çamların ve ziyaret çevresinin korunması; kutsal-gündelik sınırının belirginleşmesi; komşu köylerle paylaşılan memoratlar sayesinde normların aktarımı.
Tür (Efsane/Memorat)	Memorat ağırlıklı (köylü tanıklıkları); çekirdekte “yerinden dışarı göndermeme” ve ceza-telafi (geri götürme) motifleri.

Türkler Köyü’ndeki Çamlar Dede çevresinde “bir dalını bile göndermez” kuralı, uykusuzluk/yangın hissi-geri götürme döngüsüyle işler; benzer cezalandırma örneklerinin (hastalık, ocak sönmesi) komşu ziyaretlerde de anlatılması, yasağın köyler-arası ölçekte pekişmesini sağlar.

Sonuç

Bu çalışma, Çorum yöresinde kutsal ağaçlara ilişkin anlatıların derlenmesi, sınıflandırılması ve çözümlemesini amaçlamıştır. Çalışmanın temel problemi, kutsal alanlarda ağaç merkezli yasakların nasıl şekillendiği, bu yasakların hangi anlatı türleri aracılığıyla meşrulaştırıldığı ve toplumsal işlevlerinin neler olduğudur.

Araştırmanın kapsamı, saha çalışmasıyla ulaşılan elli bir köy içerisinde seçilen on köydeki anlatılarla sınırlandırılmıştır. Etik kurul onayıyla gerçekleştirilen alan araştırmasında katılımlı gözlem ve yarı yapılandırılmış görüşme teknikleri uygulanmış; elde edilen veriler nitel içerik çözümlemesi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Tür (efsane-memorat), motif (rüya, ceza-telafi, adak) ve işlev (Bascom’un dört işlevi) ekseninde yapılan çözümlemeler, anlatıların kültürel işlevselliğini ortaya koymuştur.

Bulgular, farklı köylerdeki kutsal mekânların merkezinde “bir dalını bile göndermez” ilkesinin yer aldığını göstermektedir. Bu yasağın ihlali

uykusuzluk, yangın hissi, hastalık, kaza veya “ocağın sönmesi” gibi cezalarla karşılanmakta; telafi ise genellikle alınanın geri götürülmesi ve adak/kurban uygulamalarıyla sağlanmaktadır. Anlatılar çoğunlukla memorat niteliğinde aktarılmakta, bu da inandırıcılığını artırmaktadır. Ayrıca benzer cezalandırma örneklerinin komşu köylerde de anlatılması, yasakların köyler-arası ölçekte pekişmesine ve kolektif hafızanın genişlemesine katkı sunmaktadır.

Saha verileri, kutsal ağaç anlatılarının bireysel tecrübelerden ziyade kolektif hafızanın ürünü olduğunu; kutsal ile gündelik alan arasındaki sınırları belirginleştirdiğini; aynı zamanda doğal çevrenin korunmasına yönelik güçlü bir işlev üstlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, kentleşme, kuşaklararası aktarımın olmaması bu anlatıların işaret ettiği inanca dair mirasın unutulmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, anlatıların sistemli biçimde derlenmesi, yazıya geçirilmesi ve arşivlenmesi başta olmak üzere koruma önlemleri geliştirilmesi gerekmektedir. Çünkü bu anlatılar, toplumun kutsal olanla kurduğu bağı güçlendirmekte ve halk inançlarının toplumsal yapıdaki kalıcı rolünü derinleştirmektedir.

Sonuç olarak, Çorum yöresinde kutsal ağaç anlatıları, inanç temelli bir ceza–telafi–rüya döngüsü içinde işleyen sosyal norm düzeniyle hem doğa koruma hem de toplumsal kontrol işlevi görmektedir. Türkler Köyü’ndeki Çamlar Dede örneğinde görüldüğü gibi, bu yasak yalnızca bireysel inançların değil, bölgeye dair hafızanın da pekiştirdiği bir norm olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu anlatılar, halk kültürü bağlamında somut olmayan kültürel mirasın taşıyıcıları niteliğiyle hem kutsalın görünür kılınmasına hem de doğal çevrenin korunmasına hizmet etmektedir.

Kaynakça

Adam, B. (2017). Kutsal nedir? D. Arık & A. H. Eroğlu (Ed.), *Halk inanışları el kitabı* içinde (ss 46-7 70). Ankara: Grafiker Yayınları.

Alptekin, A. B. (2012). *Efsane ve Motifleri Üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Bascom, W. R. (2019). Folklorun dört işlevi (F. Çalış, Çev.). M. Ö. Oğuz & S. Gürçayır (Ed.), *Halkbiliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2* içinde (ss. 71-86). Ankara: Geleneksel.

Bayat, F. (2017). *Kadim Türklerin mitolojik hikâyeleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Bayat, F. (2018). *Türk mitolojik sistemi 2*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergun, P. (2017). *Türk kültüründe ağaç kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Gezgin, D. (2022). *Bitki mitosları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Halbwachs, M. (2017). *Kolektif hafıza* (B. Barış, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.

Hallaç, A. T. (2018). Memorat kavramının tanımlarındaki belirsizlik ve bir tanım denemesi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2 (2), 1-20.

İnan, A. (2000). *Tarihte ve bugün Şamanizm: Materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnan, A. (2020). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Ankara: Altınordu Yayınları.

Ocak, A. Y. (2012). *Alevi ve Bektaşî inançlarının İslam öncesi temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi* (Cilt I-II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Pehlivan, G. (2009). Menkıbe, efsane, memorat türlerini ayırt eden kriterler. *Millî Folklor*, 21 (83), 89-96.

Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini* (A. Kazancıgil, Çev.). İstanbul: İşaret Yayınları.

Roux, J. P. (2020). *Eski Türk mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Thompson, S. (1955–1958). *Motif-index of folk-literature: A classification of narrative elements in folktales, ballads, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books and local legends* (6 Cilt). Bloomington: Indiana University Press.

Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Seyidoğlu, B. (2005). *Erzurum Efsaneleri*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

Ekler

Ek 1. Tablo: Anlatılar ve Türleri

	Köy / Mekân	Ağaç tür(ler)i	Yasağın formülü	Kutsal unsur(lar)	Anlatı türü
1	Acıpınar (Yavru Baba taşı)	Meşe, çam	Dışarıya dal/kozalak çıkarılmaz; yalnızca içeride yakılır	Türbe/dede, kutsal taş	Memorat
2	Türkler – Çamlar Mevkii	Çam (2 ulu ağaç)	“Bir dalını bile göndermez”; eve taşınmaz	Adı belirsiz yadır	Memorat
3	Kozören – Efsuncu Baba	Pelit, çam	“Yaprağını dahi vermez”; kullanım yalnız içeride	Türbe, parmak izi taşı	Efsane ağırlıklı
4	Kutluca – Isıtma (Çımarlık)	Çınar	“Evde yakarsan zarar verir”; yalnız mekânda kullanılır	Çınar, şifalı su	Memorat
5	Örencik – Eminlik	Çam ve çevre ağaçlar	“Bir çöp dahi dışarı çıkmaz”; yalnız mekânda yakılır	Türbe, çeşme	Memorat (efsane çekirdeğiyle)
6	Üçköy – Ali Baba / Ali Derviş	Ardıç	Dal/odun/taş alınmaz	Türebeler (Ali Baba, Cuma Dede, Koyun Baba)	Memorat + efsanevi unsurlar
7	Dağsaray – Topçam	Çam, ardıç	“Bir dalını bile göndermez”	Türbe (Topçuoğlu/Emir Mehmet)	Memorat (efsane çekirdeğiyle)
8	Büyük Divan – Gözlek Baba	Meşe (yer yer meyveli ağaçlar)	Dal/odun alınmaz; kesim yasak	Yadır/ziyaret	Memorat
9	Tarhan – Ardıç Baba	Ardıç	Dal/odun çıkarılmaz; define kazısı kesin tabu	Türbe, delikli ağaç/kaya	Memorat
10	Türkler – Çamlar Dede	Çam (2 ulu ağaç)	“Bir dalını bile göndermez”; kesim yasaktır	Yadır, eski çamlık	Memorat

Ek 2. Fotoğraf: Saha Araştırmasına Dair Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Tarhan Köyü- Ardıç Baba

Fotoğraf 2: Kozören Köyü- Ersuncu Baba

Hitit Üniversitesi ve Çorum Belediyesi'nin katkılarıyla bir araya getirilen bu kitapta, Çorum ve çevresinin Hititlerden günümüze kadar ulaşan tarihine dair farklı konularda yazılmış metinler derlenmiştir. Şehrin çok katmanlı yapısını arkeolojiden halk bilimine, tarihten kent morfolojisine kadar disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alan on bir kıymetli makale okuyucuya sunulmuştur. Kitap, Çorum'un dünya mirası listesindeki yeri ve asırlık kazı serüveniyle açılış yapmaktadır. Hitit başkenti Hattuşa, Alaca Höyük ve Şapinuva gibi merkezlerde yürütülen sistemli arkeolojik çalışmalar bütüncül bir yaklaşımla ortaya konulmuştur. Akabinde Antik Çağ'da stratejik bir nokta olan bölgede yer alan Çorum ve çevresinde yaşanan gelişmeler, şehrin Roma-Bizans dönemlerinde askeri ve ticari yollar üzerinde olması ve Euchaita (Avkat) gibi dinsel ve idari üslerin ortaya çıkışı ile önem kazanması konuları bağlamında ele alınmıştır. Eserin ilerleyen bölümlerinde, Anadolu'nun Türkleşme süreci ve Osmanlı idari yapısının teşekkülü mercek altına alınmaktadır. Çorum Sancağı'ndaki konar-göçer Türkmen, Moğol veya Tatar unsurların varlığı, bölgenin demografik dokusunu şekillendirmesi; "divan" ve "bölük" gibi idari terimlerin tarihsel temelleri üzerinde durulmuştur. 17. yüzyıla gelindiğinde ise yaşanan, Celali İsyanları ve iklimsel krizler nedeniyle kırsalda yaşanan ciddi nüfus erimesi ve merkeze doğru gerçekleşen göç hareketleri, arşiv belgeleri üzerinden Çorum özelinde somutlaştırılmıştır. Diğer bir çalışma ise Osmanlı döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanan süreçte şehirdeki sosyal ve ekonomik hayat, esnaf grupları ve Ahilik geleneği üzerine odaklanmaktadır. Tanzimat döneminde bir mahalle örneği olarak ele alınan Cami-i Kebir Mahallesi ise günlük hayat pratiklerinden gelir dağılımına kadar mikro ölçekli bir tarih sunmaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde vakıf müesseselerinin varlığı ve bu konuda yaşanan gelişmeler ve Hıdrellez kültürü gibi şehrin manevi hafızasını temsil eden unsurlar da eserde yer bulmuştur. Özellikle 19. yüzyılda Çorum Hıdırlığı'nın geçirdiği mimari ve işlevsel değişim ile sahabe kabirleri etrafında şekillenen inanç dünyası aydınlatılmaktadır. Cumhuriyet dönemiyle birlikte Çorum'a Balkanlar'dan gelen göçmenlerin iskânı ise demografik dönüşümler ve ulus-devlet inşası bağlamında ele alınmıştır. Son olarak ise farklı köylerden derlenen anlatılar bölge halkının doğa ile kutsal algısı arasındaki ilişkiyi halk bilimi perspektifi ile ele almaktadır.

Çorum: Şehir, Tarih ve Kültür sadece yerel bir tarih çalışması değil, aynı zamanda Anadolu'nun tarihsel sürekliliğini bir kentin özelinden izleyen kapsamlı bir başvuru eseri mahiyetindedir. Bu eser, tarihsel olarak geçmişe odaklanırken aynı zamanda şehrin kültürel mirasının korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması yolunda bir akademik başvuru kaynağı olmuştur.

Prof. Dr. Zekeriye IŞIK

www.corum.bel.tr

